

84(2=632.1/6.4

Ш 624 Таныспай Шинжин

АНЧЫЛАРДЫН
ЖЕРИ

Таныспай Шинжин

АНЧЫЛАРДЫН ЈЕРИ

Куучындар ла чөрчөктөр

13

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН •УЧ-СУМЕР•
БИЧИК ЧЫГАРТУЗЫ •1993

84(2Рос=Алт)-4

С(Алт.)

Ш 624

Шинжин Т. Б.
Ш 624 СТРАНА ОХОТНИКОВ: Рассказы и сказки.— Горно-Алтайск. Книжное издательство «Юч-Сюмер» Республики Алтай, 1993.—144 с.

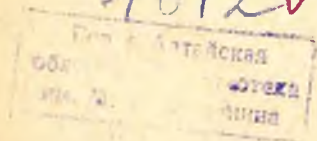
Автордын жаңы жуунтызында куучындар ла чөрчөктөр салынган. Куучындарда уренчик балдардын школдо үредүзи, анайда ок ада-энезине, жаандарга ачык-жарык күүндү болгондору жылу айдылат.

Таныспай Шинжин жаштан ала алтай албатынын кай чөрчөктөрүнөн башка тегин чөрчөктөрүн, легендаларын, кей-кебизин куучындарын (мифтерин) угуп, көгүске алынган. Же бичикке кирген чөрчөктөрдүн бир кезигин, темдектезе, «Сартакпай» деп повестети, «Алтайдын айылчызы» кей-кебизин куучынды, «Төө, Сыгын, Ат» деп чөрчөкти албатынын оос чүмдемелине тайанып бичиген. Арткандарын десе автор албатынын чөрчөктөр чүмдеер жаңжыгузына тайанып, бойы таап чүмдеген. Олордо аң-куштардын кылык-жаңы жилбилү айдылат.

Ш 4702070100—009 —93
М 138(03)93

ISBN 5-7405-0649—2

1612 ✓ ✓

ЖАКШЫ БА, УЛУ КҮН!

Улу Күн бойы көрүнбесе де, же онын алтын чогы одоштой бадыш туулардын баштарын жарыдып, кее-леп ийди.

Бадышта Күннинг чогын озо көргөн туулар, оlor-дын карбайышкан будакту агаштары, өлөн-чөптөри, эзинге кыймыктажып, айдышты:

— Эзен, эзен, Улу Күн! Бис кем жок кондыс!

Унчукпас көк кайа таштар да Күнге күүнзеп, жиктеринде өскөн өлөн-чөплө, анда-мында өскөн кырлык чечектерле жагып, мынайда уткыйдылар:

— Жакшы, жакшы ба, алтын чокту Улу Күн!

Чынынча айтса, кайа таштарга түней ле эмес пе? Күн де тийзин, тийбезин де. Орды жангыс. Оlor жажын чакка ол ло бойлоры кату, унчукпас сыркынду.

Улу Күнди агаш-ташта учушкан жүзүн-жүүр куштар башка-башка үндериле уткып, кожондойдылар:

— Эзен, эзен, Улу Күн! Сен жогынан бис жүрүп болбой жадыс. Сен ашпайтан болзон, бу ла ай канатту бистерге анан артык болор эди! Сен, Улу Күн, жажын чакка ол ло бойыг тийип тур!

Куштарды ээчий аңдар Улу Күнди база ла андый күүн-тапту уткыйдылар:

— Сен, Улу Күн, бистинг балдарыска ырысту өзөрине алтын чогыгды сыйлайдын! Сенин жарыгыг, жылуун — биске кейле түней. Сен биске тыныстыг эн керектү тамыр өзөги. Тирү кан, жылу түк.

— Улу Күн, жакшы ба! — Жердинг үстинде канча жүзүн жараш чечектер үн алыжып, айдыжат. — Сен эмес болзо, бистинг өскөн жер жангыс ла көк тош болуп тонуп калар эди. Ончо тындулар, өзүмдер ол ло бойы тонуп, жүрүм дегенин билбес тош ло болуп жадары

јарт. Бис, ончо јердин бар-јок чечектери, сеге јажычакка алкыш айдып, чечектеп турус! Быйан сеге!

Улу Күн омок, изү жүректү, ол ло бойы жап-жарык, теп-тегерик чанкыр тегеринин түбиле араайынан бадыш жаар унчугу јогынан барадат.

— Јакшы, јакшы, Улу Күн! — деп, улу тегистер комдолып, ачык-жарык көксинен быйанзыйдылар.— Сен эмес болзо, бис ту качан Улу тош болуп тогуп калар эдибис. Је бистин тогор күүнис јок. Бис Јер-Јенгис Јеристи сүүп, оны бастыра јанынан эркелеп, онын учы-кыйузы јок суузыны болуп, тынын тудуп јадыс. Сен бистен јаан, бийик, улу макту Улу Күн. Јажына бийиктен чалып тур!

— Улу Күн, мен сенин эн кичинек сыйнын! Сен јогынан менде жүрүм јок. Тегин ле соок тош јер болуп, јажын чакка јадар эдим. Тий, јарыгын, изүүн биске кысканыш јогынан бер, Улу Күн! — деп, јер айлана согуп, бастыра бойы Улу Күнди айланып, онын јарыгын алат. Јылузын тузаланат. Бастыра агаштажына, талай сууларына, өлөн-чөп өзүмине, анкужуна јеткилинче жүрүм, өзүм, јайым берет.

Улу Күн угуп турза, олордын кажызы ла онын бойы керегинде сананат. Је кенетийин онын алтын чогы астап, алкы бойы өчө берзе, нени эткилеерин санангылабайт. Јангыс ла Кижин олордон башка.

— Сен, Улу Күн, керде-марда өчө берзен, бис јангыдан јангы күн тийгизерис! Оны бойыстын күчисле эдип аларыс! — деп, оморкоң ајдат.

Улу Күн күлүмзиренип, тийип ле јат. Улу јолыла барып ла јат. Өлөрин, өзөрин сананбай бастыра бар јок жүрүмни Јер-Јенгиске, эбуре ончо јылдыстарга карамы јоктон берип, тун-түш билбей, тийип ле јат.

Апрель, 1989 ј.

Есентуки.

ЭНЕЗИНИН СЫИ КОЖОНГЫ

Айканнын чыккан күни. Онын кичинек, тапчы айлына төрт бала келди. Кажызында ла сый.

— Ме, Айкан — деп, нөкөри Чага ого јелим наган берди. Ол наганды чек бүткүл «Пионерский правда-ла» ороп алтыр.

Айкан наганды алала, эки-үч катап «адып» көрди.
— Алкыш! — деди.— Жаан алкыш. Ичкери өт.

Кичинек туранын эжиги база ла шыңгырт этти. Айкан барып ачкан ла. Жаңыс класста кожо үренип турган Жоткон деп уулчак келген эмтир. Эжиктен кирген ле бойынча Айканга айтты:

— Чыккан күнингле!.. Вот сеге сый... «Луноход».

Айкан сыйды орогон жаан газетти жайып-жайып, «Луноходты» жүк арайдан тапты. Ол жаан эмес. Же орогон газетти көрзө, чек ле жаан сый орогон чаазын ошкош.

Айкан Луноходты, түлкүүрле толгоп, жерге салып ийерде, ол тыркырап, мантай берди. Эмеш мантап турала, «тр-тр-тр» дейле, токтой түшти.

— Алкыш сеге, Жоткон! — деп, Айкан алкыжын жетирди.— Төр жаар өт лө.

Жоткон тон-өдүгин суурып, илип, төр жаар өтти.

Айкан «Луноходты» алала, база төр жаар басты.

— Ойногор — деп, озо келген нөкөрлөргө Айкан айтты.— Ончозы жуулар, столго отураарыс.

Эжиктин күзүнгизи база ла шыңгырай берди.

— Кир. Кир ле! — Айкан эжикти ачып, Кезечини кийдирди.

— Ме,— деп, Кезечи ого база ла газетке орогон сый берди.— Чыккан күнингле!

— Алкыш! Суурынала, төргө өт лө.

Кезечи төргө өткөлөктө, эжикти кем де токылдадып ийди.

— А, кир, кир, Тайана! — уулчак сүүнди.— Ол Тайанага уштынарга болушты.— Төргө өт лө!

— Ме, Айкан. Сени чыккан күнингле уткып турум! — деп, Тайана айдала, экелген сыйын берди.

Айкан жаан оролтоны жазып, ачып көрзө, «Балдардын календари» эмтир.

— Эне, балдар ончозы жеткилеп келген! — Айкан казан-айак азып турган кыпка кирип, айтты.

— Угуп турум, Айкан!.— Энези каруун берди.

Жаан стол белен. Оны жараш чечектү клеёнкала бүркейле, чечектү бир ваза тургузып салган. Эмди энези столдын үстине калаш, шикир, конфеттер салды. Лимонадтар тургусты. Оскө дө жулук-суузындар белен. Олорды уруп ичетен кулжалу стакандар тургулайт

жарт. Бис, ончо јердин бар-јок чечектери, сеге јажын-чакка алкыш айдып, чечектеп турус! Быйан сеге!

Улу Күн омок, изү жүректү, ол ло бойы жап-жарык, теп-тегерик чанкыр тенеринин түбиле араайынан бадыш жаар унчугу јогынан барадат.

— Јакшы, јакшы, Улу Күн! — деп, улу тенгистер комдолып, ачык-жарык көксинен быйанзыйдылар.— Сен эмес болзо, бис ту качан Улу тош болуп тонуп калар эдибис. Је бистин тонгор күүнис јок. Бис Јер-Јенгис Јеристи сүүп, оны бастыра јанынан эркелеп, онын учы-кыйузы јок суузыны болуп, тынын тудуп јадыс. Сен бистен јаан, бийик, улу макту Улу Күн. Јажына бийиктен чалып тур!

— Улу Күн, мен сенин эн кичинек сыйнын! Сен јогынан менде жүрүм јок. Тегин ле соок тош јер болуп, јажын чакка јадар эдим. Тий, јарыгын, изүүн биске кысканыш јогынан бер, Улу Күн! — деп, јер айлана согуп, бастыра бойы Улу Күнди айланып, онын јарыгын алат. Јылузын тузаланат. Бастыра агаштажына, талай сууларына, өлөн-чөп өзүмине, анкужына јеткилинче жүрүм, өзүм, јайым берет.

Улу Күн угуп турза, олордын кажызы ла онын бойы керегинде сананат. Је кенетийин онын алтын чогы астап, алкы бойы өчө берзе, нени эткилеерин санангылабайт. Јаңыс ла Кижин олордон башка.

— Сен, Улу Күн, керде-марда өчө берзен, бис јаңыдан јаңы күн тийгизерис! Оны бойыстын күчисле эдип аларыс! — деп, оморкоп айдат.

Улу Күн күлүмзиренип, тийип ле јат. Улу јолыла барып ла јат. Өлөрин, өзөрин сананбай бастыра бар јок жүрүмин Јер-Јенгиске, эбире ончо јылдыстарга карамы јоктон берип, түн-түш билбей, тийип ле јат.

Апрель, 1989 ј.

Есентуки.

ЭНЕЗИНИНГ СЫЙ КОЖОНҒЫ

Айканнын чыккан күни. Онын кичинек, тапчы айлына төрт бала келди. Кажызында ла сый.

— Ме, Айкан — деп, нөкөри Чага ого јелим наган берди. Ол наганды чек бүткүл «Пионерский правда-ла» ороп алтыр.

Айкан наганды алала, эки-үч катап «адып» көрди.
— Алкыш! — деди.— Жаан алкыш. Ичкери өт.

Кичинек туранын эжиги база ла шыгырт этти. Айкан барып ачкан ла. Жаңыс класста кожо үренип турган Јоткон деп уулчак келген эмтир. Эжиктен кирген ле бойынча Айканга айтты:

— Чыккан күнингле!.. Бот сеге сый... «Луноход».

Айкан сыйды орогон жаан газетти жайып-жайып, «Луноходты» жүк арайдан тапты. Ол жаан эмес. Је орогон газетти көрзө, чек ле жаан сый орогон чаазын ошкош.

Айкан Луноходты, түлкүүрле толгоп, јерге салып ийерде, ол тыркырап, мантай берди. Эмеш мантап турала, «тр-тр-тр» дейле, токтой түшти.

— Алкыш сеге, Јоткон! — деп, Айкан алкыжын јетирди.— Төр јаар өт лө.

Јоткон тон-өдүгин суурып, илип, төр јаар өтти.

Айкан «Луноходты» алала, база төр јаар басты.

— Ойногор — деп, озо келген нөкөрлөргө Айкан айтты.— Ончозы јуулар, столго отураарыс.

Эжиктин күзүңизи база ла шыгырай берди.

— Кир. Кир ле! — Айкан эжикти ачып, Кезечини кийдирди.

— Ме,— деп, Кезечи ого база ла газетке орогон сый берди.— Чыккан күнингле!

— Алкыш! Суурынала, төргө өт лө.

Кезечи төргө өткөлөктө, эжикти кем де токылдадып ийди.

— А, кир, кир, Тайана! — уулчак сүүнди.— Ол Тайанага уштынарга болушты.— Төргө өт лө!

— Ме, Айкан. Сени чыккан күнингле уткып турум! — деп, Тайана айдала, экелген сыйын берди.

Айкан жаан оролтоны жазып, ачып көрзө, «Балдардын календари» эмтир.

— Эне, балдар ончозы јеткилеп келген! — Айкан казан-айак азып турган кыпка кирип, айтты.

— Угуп турум, Айкан! — Эмези каруун берди.

Јаан стол белен. Оны јараш чечектү клеенкала бүркейле, чечектү бир ваза тургузып салган. Эмди энези столдын үстине калаш, шикир, конфеттер салды. Лимонадтар тургусты. Ускө дө јулук-суузындар белен. Олорды уруп ичетен кулјалу стакандар тургулайт

Айкан быжыл баштап ла чыккан јажын темдектеп јат. Былтыр, үчинчи класста үренип турарда, чыккан күнди јакшы өткүрерге сананган. Је энези оорыйла, чыккан күнге нени де белетебеген. Быжыл, кудайга баш болзын, энези су-кадык. Чыккан күни керегинде Айкан айдарда, энези јаш бала чылап тыг сүүне берген. «О! өткүрерис, сөс јоктон. Нөкөрлөринди айдал» — деген.

Айканын јаан аказы, Айабас, јетинчи класста. Ол бу јуукта ла «Радуга» деп магазиннен чап-чанкыр будукту «Јас» деп магнитофон садып алган. Уч кассеталу.

— Айабас, а Айабас, сен меге бу магнитофонды берзен — деп, Айкан канча ла катап сураган.

— Карындаш, сен эм тургуза кичинек инен. Јаан-дазан керек болор. Ол тушта садып аларын.

Андый да болзо, Айкан магнитофонло иштенип билер. Оны Айабас бойы үреткен: канайда үнди бичиир, канайда угар.

— Айабас, а Айабас, а сен магнитофонды бойын-нын акчанла алдын ба? — Айкан аказына кыјыкту сурак берген.

Аказы ийнизинен андый суракты берерин сакыбаган.

— Јок, — Айабас айткан. — Акчаны энем берген.

— Көрдин бе? — уулчак айда салган. — Магнитофонды сен бойыннын акчанла албаган. Энебистинг акказыла алган. Сенде акча јок, бот, билер болзон.

Айабас ого нени де айтпаган. Ийнизининг айтканы чын. Чын да, айылдын ичинде јангыс ла энези иштеп јат. Ол кийиндирип јат. Азырап јат. — «Јастын» баазы јүс бежен салковой ине! — деп, Айабаска энези айтканын Айкан ундыбаган. — Акча курсакка, кийимге керек. Айкан школдо ажанып турган учун јети салковой, бијенин урогына јүрүп турганына он үч салковой барып јат. Электроот дезе айына туку он бир салковойго јетире күйүп јат. Квартира учун он тогус салковой. Көрдин бе, канча кире акча керек. А менин иш-јалым јүк ле јүс одус. Неге једер ол.

Је андый да болзо, энези магнитофонды Айабаска садып берген.

Бүгүн Айабас, ийнизининг чыккан күни болордо, амыраар күнде стадионго јүреле, айлына јанып келди.

Келзе, энези камык балдарды ашкарган эмтир. Айканла олор беш кижги.

Айабас «Јас» деген магнитофонды јалтыркай јука чаазынга орой тудала, Айканга айтты:

— Айкан, сени чыккан күниңгле уткып, су-кадык јүр деп күүнзеп јадым. Онон — јакшы үрен... Сеге бу «Јас» деген магнитофонды сыйлап јадым. Энеңниң кожондорын, чөрчөктөрүн бичиирин.

— О-ой, ака, јаан быян! — деп, ийнизи тын сүүнди.

Уулдардын энези, сөс айтпай, күлүмзиренип отурды.

— Э-э, магнитофонло сыйлатканыңды бис уткып турус! — деп, Јоткон алаканын чабынды.

— Чын, чын! — Тайана өрө туруп, колын јарсылдада согуп айтты.— Сүрекей! Сүрекей јарап јат!

— О-о! — жоонзымак үндү Чага уулчак чочыган кептү унчукты.— Бот кандый сый! Бис күйүний јадыс!

— Јок, күйүнбей, оморкоп јадыс! — Кезечи көдүрингилү айтты.— Чын, сый бу.

Онон ончо уулдар јип отурган курсагын таштагылап, магнитофонды ууй тудуп ийдилер. Кажызы ла гудар, көрөр күүндү.

Айабас, уулчактарла кожо ажанып отурган кижги, балдарды озо баштап ажанып алыгар деп сурады. Энези де уулчактарга ајару салды:

— Балдар, салган курсакты јигер. Ончозын, ончозын.

— Је болор, ажаныгар! — деп, энезин ээчий Айкан айтты.— Ажанып, магнитофонның ойынын угыгар.

Айкан магнитофонды ойнодып ийди. Озо баштап бир эмеш музыка угулды, онын кийнинде — Айканның үлгер кычырганы, онын кийнинде энезинин кожоңы. Энезинин кожоңы чөйө, јымжак, ээлгир күүлү. Ол күү кажы ла баланы канатандырып, кейле учуп бараткандый билдирди.

— Бу кожонды качан бичиткен? — деп, Айканнан Айабас сурады.

— Бу ла јуукта. Онөтийин сурайла, бичигем.

— Мен билбегем — деп, аказы айтты. Је ол ийнизин бурулабады. Карын соныркап, угуп отурды.

— Кандый жакшы кожондор! — Тайана жакшы-зынды.

— Бу энемниг сыйы — деп, Айкан айтты. — Меге сыйлаган кожондор. Балдар, ажанып божойло, ойноорго тышкары чыктылар. Олор жүре берерде, Айабас энезиле экү столдын үстинде казан-айакты жууп баштадылар. Уулчактардын энези көксинде ырысту деп билдирди. Балдары ого болужып, онын ижин, үнин баалап, оныла оморкоп турганы баштап ла билдиргени ол болды.

1991 жыл.

МЕНИГ БАШТАПКЫ ЧЕЧЕК СЫЙЫМ

— Бу Ай-Тана кайткан? — деген табыш журт ичине түрген жаңылана берди. — Мындый баланы азырап алдым деп не айдар! Көрзөөр оны, газетке бичип, тыгып турганын.

— Не болды, эже? — энем, кийим јунуп јаткан кижии, Сыргачы эезинен сурады. Сыргачы төртөн јаштаң ашкан, тал-орто сынду, јартак үндү кижии. Ол көргөн, уккан солун-табышты улус ортодо јарлаарга, таркадарга та кайдан үрөнгөн. Улус оны телефон дежетен.

Энем журт ортозына каа-јаа ла чыгар. Магазиннен калаш, тус, чай алып. Бистерге — печенье, пряник. Улусла да куучындажар ой јок: айылда иш көп, баштаң ашкан деер. Эдип турган ижи бу ла: бистердин кийимди сууга булгап јунар, аяк-казанла уружар. Эң кичинек карындажымды јаантайын колго алып, кичееп јат. Бу мениг төртинчи карындажым. Мен дезе эң ле соксойгоны. Он экинчи јаш јардымды ажа конгон. Энемниг эң баштапкы болушчызы деп ончо улус айдыжар. Чынынча айтса, мен оны сеспей де јадым, кандый андый мен болушчы.

— Газетке нени бичип ийген бу? — энем эезинен чокым угарга, кийимди јунбай токтой түшти. Онын кап-кара көстөри јаандап чыкты ошкош.

— О кудай ла дезен база! — Сыргачы кичинек баланы колына алып, бодолгон ло ары-бери јайкап, тыныжы буулып, онду да неме айтпайт.

— Көк жарамас, бу Ай-Тана слер керегинде нени-нени бичип ийди эмеш пе, эже?.. Не болды, түрген айтсагар.

— Же бистин журтта жангыс Ай-Тана не, сыйным. Оны бойын билеринг. Жангыс ла ол.

— А ол үредүчи кижининг балазы база Ай-Тана эмес пе? — энем чокымдады.— База слер оны айдып келдигер не.

— Јок, јок, ол эмес. Ол чычакайкача неме газетке нени бичиир деп. А бу дезе Кудрай өрөкөннинг ортон кызы. Уйи Јылдыстын эң сүүген балазы. Баланы азырап тура, озор онынг көксинде не санаалу болгонун билген бе? Јок, јок. А газетке бичип јат. Коркышту боло берген.

— Ай-ай! Нени бичиди не?

— Јангы ла иштеп баштаган бала!

— Нени иштеп баштаган? — энем сурады.— Он классты јангы божоткон эмес пе?

— Бот, бот, менин балам былтыр онды божоткон! А ишке албай јадылар. Мен оны бош салбазым. А бу, јангы, јангы...

Энемнинг эјези, санаамда, сагыжын јылыйтып баады ошкош.

— Суудан сузуп бер, түрген! — энем мени отко-сууга түжүрди.

Сузуп бердим. Сыргачы сускуда тал-орто сууны эки-үч ле катап ууртап, кежири колт эдип, јуда салды.

— А бу бистинг почтага ба? — энем чокымдады.

Сыргачы, јаш баланы јерге божодып, улалтты:

— Айса, артык почта бар эмес... Почтанынг начальниги! Бажы куру неме. И-и-татай!.. Иш јок, бош не. Онынг учун газетке не ле башка кирзе, бичип јат.

Газетке нени бичигенин энем бу өйгө јетире билбей турды.

— Ижи керегинде... мактанып бичиди эмеш пе? — катап ла эјезиненг энем сурады.— Слер оны јартазаар, эје.

— Чачы сексейип, будынган, одеколондонгон... сиркези јетире јоголголок көрмөс... Нени бичиген деп? Ол ло койчыларда радио јок, турлуларда јаткан айылдары јыртык-тежик, пол јок. Коомой, коомой. Јуртта каргандарга, качан да колхозко тын иштеген улуска. одын тартып бербей јат. Кезиктеринде, тем-

дектезе, мындый, мындый өрөкөндөргө электрожарыткыш та өткүрбеген. Ончо улус жакшы, жакшы, жаңыс жаткан айлы-коногы коомой. Бу не бичиш? Бу мыныла нени эдерге жат. Колхозтын жаман адын чыгарып жат... Мынын алдында газетке кем де бичибеген... Бистин жерде, колхозто, ончозы жакшы. Же бодозон, сыйным, ол неге жараар.

Сыргачы туура көрүп, эжик жаар түкүрди. Эки-үч катап, кежири кыйкырап, энем жаар аярды. Энем, кийим жунуп турган кижин, ол ло жерине тура калтыр.

Энем та ненин де учун эки колын өрө көдүрүп, кородогон айасту айтты:

— Кудай соксын, эже. Ол жаман улустын балдары эмес ине! Кудрай ол кандый темир согор ус! А энези, Жылдыс, көп балдар азыраган. Экилези бистин журтта да, колхозто до жаан тоомжулу.

— Же сен нени айдадын! Кандый андый темир согор ус! Кандый ангылу балдар азырап турган олор!

— Кудайга баш болзын! Карын иштеп жатканы жакшы. Оскө бала болгон болзо, ишке кирерден болгой, так ла тегин баскындап жүрер эди.

Менин укканымча, Ай-Тана почтада жакшы иштеп баштаганы керегинде. Жаандардын салган акказы канча процентке көптөгөн. Кажы ла кижин салган акказын книжкеден не суурып турганын ол база билер.

— Көрзөөр, Кудрай ла Жылдыстын кызы тен кижин кемине жеткен. Олор оны ажарулу азыраган эмей — деп, тал-орто жашту келиндер айдыжар.

— Ай-Тана кичеенкей бала. Жакшы ла иштезин. Балдардын ишке жаштан ала таскаганы жакшы эмей — өгөөндөр ол кыс керегинде куучындажар.

Сыргачынын ол кыска не мынайда ачынып турганы меге жарт. Же... ол онын кереги.

Ай-Тананын газетке чыккан бичилмезин улус та кайдан озо билген. Газет келгелекте, ол керегинде сөс-куучын бистин журтка та канайып озо жеткен. Байла, Сыргачы «телефон» кайдан да уккан. Газеттен кычырбай жадып. Улус ол табышты журт ортозына озолоп жайды.

Жаан удабай газеттер таркадар келин биске жеде конды. Одынды чылап кучактанып алган газеттен

газедисти берип, нени де айтпай жүре берди. Бу өйдө Сыргачы бистен жүре берген.

— Эне, Ай-Тана чын бичип жат. Ол ло жетен јашка јеткен Кедейдин, Мырыйттын, Сагалактын, Пепийек эмегеннин, Тыйрык јаанактын айылдарында, чын, электроот јок. Эңир ле кирзе, керосин кўйдүргилеп алат... Мен јакшы билерим. Ол айылдарда болгом.

— Чын керек чын ла. О кудай ла дезен база, јакшы үйе өзүп јат. Јамылулар јаан улусты аҗаруга алар эмес. Эмди ол јит улустын туура салбас кереги болуп јатканы ол эмитир.

Мен, газетти туура салып, карындажымды јерге отургызып, тышкары чыктым. Көзиме озо ло баштап огородто чечектеп турган мак көрүнди. Эки-үч чечектү макты ла энемнин өскүрген чечегинен эки кирени кожуп алала, почта јаар жүгүрдим. Иш божоп калган болгодый. Ай-Тана почтанын эжигин бөктөп турды. Мени көрүп ийеле, сурады:

— Керектү жүрүн бе?

— Јок, тегин — дедим.

Мен, эпјоксынып турала, чечекти берип, айттым:

— Мыны сеге берип турум.

— Меге? А ненин учун? Неден улам? — Ай-Тана кайкады. Түлкүүрин кара каптыргачагына сукты. Эбире согуп, менин көзиме кайкаганду чике көрүп, почтанын эжигинин текпижинде турды. Мен чечектерди сунганча ла. Онын кап-кара көстөри кенетийин сүүнчинин чогыла суркуражып чыкты.

— Газетке сенин бичигенин чыккан учун — деп, араай айттым. — Ол сенин бичигенин чын.

— О-о, кудайга баш!.. Ада-эненг ийди бе? Бу чечектерди база олор берди бе?

Менин ичи-буурымда та не де чым этти: кижии јаантайын эне-адазынын айтканыла эдер бе? Бойында тап, күүн јок по?.. Је карын, Ай-Тана чечекти колына алганы јакшы. Чечектерди мергедеп ийерге санангам, Је карын, тудунганыма баш болзын.

— Је, кару нөкөрим, чечегин учун јаан быян. А менин чийгеним газетке чыккан учун айтканына анаг јаан алкыш. Сагыжын тедү болзын, санаан омок жүрзин. Эмди ле, айлыма келзем, газетти кычырарым. Почтальон экелип салган болор.

Ай-Тана айлы јаар болды. Мен оны, ыраганча,

почтанын эжигинен, тепкижине артып, ээчиде узак көрүп туруп калтырым. Кенетийин кайра көрөрдө, кыйгырдым:

— Газетке база бичи!.. База чыксын!
Айлым жаар жанып ийдим.

Август, 1989 ж.

ЫРААК, ЫРААК ГОРОДТОН

Бубай Бубаевич, одус жаштаң ашкан үредүчи, класста күүлеп турган балдарга айтты:

— Балдар!.. Угыгар бери!

Үредүчининг үни чала кезедүлү болды. Акыр, нени айтпагай? Угар керек. Ончо балдар оп-соп түшкүледи.

— Эмди ле Вожатый келер. Сакыгар.

Бубай Бубаевич сол колында чазына көрүп, эжик жаар аярды. Класста кап-кара төрттөн төрт көс эжик жаар сурт этире көрди.

— Айылдын ижин бичигер. Параграф бежен үч. Чокым кара эдип баскан жерди эске үренигер. Урмат!.. Не бичибей отурун? Көрдин бе, ончо балдар айылдын ижин күнсайлыкка (дневниктерине) бичигилеп алды.

— Урмат эки жанында балдарга аярды: кажызы ла күнсайлыгын жаңы ачып, jakылтаны жаңы бичиирге турган болтыр.

Бубай Бубаевич алты жыл мынанг озо алтай тилдин урокторын өткүрүп баштаарда, дневникти «күнсайлык» деп адазын деген. Орус та тилдин урогында каа-жаада айдар: «Достаньте күнсайлык!» Онызы, байла, балдарды ундыбазын деп турган.

Класста сооксымак. Күчүрген айда жылдын отты салып туратан. Жарымызынанг ла ары. Быыл десе ол жанынанг школ ундып салгандый. Ол ло октябрь айды база ла бу Бубай Бубаевич күчүрген деп бичидип баштаган эмей. Балдар оны бойы таап туру деп бодогондор. Жаандардан сураар болзо, чын. Октябрь алтайлап күчүрген ай эмтир. Онон ло улам үренчиктер «база ла бирди сананып тапты» деп каткырышпас болгон.

Бубай Бубаевич айылга ишти береле, ап-апагаш узун жегинин алдында чазын көрөргө, колын өрө көдүрди. Онон алдына түргөн серпий согуп түжүрди. Часты лаптап көрөлө, эжик жаар ајарды. Балдар база ла эжик жаар көрдилер. Же кыңзыш үндү эжик ачылгалак. Уредүчинин айдыжыла вожатый келбей, удап турды. Күзүни десе удабас ла, урок божоды деп, шыгырай берер.

— Урмат, сен ол эжикти солидолло сүркүжеп сал деп башкүн жакыгам. Не эжик эмдиге жетире, торо ийт чилеп, кыңзып жат?

Солидол таппагам,— деп, Урмат унчукты.

Бу ла өйдө класстын эжиги чичке үнле чөйө «бустап» ийди. Вожатый, узада өскөн чачту бала, класска экинчи будын кийдире базарда ла, Бубай Бубаевич айтты:

— Урмат Ырыспаев! Солидол таппаган болзон, согумга сойгон койдын куйругыла сүркүже. Адаг согумга эки кой сойгон. Куйруктарын айланчыкта илип салган турбайты.

Балдар «жир-жир» эдип каткырышты.

— Токтогор... Не каткы? Вожатый нени айдар, оны угыгар.

— Балдар! Биске макулатура жуур керек. Канча ла кире көп жуузас, төрөлис бай болор.

— Неле бай болор? — Урмат Ырыспаев, колын чычандадып көдүрбей, өрө туруп сурады.

— Чаазынла.— Балдардын жаан нөкөри жалакай үнин кенгидип ийеле, каруу берди.— Чаазынла... Билдеер бе?

— Билдис!.. Билдис! — деп, класста үн жаңылана берди.

— Ол чаазынла нени эдер? — Урмат энчикпеди.

— Ап-ару чаазын болбозо, боро өңдү чаазындар эдилеринде сөс жок.— Вожатый бир эмеш сананала, айтты —. Дневниктердин кадарын эдерден маат жок.

— Канайып «дневник!» — деп, Бубай Бубаевич кыйгырган айасту калаптанды.— Канайып! Канайып?!

— Ой, балдар!.. Күнсайлыктын кадарына жараар чаазындар эдер. Онон жүзүн-жүүр коробкалар эдерден маат жок.

— Канайып «коробка»?! — уредүчи багыра салды.

Столдын үстине желбер чачту бажы арай ла бар түшпеди. Эки жүдругыла столдын үстине жүрс этире сокты.— Канайып «коробка?!»

Вожатыйдын (баштанкайдың) көстөри аларып, нени эдерин таппай турды. Эрке алакандарыла кара күрөң чырайын бөктөп ийди.

— Чаазын кайырчагаштар! — деп, Урмат үнденди.

— Көрдин бе?.. Уренчиктер билер. Сен билбес кайткан? Неге мен сени үрөткөм?.. Жангыс ла баштанкайга эмес ине! — Бубай Бубаевич атыланып, кирер жерин таппай тургандый болды.

— Столдын алдына да кире конзон, торт сагыжына кирбес — деп, кыс жүзиенг колдорун алып, үредүчиге көрди. Баштанкай ол сөсти ундып салтыр.— Жаманымды, аргалу болзогор, таштазагар.

— Же... алдырбас — деп, үредүчи унчукты.

Күзүни шыгырт эткени балдарга сүгүнчи: олор ол ло. тарыйын бичиктерин жуунадып, жанарга белетене бердилер.

Бубай Бубаевич шил көстөрүн төш карманга, акчаны чылап, бүктеп, сугуп, класстан чыкты. Онын көп эрмек айдар күүни жок.

— Же макулатураны мен бойым слерден аларым,— деп, кыс айтты.— Макулатураны Бубай Бубаевич не деп айдып турган эди, балдар? — Вожатый сурады.

Класстан сыгылыжып чыгып жаткан балдар айдышты:

— Ол сөсти көчүргенин укпадыс.

— Же кем жок. Ол удабас оны көчүрүп салар,— узун чачту баштанкай кыс тапкаа айтты.— Же, эртенненг ала макулатураны экелеер. Бис аларыс. Мен бойым анда болорым.

Күчүргөн айдын соок күндери турды. Журтта көп балдардын адалары тайга-ташта. Тийиндеште. Урмат Ырыспаевтинг де адазы тайгада.

— Адам үйде болзо, ол жууп алган газеттерин, журналдарын макулатурага берер эди— деп, уулчак энезине айтты.

— Бор-сар чаазын табыла ла берер болбой,— энези уулына чай уруп, унчукты.— Эски бичиктеринг де бар эмес пе?

Урмат ол күн бойынын эски бичиктериненг, көп тө

эмес болзо, үч-төртти таап албай. Кайтса да, тон куру эмес. Ары-бери жүгүрүп, айылдаштардан эски-саскы журналдар, газеттер, өскө дө чаазындар тапкан.

— Кем жок, Урмат— деп, пионер баштанкай айтты.— Жети килограмм.

— База керек пе? — Урмат аланзыды.

— А база!.. Жуу ла! — кысла кожо отурган жаан класста үренген уулчак кайкаган айасту айтты.— Кемжү жок. Канча кире көп экелерин, сеге мак!

Анайда үч-төрт күн өтті. Күчүргөн айдын калганчы күндери. Урмат Ырыспаев адазынын келерин сакыйт. Келзе, анда жуулган газеттерди уулына беринде аланзу жок. Уулчак анайда ла шүүп жүрди. «Бис те маклатураны алдында көп жууйтаныс» — деп, адазы былтыр айдып отуратан эди. Эмди онын уулы Урмат жууп жат. Адазы уулына кысканбас учурлу.

Ол бойынча Урмат көп айылдар кериген. Класстан болгой, школдо өскө дө балдар көп эмей. Ончолоры ла жууп, таап, жөбп жат. Кезик балдар јнрме килограмман да көп табыштырган. Оок балдар ас ла салза, јети-сегис килограмман.

Бир күн јашкан кар јаап баштады. Салкын да бар. Тегин бош чаазындар, јерден айрылар күүни жок немедий, эзин-салкынга ары-бери учар ла. Ойто ло јерге кел түжер. Чек ле чогултанаң ыраар күүндери жок немедий.

Урматтын адазы тайгадан, тийиндейле, једип келгени ого сүүнчилү. Энезине де. Кандый үренип туруң деген адазынын кыска сурагына уулчагы кем жок деген. Је онын сүүнип айтканы макулатура керегинде.

— Мен он килограммга жуук табыштыргам, ада. Ол јакшы дезен.

— Јакшы эмей база, балам, — адазы сүүнди.

Адазы тийиндердин терезин сололоп баштады. Олорды јолой, јан келеедип, аткан-эмтир.

Урмат адазынан эски газеттер, чаазындар алып, база ла школ јаар сурт этти. Чек ле ого көрүлбес канат бүде бергендий. Буттары јенгил. Көкси ачык-јарык. Јолдын балкажы да билдиртпейт.

Качан школго келерде, уулчактын кайкаганы — мындагы бойынча жууган чаазын-чуузын сууга өдүп,

чачылып турганы. Чогуп салган чаазынды жангыс та баштак эзин-салкын чачып турган эмес. Мында оок, үренбей турган балдар канча кире үреп, чачып жат. «Ай-уй, токтогор!» — деп, кем де адылбай турганы — ологро коммунизм.

Журттын бир кезек бозулары, уйлары кайда. Ологро база коммунизм. Чогуп салган чаазындарды эмесе книгелерди кандый бир уйлар жип турганын көрзөн, кайкалдан өскө неме жок. Чаазын ологро чек капустага түней. Капуста тен ашту, суулу, өзүм. А чаазын? Кургак неме. Же торологон тагмаларга түней ле курсак болбайсын.

Чаазынды, керек болзо, кижиде жип ий турбай. Мында ла, сыгын айдын учында, класста бир бала жаан эмес жалбак чаазынды, чайнап-чайнап, жуда салган. Же ол кыстын жиген шылтагы бар: ол чаазында мен сени сүүп жадым деген сөстөр бичилген. Бубай Бубаевич эмес болзо, не жудатан эди. Ол кысчак жажытту нени де бичип турганын көрүп ийеле, атыйланган:

— Сен алтай тилди сүүп үренердин ордына, кандый да бир баштак балдарды сүүп жадым деп бичип жадын? Но-ко, бери бер!

Үредүчи кысчакка жууктай бас келерде, кысчак, ол ло, чаазынды уужап, болчоктойло, оозы жаар, боорсок чачкан чылап, чачып, үч-төрт лө кире чайнап, жуткан ла. Кургак чаазын ол ло тарыйын кежирди түрген канайып ашсын. Карын Бубай Бубаевич суу экелдирип, ичирип, чаазынды түрген ажыртып ийген. Айса болзо, карылып, тыныжы буулып, көстөри кылайып, талардан маат жок болор эди. Баш болзын. Кысчак ичин тудунган.

— Сүүш ичин өртөп туру ба? — деп, үредүчи, кыжыгы курып, кырчанду сураган.

— Жок... Аштап турум, Бубай Бубаевич! — дейле, кыс класстан чыгып, жүре берген.

— Же бар, ажанала, ойто школго кел! — деп, шил көстөрүн арчып, сөктирген, кородогон үредүчи кийинен ары айткан.

— А бу уйлар, бозулар чаазынды база сүүштен улам жип турган ба? — Урмат бол жадып, олорды чогуманга ырада сүрген. Лутка, чыкка өдүп, көөп,

үрелип јаткан макулатураны јабар да неме јок,— кем де класста айда салды.

— Бу чаазындарды уйлар јип бараат,— деп —, Бубай Бубаевич көрүлерде, Урмат айткан болтыр.

— Бүгүн демократия. Чаазынды ноомолордон болгой, кижиде јип турганын сен билбезин бе? Перестройка. Канайып билбей јадын?

— Чын, чын, Урмат! — баштанкай кыс школдон чыгып келип, үредүчиге јомошти.— Бүгүн перестройка, демократия. Кемге де не де керек јок... Је, андый да болзо, экелген чаазынынды табыштыр. Кандый бир улустын торо уйларына курсак ла болгой.

— Јок, табыштырбазым! — деп, Урмат Ырыспаев кыспактанып алган газет-журналдарын кысканды.— Олор түней ле јашка, карга өдөр... Урелер... Эзенде табыштырарым.

— Эттин бышканы, эрдин санаазы,— Бубай Бубаевич айтты.— Бойында. Кыскан турган болзон. Демократия, Урмат. Бойында.

Урмат, андый да болзо, тудунчагын бескелеткен. «Айылга ойто апарып, не чучураар» — деп, ичинде шүүй соккон.

Урматка керек јарт эмес: бу макулатураны не керек јуудырган, апарып табыштырбаста. Је эзенде апаргай. Онызы школдын бойында.

Уулчактын экинчи кайкаганы: Бубай Бубаевич эрмек-куучынында орус сөстөрди чек ас айдарга кичеенетен. Бүгүн дезе «демократия», «перестройка» дегени неме атазы эди. Урмат ол сөстөрдин учурын билер ле. Уредүчилер јартаган. Је макулатурага оны не јапшырлап турганы јарт эмес.

Јаан удабай јаны јар јуртка јайыла берди. Магазинге балдар макулатура табыштырзын. Кем анчада ла газеттер табыштырар — ологро сый! Сый — јангы товарлар. Бу јар анчада ла балдарга баштанган. Јаан улус — балдар эмес. Анайда садучы кыстар, сыргалары мызылдап, чотторы тырсылдап, јартап тургандар.

Кыстардын магазининде, алдындагызына көрө, көп бичиктер чогула берди. Аймактан экелгилеген. Көп нургуны јараш кадарлу. Јалтырап турар. Килен. Чек ле килен тоштый. Јуруктарлу. Анайда иле јерге тургускылап койгон. Кезигин ачылап салган. Јурук-

тарын көргүзе. Көс тийип турар, кол десе жетпес. Сатсаар десе, озо эски газеттер экелигер дежер.

— Бот, Урмат,— деп, кабагын чичкерте будыган ба, энеден анайда бүткөн бе, күлүмзиренчек садучу кысчак айткан,— бир кучак газет экелген эмесе ару чаазын, бу бичикти сеге садарым. Көрзөн, кандый жилбилү бичик!

«Джанни Родари. Чөрчөктөр» деп, Урмат чокум кычырды. Колго алып көрөргө сурады. Кыс бичикти бойына жууктада тартты. Төжине жаба тудуп, күлүмзи-ренди:

— Озо бир кучак газет. Онон үч салковой бежен акча кожо. Билдин бе? Италян тилден көчүргөн. Бо! Бу бичиичинин кннгезин улус түште де от күүдүрип алып бедиреп жат.

Урмат магазиннен күүн-күч жок чыкты.

Магазиннин тыштында жарды катап кычырды: «Балдар, магазинге газеттер табыштырыгар. Эмесе жаан ару чаазындар. Кем көп табыштырар, жакшы кннгелер садып алар!»

— Эмди жаңы газеттерди жууганча, көп ой өдөр,— Урмат, айлына келип жартаарда, ада-энези айтты.

Уулчак терге-сууга түжүп, айылдаштарды эки катаптан эбирген. Бу күндерде алган газеттерди жууп.

Урмат керек десе школго барала, табыштырган газеттерин ойто аларга сананган. Же озор эмди чык-талган. Оны магазин не алзын. Болзо-болзо, капшай кургадар керек. Же ол газеттер журналга табыштыр-ган деп бичилип калган. Тоозы алынган. Уренчиктер-ле түнгей. Жок...

Кезик балдар ол ло чогуманга газеттер алып, магазинге экелгилейт. Орой энгерде алгылап турган дешкен. Бубай Бубаевичтин айдыжыла ол база демократия. Перестройка. Чындап, «перестройка» дегени жаңы айалгага эпсинип жүрери деп бу ла күндерде ол балдарга жартаган. Же Урмат ол демократияла тузаланбаган. Эп жок.

Бир күн Урмат школдон келзе, айлында бир жаанак отурган. Жажы жаандап калган. Чачында бир де кара кыл артпаган. Ончозы ап-апагаш. Ого жетен жаш кире бар. Жүзин, колдорун чырыштар теренжиде жолдоп салган.

— Бу жаанак ыраак-ыраактан келген. Жуу ту-

жында таадаңла кожо жууда турушкан. Жаан шыркалу жанып, колхозко председатель де болуп иштеген — деп, уулчакка энези куучындады.— Эмди бу боочы ажыра Ак-Кемде жадып жат.

Ак-Кемге жетире одус алты беристе. Кезик улус бу ла Кара-Кемге, Урматтын жадып турган жерине, жойу да келип турбай. Келзе ле, айла, Урмат эшке түшкилеер. Карган улуста айдыш та жок.

Карган өрөкөн жаан удабай Урмат не керегинде комыдап турганын билип алды: магазинге газеттер таппай шыралап жат.

— Магазинге ол не керектү, балам? — деп, жаанак сурады.

— Жаңы бичиктер экелген. Газеттер табыштырза, ол бичиктерди биске садар,— Урмат жаанакка жартады.

— У-у, менде газеттер көп... Бар, керек болзо. Бу ла адан алдында школго деп не аайлу чаазындар жууйтан эди... Адаңа айт. Мотоатту чүрче барып келбей. Карын мени кожо апарзын.

— Соокко чарчап калараар — деп, Урматтын адазы, мотоциклле барбаска, айтты.

— Тонло ороп ал. Мени бу жажына мындый соокко чыдашпаган деп пе?.. Калас санаа.

Бу жаанак Урматтын адазынан түлкүнинг бычкактарын сурап келтир. Качан да айбылаган ошкош. Уулчактын энези белетеп салтыр. Жараштыра кургадып, уужап салган каралу-кызылду бычкактарды кеден баштыгына сугуп алды.

— Бөрүкке талдама. Једер.

Эртезинде ле, күн алтын чоґын јер үстине јайган ла сонгында, Урмат магазинге эки түрүм газет экелди. Адазыла кожо. Мотоциклдү.

— О-о, бот уул да уул! — дејип, садучы эки кыс сүйнгилеп чыкты.— Бис сени келер деп иженгенис, Урмат. Бу тен бүткүл јылдын газеттери турбай. Талдама.

Садучылар газеттерди кучактанып, кеп-кийим, курсак салып турган магазиннинг кыбына апардылар. Урмат көрүде јаткан бичиктерди ајыктайт. «Джанни Родари бар ла болсо» — деп сананат.

— Бот, Урмат, Джанни Родаринин он книгезинен эки ле бичик арткан,— баштапкы садучы кыс ајдат.

— Бирүзин, быжу, сеге артырганыс. Экинчизин бир кызычакка.

Урмат бичиктерди колго алып, сүрекей соныркап ачат. Журуктарлу. Чөрчөктөр. Онон Аркадий Гайдардын куучындары. Ончозы жаңы бичиктер. Кадарлары чек ле күскү.

— Же, санаан эмди жарык па? — адазы јилбиркеди.

— Жарык болбой а! — садучы кыстардын экинчизи уулчактан озолоды.

— Эйе. Онызын билген болзом, бастыра макулатураны бери экелер эдим, — Урмат ачурканды.

— Јок, Урмат, биске маклатура бастыразы керек јок. Газеттер ле керек болгон. Бот бис оны јууп алдыс.

Урматтын адазы кннгелер учун акчаларды төлөп ийеле, эжиктен чыгарга ла јадарда, садучылар айдышты:

— Удабас ыраак городтон бир машина виноград, бир машина помидор ло капуста келер. Ончогорды келип алзын деп сурап турус.

— Быйан. Келзе, аланзу јоктон аларыс.

Эжиктен Бубай Бубаевич кирди.

— О-о, јакшылар!.. А бу балдар кннгелер экелген деерде. Же, Урмат, садып алган кннгелерингди көргүс!

Уулчак төрт-беш кннгезин үредүчиге бирден-бирден көргүсти.

— Јакшы, јакшы. Э-э, балдар. Меге чак ла бу итальян бичичининг кннгезин, бар болзо, сатсаар.

— Јок, блар. Узези садылган. Арткан бичиктер бу јадыры. Мынан талдап алыгар.

— Айла, бу бичиктерди аймактан экелдеер бе? — үредүчи соныркады.

— Ыраак, ыраак городтон, — садучылар үн алышты... Бичиктердинг көп сабазын школдын балдары алган.

Бубай Бубаевич саду ижин мактады:

— Слерлер, балдар, јакшы иштеп јадаар. Јакшы. Бот жаңы ойгө эптенип иштеп баштаганыгар сүрекей.

— Удабас помидор, виноград, капуста экелер. Слерге канча керек, келип алыгар! — деп, кыстар, сыргалары мызылдап, чотторы тырсылдап, каткырышты.

— База ыраак городтон бо? — Бубай Бубаевич јилбиркеди. — Мындый соокко тонуп калган неме болбой ол.

— Эйе... Же бу соокторго алдырбас, — балдар ай-

дышты.— Ол ло тушта школдын маклатуразын коштойло, ийип ийзегер. Машиналар куру жанар ине.

— Чындап та. Бот слерге алкыш а! — үредүчи сүүнди. «Мен тен улусты демократия, перестройка деп тегин калас өчөп турган турбайым» — деп, Бубай Бубаевич ичинде сананды.

Садучы кыстардын айтканынча, чын да, эки машина келди. Бирүзинде помидор, экинчисинде капуста ла виноград. Же жаңыс ла виноград үрелген эмтир. Андый да болзо, журт жердин улузына, ас та болзо, жедиштирер деп эки садучы жөптөшкөндөр.

— Урмат, бир канча кыстар айбылап экел. Бис ол мындагы экелген газеттеригерден чаазын баштыктар эдип, бу помидорды, виноградты саларыс. Садарга. Билдин бе? Сеге жаан ижемжи сал жадыс, — кыстар жакульт берди.

Балдарда не болзын. Бир кезиги чаазыннан баштыктар эдип жазаган. Бир канча балдар олорго виноград талдап салган. Помидорлор кайда. Эки күнге иш анайда ла өткөн.

Капусталар тен көк-жажыл күлүктөр. Оны улустаң болгой, эчкилер, уйлар жийтени кайда. Жалбрактары. Керек десе помидор ло виноградтын үрелгени де калас жерге чачылбаган. Ончозы азыралга келишкен.

Журтта ончо улустаң озо үредүчилер жеткилделген. Оноң журттын улузы. Жаңыс кижичи көпти алайын дезенг, садучы кыстар база билер туру. Слерге бу болор. Ол биледе улус чын, көп деп, көпти бескелеп бергилеер. Устине бу бичик солун деп, бичик саткылар.

Албас болзо, бойлорында. Же жиит улус кыйыш жок алгылап жат.

Күчүрген ай түгенген. Жердин үстинде, өзөктө, кичинек ле кырма кар жадат. Жаңы ай жаңарган.

Школдын жаанында бугулдый чоккон макулатураны машинага коштоп, ыраак городко ийгилеп ийди. Ол ыраак городто оноң нени ле эткилеер деп жаан кыс айткан. Байла, эдилер ле болор.

— Же балдар, эрмек бичигер, — деп, Бубай Бубаевич, урок башталарда ла, доского эрмектер бичитти. — Бистин журт жердеги улустын магазинине беш тонургыш экелген.

— А бу не мындый? Тонургыш? — деп, Урмат

энчикпей сурай сокты. Шырт этире ичкери тартынып.

Балдардан кем де:

— Сооткыш эмес пе?

Бубай Бубаевич:

— Кандый сен сагышту бала. Чын, чын. Холодильник анайда да айдылза, жакшы. Же ол жаңгыс ла немени соокко тудуп турган эмес. Тонуруп та жат. Тош то тондырып ийер.

Бубай Бубаевич учы-кыйузы жок сүүнчиде. Оны балдар ондоп жат.

1989 j.

УУЛЧАК ЛА ТИЙИНГЕШ

Күн бийик кырлардын ары жанынан жаңы ла өңдөйип чыкты. Уулчак (онын ады андый) кап-кара көстөрүн жыжып, жуурканды туура ийдип, орыннан тура ла жүгүрди.

— Эне!.. Эне-е! — деп кыйгырза, кандый да каруу угулбайт.

Айылдын ичи ээн немедий. Очокто от көңжү ле бойы. Турундар жетире күйгелек.

Уулчак кийинеле, чадырдын эжигин кайра ачып, тышкары чыга конды. Күлүмзиренип жаңы өңдөйгөн күннин алтын чогы оны кучактай сокты. Жаскы бозулар кажааннын жанында кичинек жажыл жалаңда отоолоп жүри.

— Эне-е! — Уулчак бир тарыйын тыгыда кыйгырды.

Кем де унчукпаста, жаңы билди: энези, уйын эрте саайла, ишке жүре берген. Колхозтын койлорун кайчылап.

Уулчак айылга кире коноло, эски таардын түбинде кузуктын сайынан карманына уруп, айылдын жанында чибилер жаар жүгүрди.

«Сук-сук! Сук-сук!» — деп үч-төрт катап үнденди. Тындаланып, оноң база ла эки-үч катап «сук-сук, сук-сук» этти.

Чичке, узун жажыл чибинен бажы төмөн болуп, сары-боро тийингеш мантап түшти. Кезикте токтой түжет, бирде мантап ийет. Анайда, анайда ол Уулчактын жанына жууктап келди. Жинжидий топ-тосток жараш көстү, боп-боро борбок куйрукту. Колдоры

кыска, буттары узун, тырмактары курч. Агаш өрө чыкса, эмезе оны төмөн түшсө, тырмактары кыдырап турар. Таакызы, чынынча айтса, кышкы түгү жетире түшкелек.

Уулчак карманынан кузуктын тирүү сайларын колына ууштанып, сол алаканын жайа тудуп, ого сайлар салды. Тийин оны көрүп ийеле, колго калып чыкты. Кемзиниш жоктон кузуктын сайларын, жаактары борбордоп, черте берди.

— Семире бердин бе? — деп, Уулчак эрке үниле сурап, белин сыймады. Же ол ло тарыйын тийин жер жаар калып, бала чет өрө чыгарга сананды.

— Же, кел, кел бери. Ме, бу сайларды черт. Ажан! — деп, Уулчак оны акту жүректен кычырды.

Тийин четти төмөн түшти. Уулчактын ичкери чөйгөн алаканынан кузукты эки колыла алып, черте берди. Ол, алдындагы чылап, колго калып чыкпады. Эки будынын тырмактарын таатырайта тееп, чеди-чектен бек тебинеле, көксин санг төмөн канкайта тудуп, алаканнан алат ла, чертет ле. Уулчак алаканын ырада тударда, тийинеш жерге түжүп, онын колына калып чыкты.

— Ажан ла... Менде кузук эмди де бар. Сеге жеде-ер.

Сары-чоокыр тийинеш онын тилин ондоп турган болгодый. Уулчак баштап ла тийинди тапкан күнди эске алды.

Бу керек чаган айда болгон. Уулчак, школдон келеле, энезинин айбызын бүдүргөн: эки жаан эмес көнөккө суу алып барарда, ого бу ла тийинеш көрүнгөн. Аксак. Жүк ле арайдан жылгажактап жадар. Уулчак оны колына алып, алакандарын, кол-буттарын шиндеп көргөн. Кем ле жок ошкош. Же эки жалмажынан базып, мантап болбой турганы ого јарт болды. Байла, не де болгон.

— А бу мыны кайдан тудуп алдын? — качан Уулчак келерде, энези кайкаган.

— Аралдан. Чибининг төзинде отурган. Мени көрүп ийеле, мантаарга сананган. Же, көрзөм, мантаар кирези жок... Онон тудуп алдым — деп, ол тушта Уулчак энезине айдып келген.

— Мынын эки будын не де базырган болор. Эмезе кем болгон. Оорыган. Онын учун базып болбой

турганы ол ине. Карын өлбөгөн. Көрзөн, кандый арык. Курангылап калган... Же удабас жазылып калар — деп, энези айткан.

Ол ло күн Уулчак тийинди, суу жылыдып, сабындап, ап-ару этире энезиле экү жүнган: жүгуш оору бар болзо, жоголзын деп.

Уулчак тийингешти онон эски мордонун жүрегине отургыскан. Балык кирзе, ойто чыкпас учун туй жаап койды. Түбин десе жалбак агашка жаба кадап салды. Тийин кайдан да чыкпас эдип.

— Эжик этпейтен бе? — деп, энези јилбиркеген.

— Чыгарза, түндүгин ачала, келтейте тутса, тийин анан чыга конор, — уулы айткан.

Кузукты Уулчак келтегейинен ле уруп берип турган.

Уулчак тийингешке кандый ла курсак берип турды: жажыл мөштин тату кузугын, черткедий белен сайларын да; күнкузук, буудай да; мырчак; керек десе дынялардын үрен-сайларын. Суузын эдип, суу уруп берет.

Ол бойынча тийингеш там ла јаранып, ондонып, семирип, су-кадыгы јаранган. Түги де силү боло берген. Эски түги таакыланып түшкен, бастыра бойы кыскылтым он алынды.

Уулчактын нөкөрлөри күнүн ле, алтын чокту күн тийзе ле, келгилеер. Јаан улус база ла. Ончолоры сүүнгилеер: тийингин су-кадыгы кирген деп.

— Эмди мыны агаш аразына божодор керек — јаан улус, анчада ла үй улус, айдыжар.

— Јок, Уулчак, сен оны тегин јерге божотпо! — деп, бежинчи класста кожо үренген балдар јайнаар.

— Же, чын да, сен оны эмди агаш аразына божот — энези уулына бир, эки, беш катап јакыды.

Уулчак энезине ле болуп, божотпоско жүреги сыстап, жүк ле арайдан јөпсинген. Айылдын јанында ла чибилер ле четтердин ортозына божотты. Тийингеште не болзын, агашты өрө лө болбой.

Эмди, ол ло өйдөн бери, балдар да, јаан да улус Уулчак эштин айлынын арал јаныла өтсө, тийингешти јаантайын көрөр аргалу боло берди. Ого калаш та бергилеп турганы бар. Оок уулчактар ла кысчактар билер: тийингешке жаңыс ла кузук керек. Ол онын талдама курсагы. Ого ол семирип јат. Кузукка,

чочогойлорго болуп, тийиндер кара жерди өдө дө берер. Агаштан агашка уламдап, тамандары баалу-тып келгенче, үүрлежип алып, көп-көп жер өдүп жат. Онын учун кузук — онын төс азырал курсагы.

— Эмди нени эдип жадыг? Бу не атазы? — деп, Уулчактын чочогойлорло та нени де эдип турганын ондобой, энези сурайт.

— Тийинге курсак белетеп жадым, — уулы айдып жат.

Энези көрүп отурза, уулы огурчынның үрендерин чогуу алтыр, чибинин чочогойлары да алдында жадаат. Ол үрендерди олордын кабыктарынын ортозына кандый да эптү эдип, кептей согот.

— А бу не керектү неме, балам?

— Ол бо? — уулы кайра сурады. — Ол — тийингешке! Кузукка бодоп чертсин.

— Дынялардын үрендери жараар ба?

— Жараар, эне. Слерде дынянын сайлары бар ба?

— Эйе...

— А тийинге берерге жараар ба? — уулчагы со-ныркады.

— Жараар... Онын эмили тату.

Жас өтти. Жажыл жай түгенди. Тийин бир кезек ойгө жок бололо, ойто једип келди. Ол табыш журтка, алдындагызы чылап, база ла түрген жайыла берди. Онын келгени журтта ончо улусты, бала-барканы сүүндирди.

Онын келгени Уулчакка жангыс та сүүнчи эмес, је анайда ок ырыс та болды. Оныла кожо онын энези де сүүнчилү, ырысту.

Есентуки, май, 1989 ж.

ЖАЖЫТТУ БУГУЛ

Сары-Кобыны төмөн соок эзин согот. Ыраак-ыраакта бийик, жаан туу турат. Онын ыйык бажы ап-апагаш. Ол — мөнкү кар. Жай келгенде, онын кары эмеш ле кайылар. Күс келзе, ойто ло анда кар жаап түжет.

Эртечи жаанак ол туу жаар баштанып айдар:

Чыккан күннинг чогына
Чоктол жадар мөнкү туу.
Толо айдын чогына
Торт ло мөнгүн бу ла туу.

Анайда айдала, үстине та нени де шымыранып турар.

— О-о, ол Эртечи жаанак туу-ташты алкап биле-ер — деп, Сары-Кобынын көп улузы айдыжар.

Эртечи жаанактын эди-каны чала шүлтүр. Улустын айдыжыла — сырsak. Тулуны кыска. Чачы буурайып калган. Же жаанак жан-кылыгыла жалакай, куучынчы, омок.

Бир катап жаанак айткан:

— Манаш, ол туку өлөң чаап турган жерге барып келек. Күскиде анда бир бугул артырып салган эдим.

— Же,— деп, уулчак жөпсинип ийген.

Чынынча айтса, уулчак кайкаган: кандый андый бугул. Эмди кыш ине. Эткен өлөңди ончозын тар тып алгандар. Туудый обоо чеденде.

Жаанак чичке тал тайагын алып, ичкери баскан. Манаш — ээчий. Кар калын. Онын үсти өксөп келген күннинг чогына мызылдап жатты. Өлөң чаап турган жерге жедип келдилер. Кар ап-апагаш. Онын агынан кижинин көзи кылбыгып турар. Жаанак жолой кардын үстінде истерди тайагыла уулап, көргүзип, сурап турды:

— Бу нениң изи, Манаш?

Манаш көрүп, айдар:

— Чычканнын!

— Чын, Манаш. А кандый чычканнын?

— Та,— Манаш аланзыыр.

— Бу ис бөпи чычканнын. Онын истери кандый кичинек, көрзөң. А байагы истер ол эмеш жаан чычкандардын.

Манаш ла Эртечи жаанак агаш аразына, жайгыда өлбг чаап турган жерге, экү жеткилеп келдилер.

— Бу бого эмеш амырап алаак — деп, Эртечи жаанак уулчакка айтты.

Жаан эмес төңөштин үстінде көбү карды жаанак жер жаар эжип ийди. Отурала, таңкы азып тартты. Манаш десе, ачу ышты сүүбес бала, жааназынын ыш сокпой турган жанына отурып алды.

Эртечи јаанак танкылап божойло, айтты:

— Же, ол туку чоокыр жаан кайыннын төзи жаар бас... Ол чокчок кар жаар.

Манаш чокчойгон карга жүк ле арайдан озо жетти. Онон жаанак. Мында кар жаан, жымжак,— ойо базылып жадар. Чокчокко жууктай базайын деерде, онын бери жанында, калын кардын алдында, көп чырбаалдарды карчый-терчий чогул салтыр. Бийиктеде. Келген ле бойынча, өдүп болбозын. Манаш чокчойгон бугул жаар өдүп болбойт. Айландыра бир басты. Экинчизин. Кажы ла жанынан бугулга жууктап болбозын. Эртечи жаанак сүмелү ле.

Учында жаанак бугулга жаба жетти.

— Бу жанынан кир,— дейле, тайагыла карды ары-бери эжип, аткак корболу бир жаан будакты туура салды.

Уулчак буудакты өдүп, чокчойгон жерге жеделе, сурады:

— Бу ба, жаанак?

— Эйе,— Эртечи жаанак тайагыла карды өткүрө сайып, онын алдында бугулды бар ба, жок по деп көрди ошкош.

— Бугул бар ба? — Манаш сурады.

— Бар, балам, бар.

— Оны неге белетегенигер, жаанак?

— Удабас, тулаан айда, кой-эчки төрөөр. Жаш кураандарга жиирге көк өлөң керек. Бозуларга да.

— Ончо өлөңлө кожо не тартып албаанаар, жаанак? — Манаш соныркады.

— Бу өлөң ол туку караандардын ортозынан чабылган. Улустын жетире чаппаган, таштаган жеринен.

— Жап-жакыл ба? Айса, карарып калган ба?

— Жок, Манаш. Жап-жакыл.

Манаш карды ачып көрзө, бугулдын үстине нени де жаап салган. Байла, суу өтпөзүн деп.

— Салафан ийне ол,— Манаштын кайкап турганын көрүп, жаанак айтты.

— А бу атпаалду чырбагалды не айландыра чокконоор? — Манаш соныркаганча ла.

— Анайда чокконы ого чеден болгоны ол. Кой-эчки, уйлар, ан-куш келип кирбес. Анда жакытту бугул турганын ондобос.

Чын да, јаанак бугулды айландыра тытпаа чырбагалды жаңыс та калын чоккон эмес, је анайда ок эмеш бийик те чоккон. Өлөң жаңыс та кургак эмес. Онын өңи жап-жажыл. Жаш кураандарга, бозуларга — тал-дама.

— Эмди көрүп алдын ба, Манаш, кайда бугул барын. Кийинде, керек ле дезем, сен Чокул јестене айдарын. Ол машиназына салып, тартып экелер. Уктын ба?

Јаанак ичкери басты. Манаш ээчий ле. Жажытта турган бугулду арканын јаказынан эмеш ырайла, Эртечи туу јаар баштанып, шымыранды:

Јаан јалбак тепсендү,
Јажыл торко өлөңдү.
Карбайышкан будакту
Кара јыш агашту
Кайракан јаан тайгам!
Көңкөрө энгип бажырдым,
Көп бергенине быйаным!

Анайда алкайла, бажын туу јаар энгип, бажырды. Бажырала, чичке тайагыла јерге тайанып, ичкери басты. Манаш јаанакты ээчий база эки-үч катап мүргүди. Оноң жаанактан артпаска јайтаң-јайтаң эдип түргендей басты...

Кар шүлүрөп, кайылып баштаган. Меес јерлерде кар чоокырланып кайылганы јастын келгенин керелейт. Кобы-јиктерди, чичке кара јолдорды төмөн борозымак суучактар оптолып, агып түжет. Је, андый да болзо эмеш соок бар. Анчада ла эртен-энгирде. Түште ойто ло кайылган кардын суучактары борлоп, согулып, јалтыражып агып јадат.

Јаан удабады, Манаш јестези Чокула экү кыжына агаш аразында јажытту турган бугулды тартып экелдилер. Өлөң жап-жажыл. Оны көргөн ийнектер, оок мал эки көстөрин чеденнен албас: өлөңди јиир ле күүндери бар. Је кем де ологро ол өлөңди бербей јат.

Тулаан айдын экинчи јарымында чыккан курандар жаанактын ол көк өлөңин оок быјыраш ла курч тиштериле жаңыс ла кыртылдада чайнап, јигилеп јат. Тату, јулукту. Бозулар да көжүүн чайнап, јакшызынып јигилейт.

— Андый дедин бе, Манаш? — деп, онын Эртечи жааназы ичкери энчейди.

— Эйе! — деп, Манаш айтты.

— Бот ондый, Манаш! — Эртечи жаанак түзеде отуруп, танкызын тартып, тапкаа отура берди.

1991 j.

КУДАЙ-КУШ

Жайкаш — кичинек кызычак. Онын ада-энези, жааназы, таадазы бар. Жайкаш жуукта жангы ла школго барган.

— Эне, школдын жанында күүлелер коркышту көп.

— Билерим, билерим, — энези айтты. — Школдын жабынтызынын үстинде олор көп отургылап жат.

— Эне, а колхозтын ашту амбарынын жанында күүлелер база көп. Анда аш жип жат ошкош.

— Анда чачылган аш көп болгон ошкош эди, — энези кызынын айтканыла жөпсинет.

— Анда аш көп. Мекийин де көп. Жем кайда баратан эди, — таада куучынга кирижет. Ээк сагалы байбас эдип калат, ус сагалы чычас эдип турат.

Таадак Жайкашка бир де катап үн көдүрбеген, кыйгырбаган. Каңзам жок деп ого жангыс та катап ачынбаган. Неzi-нези жок болгондо, унчукпай бедрер. Чыдамкай. Жарым түш. Бир күн. Айса болзо, эки, үч күн. Учы-учында таап алар. Таап алза, сүүнер. Же база да тын эмес. Сүүнгени тын да билдирбес. Не де болбогон немедий.

Качан уулынын жангыс кызы — Жайкаш — күүлелер школдын, амбардын жанында жемзеп туру деерде, куучын ого жарабай туру деп билдирген.

Жаанакка ол куучын та кандый? Ол кем ле жок ошкош. Узун тулунгын сыймай согуп отурат. Тулунгдарында озогы ап-апагаш жыламаштар. Керек дезе кызыл-кызыл куйкалар да бар.

— Эне, ол күүлелерди ненин учун кем де үркүтпей жат?

— Канайып? — энези ондободы ошкош.

— Туку мында улус аш арутап турарда, кө-өп күүлерлер келип аш жигилеген. Кем де үркүтпеген. Ашты жизин ле деп тургулаган ошкош.

— А, — энези жангы ла ондогон чылап, айтты, — күүлелерди улус озогы, озогы туштан бери өлтүрбеген.

— Канайып? — Жайкаш, чочыган чылап, сурады.

— Же канайып, тегиннен ле тегин.

Жайкаштын энези ого бир учурал куучындады. Онын айдыжыла болзо, бир каан бир каанды жуулап келген. Сок жангыс уй мылтыкту болгон. Эртезинде жуулажар деп, уй мылтыкты октойын деерде, онын ичинде күүле уйа салала, жымырткалап салган болтыр.

— Жок, мен бу каанла жуулашпазым! — дейле, өштөп келген каан жана берген. Онон бери андый болуп калган. Жуу баштатпаган куш деп, улус айдыжар боло берген. Амыр-энчүнинг.

Жайкаштын энези унчукпай барарда, кызы айтты:

— А Сергей Сидорович Иванов ненин учун күүлелерди тудала, эдин каарып жип жат?

— Ол, байла, озогы куучынды ундып салган. — Энези айтты. — Ундыбаган болзо, жибес эди.

— Жок, ол кудайын ундып салган. — Адазы куучынга киришти. — Күүлелер — агару куш. Ол жуу ачтырбаган. Улустын ортозында амыр-энчү тургускан.

— Бот, бот. Амыр-энчүнинг кужы деп айдып жадылар. Кайда ла журап салган турат не — Жайкаштын энези жөмөди.

Байаадан унчукпай отурган таадак айтты:

— Сергей Сидорович агару кудайын ундыган болзо, слер, балдар, алтай калыктын жанжыккан жангы тообой барган эмтиреер. Не боло берген? Неден улам? Таадак унчукпай барды.

— Не боло берди, ада? — уулы соныркады.

Адазы айтты:

— Бу слерлер кайын энеердин адын канайда кемзинбей адап жадаар. Күүле ле күүле... Озодо кайын энезин, кайын адазын адабайтан. Эмди де андый эмей база.

Ончо улус оп-соп түштилер. Жангыс ла жаанак неме кайкабайт ошкош. Тулундарын сыймай согот. Жыла-маштары шылырт эдин калат.

Жайкаштын энези жангы ондоды. Жаанактын адын Күүле деп элден озо ол адабас учурлу. Улуска да

болзо, ол оны байлап адаар учурлу, не десе, ол кайын энези. Озогы жаңла бир де адабас. Ол жаанын Жаикаштын энези чек неме сеспейтир. Кандый эп жок неме. Жааназын Жаикаш та адабас керек.

— Жаанакты, айса, канайда адаар? — кысчактын энези таадактанг, кемзинип, сурады.

Таадак айтты:

— Кайын энегерди, байлап, адабаска турган болзоор, Кудай-Куш деп адагар. Бултаартып. Онон өскө «Күүлелер ле күүлелер»... Жарабас.

Жаикаш, мынанг эмес, бу атты уккан ла бойынча, тышкары чыгып, балдарга, кыйгырган айасту, айтты:

— Бистинг жаанактын ады Күүле эмес. Кудай-Куш! Кудай-Куш.

— Бу байлап адаганы болор, — деп, жаанак күлүмзиренип, унчукты. — Кары жажымда меге база бир агару атты сен ададынг ба? — деп, жаанак айдала, тулундарын сыймады.

Ол ло күнненг ала жаанакты жагыс та келди эмес, же журтта ончо улус Кудай-Куш деп адаар болды.

1990 j.

ТААИЛАРДЫНГУ ЖУРТЫНДА

Эркин экинчи классты божоткон ло күн энезине шынгырт ла:

— Эне, мен таайларга барып амыраарга турум!

— А үредү жылды канайда божоттынг, балам? — энези озо баштап уулынын үредү жылды жакшы темдектерле божотконын билерге сурады.

— Эки ле төрт. Арткандары беш. Уктын ба, эне? — деп, Эркин телефон ажыра чокымдайт. — Уктым, уктым, эне!.. Ало, ало!

— Эркин, же белетен. Кийер кийимингди анылап ал. Мен иштинг кийинде автобуска билеттер садып аларым.

Эркин, сүүнген бойынча, телефоннын трубказын салып, эки алаканын жыжа сокты. Алакандары база сүүне бергендий, изип чыктылар. База ла жышкан болзо, от камызылгадый.

Уулчак бичиктерди сумказынанг чыгарып, шкафка

салат. Олордын ордына — кийимдерин. Өзөккө жүрзе, изү күндерде кийер жука эки чамча. Трико штан. Бир тизези, айла, ыртыларга үлтүрөй берген эмтир. Жеңил өдүктөр. Куртка. Оны жаашту күндерде кийер.

Эркин белетенип турала, сананды: «Былтыр тайгага жүрөле, эмеш соокко тонгон эмейим. Быжыл, кердемарда, койлоп турган тайгага чыкса, жылу штан, бөрүк керек. Алар ла».

Анайып ол сумкага жык ла толо эдип кийимин тыкты.

Эки күннинг бажында Эркин энезиле экү Кичинек-Жаламанга једе конгондор.

Жаан таай, энезинин жаан аказы, айлында. Ол ло ышту содон чадырында. Жаан таайдын ады Жеңзе. Алтан беш жаштан ажа конгон. Тал-орто сынду, үни чала тунгак.

Немецтерле жуулажала, уур шырка алган. Же ол шырка сол колдын карызында. Жаш жаанаарда, курт чылап, оору чон этти жыра сайып, чыгарга тургандый. Кандайдар, чыдажар ла керек.

— Жеңү болгонынан бери не аайлу удаган. А көрмөгү оорузы там ла жаандап, улай ла оорыыр боло берген — деп, Жеңзе таай куучындап отурар. — Канча кире чыдажып, колхозтын койлорын кабырган... Эмди де чыдажар. Очөшкөндө чыдажар керек. Одус беш жыл койлор кабырган. Онон ло амыралтага чыккан.

Жаан таайдын бу эрмегин Эркин адазыла кожо уккан. Былтыр ла. Кезикте оморкоп, шырканын оорузыла үн жокко тартыжып тургандый деп бодолот. Бирде дезе кунугып, оору там ла оны базалап туру деп айдып тургандый.

Жеңзе таайдын кунугары да јолду. Төрт-беш жыл мынан озо онын үйи јада калган. Сегис баланын энези. Таай-јенге бар болзо, жаан таай кунукпас та эди. Эркин таай-јенени јакшы билер: «балам» деер, «кучкажым» деп эркеледер. Магазинге ээчидип алып, шикир, пряник, печение алып беретени кайда. Керек дезе ойын «солдаттар» да садып берген. Эркин ол сыйды узак алып жүрген. Күүни јеткенче ойнойтон. Беш кире «солдаттардан» эмди јүк ле экү арткан. Артканы јоголгон. Же арткандарыла Эркин эмди де ойноп јат. Школдон ло келзе, айылдын ижин бүдүрө-

ле, ойын ойнозо, ол эки солдаттар база ла ойынга кире берер.

Jaан таайдын ончо балдары айылду-јуртту. Јер сайын таркай бергендер. Кичинек-Јаламанда бир кызы — Люба, таай-јесте дезе Муклай. Экилези койдо. Кичү уулы дезе шофер. Эки кысту. Јензе таайдын арткан балдары өскө јерлерде. Кижее де барган кыстар бар, кижиде алган уулдар бар. Алдынан ла јаткылап јат.

Jaан таай ончолорын күүнзеп айылдап јат. Кезиктерине үч-төрт конор. Алты-јети де күн јүрер. Балдарынын кажы бирүзи келигер ада деп айбылап ла ийген турар. Таай барар ла.

Анайып, былтыр јайгыда, Эркин Люба таай-эјенин айлына келген. Оны эне-адазы экел салган. Удабай ла Люба ла Муклай койлорын айдап, јайгы турлуга көчкөндөр. Таскылга. Ого эки конуп јеткен. Јааштын јаап турганын не деер. Чек ле көнөктөн сууны кем де тегеринин түбинен уруп тургандый.

— Сен, Эркин, аттан түшсен. Эмеш јойу базып, кой айда. Ол тушта јылый берерин — деп, јаан таай айткан.

— Јок, — деп, Эркин јангы сөсти көксинен чыгарган.

— Бу Эркејле, Эрменле кожо койлорды јойу айда, ол тушта тонбозын, — Люба таай айткан. Эркин јангы ла күргүл-сары чачту бажын јайкаган. Болбос. Унчук-пас.

Сурайа — Люба ла Муклайдын энг кичинек кызы, аттан база түшпес. Ол дезе Эркиннен чек кичинек. Эзенде ле школго барар. Эркин дезе эки классты божодып салган. Је Сурайа, кичинек те болзо, ада-энезиле койлоп билер. Јаштан ала малдын ортозында өскөн. Ол јайгы турлуны, кышкы ак турлуны јакшы билер.

— Эркин, је койлорды јойу айдап көрөк пө? — Муклай јестези де айбылап турган.

Эркин «јок» ло деер. Атанн түжер күүни чек јок.

Анайда олор јаан таскылга јеткендер. Мында — јайгы турлу. Мында јаан чеден бар. Боро-боро мериностордын чук јадар јери. Түјине одорго јүрер јердин элбегин не деп айдар. Јүзүн чечектерге элбек турлу чек ле јаан улустын чололоп эткен кебизи

ошкош. Је бу чеденге койлорды улай ла кийдирбей
јат, каа-јаада ла кийдирер. Анчада ла јут күндерде.
Түнде үркүзе, тын ла таркап барбазын деп.

Таскылда түште јылу. Јылу аяас күндерде болуп
јат. Јут-јулакайда соок болуп јат. Јылу күндерде
уулчактар, керек дезе, оок-теек көличектерге эжин-
гилеп ийер.

Түнде соок. Јут күндерде соок эмеш тынғый берер.
Ол тушта койлоорго јенгил эмес. Јааш, туман. Кезикте
јашкан кар да јаап ийер. Кийген кийим сууга
өдөр. Бирде кийимнен бир де кургак јер таппазын.
Улүш, көк мөөн.

— Бу Эркинди мен коркышту јөдүлдееер, оорыыр
деп бодогом. Јок. Алдырышпаган,— деп, јаан таай
айдып отураар.

— Балдар ончозы кыјыктыыр болор деп санангам.
Алдырышпагандар,— Люба таай айдатан.

Ол ло, јаан таай өзөккө јанган. Арткандары
таскыл турлуда. Јайыла мында ла болор. Койлор,
койлор... Элбек таскыл тайга.

Бир катап эјези ле јестези экү өзөк түшкен
дер: өскөн картошконы јабар, Эркејди больницага
апарар. Онын јаантайын кол-буттары оорып јат. Эм-
чилерге көргүзер керек.

Эркин көрзө, Јензе таай чүрче ле једип келген
эмтир. Эмди төртү: јаан таай, Эрмен, Сураја, Эркин
бойы.

Турлуда јүрүм өдүп ле јат. Бир сүүнчилү неме —
балдар. Олор јогынан эбире ар-бүткени јоксымак. Не
де јетпей тургандый. Јүзүн-јүүр куштар да кожо
ндошсын. Балдар јокко олордын үни кижини сүүн-
дирбес те. А јайгы өйлөрдө тайганын чечектери
орой чечектеп јат. Јүзүн-јүүр өңдү, кеберлү, бүдүмдү
Јаңыс ла көсти эмес, је кижинин көксин де сүүнди
рер. Эркин оны ондоп јүрди. Анда, городто, мынды
чечектер јок. Бары бар ла. Је тайганын чечектерини
јетпес...

Качан Люба ла Муклай, Эркеј өзөк түжерде
тайгада эки күннин бажында јааш јаап баштаган
Балдарга не болзын, ойын ла ойын. Ойын олордын
ижи. Ойын јокко балдар чалдыга берер. Јүстери
кунукчылду јүрер. Јаашту да күнде ойын, аяас т
күнде олорго ойын-јыргал.

Койлор ол ло, бороргон, көжүүн жүргүлөөр. Керек десе кураандары да ондой. Мааражар ла мааражар. А балдарды көрзөн, бирде чынгырыжар, бирде каткырар. Бир өйдө ачынышкан, ойто көрзөн, — нажылык. Сүрүшкен, тудушкан, тытпакташкан, күрешкен. Ол ло. Учы-кыйузы жок.

Жензе таай, энирде, жааш эмеш ле токтой берерде, уйлар саап баштаган. Жайгы уйлар сүттү. Бир ле уйдан бир сабат кире сүт саап аларын. Эки уйдан эки көнөк.

— Слер мында көп жүгүришпегер! — деп, жаан таай балдарды бир катап адылып ийген. Эркин ле Сурайа ойноп, санг өрө мячик чачкылап, туткулап ла турган. Эбире балкаш, жылжырык.

Жаан таай бир уйды саайла, сүттү көнөгин туура тургузала, экинчи уйдын бозузын эмистирип баштаган. Ийдирип. Онон бозуны буулайла, байаа сүттү көнөкти ала койойын деерде, толо саап ийерге болуп, ме! Көнөктө сүт ап-апагаш эмес! Кара-чоокыр! Көнөктин жанында Эркин жүзн кубулып калган турды. Онг будынын резин сопогы кончына чыгара сүт. Күлүк ойноп, секирип турала, онг будын сүттү сабатка кийдире баскан эмтир.

— Бу сен кайткан? — жаан таай кайкаган.

Эркин эрмек те айдып болбойт. Сурайа, көстөри жалтырап, суркурап, тууразында турат. Онг колынын эки сабарын оозына сугуп алган. Байла, кайкап. Экинчи жанынан коркып. Таадазы Эркинди, айса, согуп ийер деп.

— Чеберленип не ойнобос! Ажыктанар керек! — деп, таайы, атыланып турала, байаа сабатта сүтти чеденнин казыгынын төзи жаар төгүп ийди. Кижжи баспас жерге.

Жаан таайдын өкпөзи өчө бергенин Эркин сезип ийди.

Уулчак ол ло тарыйын өдүгин суурып, урулган сүтти турган ла жерине төгүп ийди. Сүт те эмес, чейилгек балкаш, суу. Энг кичү таай — Сурайа, ойто ло секире берди. Ойноп.

Жаан таай экинчи уйды саап божотты.

Же Эркин ле Сурайанын энирде эмезе эртен тура чеденге кой кийдирип турганын көрзөөр, бирде каткы келер. Бирде адылып ийгедийинг.

— Эй, Эркин. Сен койды бери айдазан! — деп Сурайа кыйгырар. Эркин койлорды ары-бери булгай айдаар. Сурайа ого ачынар ла ачынар.

— Эй, койды чеденге кийдире айдазан! — деп кичинек таай чагырар ла. Эркин койлордын бажы туруп, олорды кайра айдаар. Сурайа бойы кийдире айдазын деп.

— Сен, Эркин, жүүлгек эмтирин!

— Сен бойың да жүүлгек! — Эркин удур кагар. — Сен койды бери, кажаан жаар, айда.

— А мен нени эдип жадым. Кийдирерге кичеенип жадым. Сен бойың булгап, кайра айдап жадын! — Сурайа бурулап жат.

Чын да, озо баштап Эркин койлорды булгай айдап туратан. Мериностор, Муклайдын айдыжыла, аайланбас немелер, эмеш ле булгазан, там жүüle берер. Учы-учында Эркин койчылардын «жжыдын» билип алган. Эртен тура чеденнин эжигин ачып ийзен койлор бойлоры табынан чыгар. Бачымдатпас керек. Кийдирер тушта, энирде, база ла анайда эдер.

Эркинге Люба таай-эженин айлында жүерге жакшы болуп турганы не дезе, мында балдар, городтогы зындыый чылап, согушпас. Төп жүрүп жат. Ойынчыктарды көп блаашпас. Оп-жөп.

Таайларга келерде, Эркин озо баштап кичинек келишпес немеге ачынып жадатан. Же жарым айдын бажында тарынчыгы та кайда барган. Ол оны жараш чечектердин, жүзүн-жүүр үндү куштардын ортозында жылытып салды ошкош. Таскыл тайганын агунала рынын, айса, каткылу үндерине көчкөн.

Ол ло былтыргы жайгыда Муклай жесте Эркинге танма аттырган. Озо баштап эски мисканын какпагынын. Одус метр киреги тургузала, Эркин кийдире аткан. Какпак бар түжерде, Муклай кыйгырган: «Эркин, тарбаганды жыга аттын!»

Эркин ондобогон. Канайып темир какпак тарбаган боло берди деп. Онон билип ийген: а-а, оны тарбаганга бодоп аткан турбай деп.

Эркей ле Эрмен айдыш жок чике аткылап жат. Эркей тогус класска көчкөн, Эрмен — жетиге. Адазыла кожо койлоп, уулчактар андап та үренип алгандар. Олорго көрө Эркин баштап ла мылтыкты аткан бала болуп жат.

Бир айас күнде Муклай Эркин ле Эрменди эчидип алып, тарбагандап барган. Койчы анчада ла Эркинге тарбаган аттырарга сананган. Уулы Эрмен көп катап аткан. Јаңыскандыра да жүрген тужы бар. Эркейле де кожо андагылаган. Тарбаганды. Је ол күн олор үчүге тарбаган учурабаган: ийттер озо барала, олорды ичегендери јаар шуғудып ийгилеген ошкош.

— Је алдырбас. Эркин тарбаганды башкүн ле көргөн. Атпаза да кем јок — деп, Муклай айтты. Эркинге ачу болгон: тарбаганды көргөни көргөн лө, је чын мылтыкла адып көрбөгөн.

— Тарбаганды көрзө, торт ло отко кыскарта куй-калаган немедий. Кызыл-күрен — деп, Эркин көргөни аайынча айткан эмей.

— Э-э, оны тирүге кем быжырып салган? — деп, Эрмен каткырган.

Эркиннинг ичи чым эт калган: јаан уул электеерге сананды ошкош деп. Је куучын оноң ары өтпөгөн. Анда ла туй базылып, ойто көңжүп чыкпаган.

Эркин тайгага барала, баштапкы күндерде, уйуктарга эпјоксынатан. Не дезе, төжөкти эчкининг терезинен эткен. Јылу, јымжак. А јууркан база ла эчкининг терезинен. Балдар јергелей јаткылап алар. Төртү. Эркин дезе кырынан јадар. Не дезе, түнде тонды антара тепсе, бойынан ла. Арткандары јуурканның алдында. Соокко тонзо, ойто бүркенип алар.

Јаан удабады, Эркин Люба таайының айлына үрениже берди. Эмди ол койлорды булгап айдабас та, чике јандырап. Сурайала экү эп-јөп: анчада ла койлорды кажааннан чыгарза. Одорго болзо, — одорго. Кийдирер болзо — кажаанга.

Айас күнде атка минери — байрам. Не дезе, тайга јерде эзин улай ла согуп јат. Атка минеле, ары болуп јелдирзен, оның јалы эзинге јайылар. Чек ле оттын јалбыжы ошкош. Көрөргө јараш.

Эркин Ак-Бороны минерге сүүр. Ол јобош. Је ол ок өйдө, мантатсан, јеерен аттан ла кара-күрен аттан бир де артпас. Јаба једижер ле. Озолоп то ийер.

Ак-Бороны Муклай көп минер. Койлоп барза, андап жүрзе. Люба таай оны ас, ас минер. Уй кижии эр кижининг андап-куштап минер адын минбес деген сөс-эрмек албатыда эмди де бар. Ак-Бороны Эрмен ле

Эркей база мингилеп јат. Уулдар турганда. Јеерен атты ончозы мингилеер. Ол јобош то, јорго до.

Јеерен аттын бир кылыгы бар: минип алзан, эмеш ле барып јадала, јолой отойын деп өлөңди јула тартып јип барадар. Эркиннинг күчи онын бажын јерден өрө көдүре тартарга чек јетпес. Албадана албадана, аттын мойнын кайра тартып алар. Кайра тартала, буттарынын чончойлорыла аттын эки кабыргазына тееп ийзен, јеерен ат мантаар ла. Эркин оны лаптап билип алган эмей. Эркей ле Эрмен база ла анайда кылынгылап јат. Је олор экү кайтса да Эркиннен күчтү. Аттардын кылыгын јетире билер. А кара-күрен атты анчада ла таай-эје көп минип јат.

— Кара-Күренди ээртегер, балдар! — деп, јакару берер. Айдарда јарт: койго барарга турган. Айса болзо, кандый бир турлуга барып келер күүндү. Эмезе өзөккө түжерге јат.

— Э-э, эне!.. Слер Ак-Бороны минип алзаар. Ол түрген јорыкту! — деп, Эркей энезине айдар.

— А-а, сен мени удабазын деп турган турбайын — энези кокырлаар.

— Јок, Ак-Боро до јелгир! — тууразынан Эрмен куучынга јөмөжөр.

Ол бойынча уулдардын энези ол ло кара-күрен атка минеле, ары болуп јүре ле берер. Јол-јорыгы түрген. А уулдар сананар: Кара-Күрен јожон деп.

Эркин ол јыл анайда койлоп то, атка да минип үренип алган эмей.

База бир ундылбас неме: тайгада көлдөргө эжинери. Эркин эжинип үренип те алган болзо, је тын ла эмес.

Тайгада серүүн, соок то болзо, кайдан, уулдар көлгө эжингилеп ле ийген турар.

— Слер соок суулу көлгө тын эжинбегер, балдар! — деп, таай-эје канча катап айтпады эмеш. — Онон јөдүлдөп, чүчкүрип јада беререер.

— Алдырба-ас! — деп, ончо уулдар үн алыжар. Јаан тектир јерде кичинек көл бар. Эркин, Эркей, Эрмен ого барып эжингилеер. Ол көлдин суузы эмеш јылу. Изү күндерде, сууга эжинеле, ол ло көлдин јарадында кумакка јатсан, күнге күйүп јадарын. Мынын кийинде Крым да, Сочи де керек јок. Мында

артык эмей. Улус чек жок. Уч ле уул. Учүгө јер учы-кыйузы жок јеткил.

Бир күн Эркин эжинип турала, арай ла сууга чөнгө бербеген. Байла, тынган тыныштан. Ас тынала, сууга калыган. Чоп ло, санаа чала коркыганынан улам ошкош, алысталарга турган. Арай ла суу јудунбады. Буттары ташка тийерде, карын, тын тебинип ийген. Орө эжинип чыгарга јенил боло берген.

Суунын үстине чыгып ла келеле, кейди суула кожо чап ла эдип тынган. Ойто ло сан төмөн бескези тарткан. Је эмди јенгилзимек. Онын учун Эркин ойто ло суунын үстине, уур таптагал чылап, чөнгөр-чөнгөс болуп, чыгып келген эмей. Ол ло, онын кийинде Эркин сууга эжинзе, ол чучурашты эске алынып ла ийген турар...

Анайып былтыргы јыл өзөктөги ле тайгадагы таайларга јүрген. Ол јүрүштин кажы ла күни жарык, сүүнчилү.

Бүгүн Эркин база ла јаан таайдын, Јензенин, айлына энезиле кожо једе конуп келген. Јаан таай оору-јоболду да болзо, је јеенин јылу уткыган. Картошко бар. Эт, сарју, курут.

— Эркин, мен сеге Ак-Бороны белетеп салгам! — деп, јаан таай сүүнип айтты.— Тайгага баратан болзон, бар. Барбазан, мында, јуртта јүр. Меге эш-нөкөр болорын.

— Бойында, Эркин,— энези уулына айтты. Эрке алаканыла Эркиннин бажын сыймады. Јалакай, ачык-јарык көстөриле уулына көрди.

Эркин јаан таайга килей берди: ол јангыскан. Ого коштой тиштеринин кезиги түжүп калган. Кайран тиштер. Јажы јаан кижиге јагыскан болзо, кунукчылду ине деп, ичинде сананды.

Ол ок өйдө шүүй сокты: јаан таай атты не белетеген дезе, Эркин, городтон келзе ле, тайга чыксын деп. Таай-эјези ле јестезинде јүрзин деп. Эркеј ле Эрменге нөкөр болзын деп.

— Јок, мен тайга барарым — Эркин јымжак үндү айтты.— Эркеј, Эрмен, Сураја анда да.

— Эртен кожо барарыс — деп, јаан таай, аякта изү чайын ичип, Эркинге айтты.

— Көрдин бе, сен эртен таайла кожо тайгалаарын... Мен дезе јанарым. Город төөн.

Эртезинде, күн, чогы жайылып, өксөп чыккан со-
нғында, Эркин Ак-Борого минген, жаан таай десе жеерен
атка минген тайга жаар ууландылар.

Эркинди үйдежиң, энеси он колун көдүрүп, эрке
алакандарыла жаңып, бажында ак. плады эзинге
элбиреп, артып калды.

Уулчак десе жаан таайла экү бийик төңди ашкы-
лай берди. Төңди ажардан озо Эркин энеси жаар
кайра көрүп, кичинек алаканыла жакшы болзын деп
жаңып ийди.

Айрылыш күски куран айдын учына жетире.

ЖАРКЫНДУ КҮНДЕР

Эрмен, сегис жашту уулчак, школго барып башта-
ган. Онын сыны кичинек, чачы күргүл-сары. Көстөри
жаан, кап-кара. Жааназынын айдыжыла, уулчактын
чырайында энезинин де, адазынын да кеберлери бар.
Ол жаанын куучын болзо, Эрмен ачынбас. Не десе,
ада-энезинин чырайлары онын чырайында. «Энезине
түңей уул бала ырысту» — деп, көп улус, ол тоодо
жааназы да, таадазы да айдыжатан.

Эрмен школго келсе, балдар сураар:

— Же, кискечегин кандый? Кунугуп туру ба?

— Жок. Кижиге эмес ол, кунугарга, — деп, Эрмен
кайкаар.

— А сен билбей жадын, Эрмен. Сен жокто сенин
кискен кунугуп жат — деп, коштой отурган кысчак, —
ады Чечек, — билеркеди.

Бир урок өдөр. Экинчи урок өдөр. Онон жаан
перемена. Он беш минутка. Бир кезек балдар айылдар
сайын сурт ла. Нени-нени жип аларга. Баштапкы
класстын үренчиктери турганда. Олор аштанкай да,
чыланкай да.

Эрменнин айлы — жааназынын айлы. Бойынын
айлында жатпай жат: ада-энеси тайгада. Койлор кабы
рып жат. Жааназынын айлы школдон тын ыраак
жок. Эки кып турала коштой жаан кереге айыл. Беш
толыкту. Тал-ортозы кажагандап туткан. Түндүккө
чыгара десе содон айылдап тургускан.

— Бу изү чайдан ичип, калаштан жи — деп, жаана
зы балазынын балазын түргөн азырап ийерге кичее
нер. Ол школго барзын деп.

Эрмен тoг изў чайды база ичпес. Сўт, чеген, калаш — чўрче ажанып аларга белен. Талдама курсак.

— Брысь! — жааназы кенертен адылып чыгар. — Балага келип не сўйкөнөр бу!.. Курсак та жиирге болбос.

Уулчак, жааназы кўрбўс жанынан, кискенин арказын сыймай согуп ийер. Жип отурган калажынан сындырып, жажытту берип ийген турар. Киске калашты жи ийеле, ойто ло Эрменнин эки будына келип сўйкўнип, эркеледерге, баштаар, жыжынып турар.

— Же, школго бар, оройтып калдын — деп, жааназы Эрменди бачымдадар. Уулчак чайнанганча айылдан чыкса ла, кара-чоокыр киске кийнинен ле. Чеденнин эжигине артып калар. Кийнинен кўрўп. Эрмен дезе школ жаар элес ле.

— Киске ўйде бе? — ойто ло Чечек соныркады.

— Кожо ажандыс, — деп, Эрмен андый суракка кыжыгы курып, каруу берди.

— Улешкени ўстў, — Чечек, жаан улустын айтканын эске алып, унчукты. Арифметиканын тетрадин ачып, сыгын айдын жирме сегизинчи кўнин бичип ийди. Доскодо ўредўчинин бичигени аайынча жўк ле арайдан жараштыра бичип алды.

Эрмен Чечектен жараштыра бичиирге ручканын бажын бар-жок кўчиле кезе тудуп, бажын келтегейинен салып, колын партага тыгыда базынып алды. Бичийле, Чечектин бичигениле бойындыын тўндештирди. Кем ле жок ошкош.

Бодолгоны бодоп ло отурала, Эрмен кискези керегинде сананды. Санаага элден ле озо киргени Эрмен ол кискечекти баштап ла тапканы болды. Кем де оны Эрменнин жааназынын айлына жуук койу олўннин ортозына чачып ийген. Чачкан кижжи сананган болор: балдары кўп айыл, кемзи-кемзи тўней ле алар. Айлына апарар. Азыраар. Керек анайда ла бўдўп калган.

Качан Эрмен кискени экелерде, онын эди-каны тыркыраганы иле болгон. Ол, байла, коркып ла аштаганынан андый болор. Кўстори тўп-тўп эдип турар. Тўги таакыланып калган. Боду ла коркынчак.

Эрмен оны сўтле кўнине канча катап азырабады

эмеш. Кискечек эртезинде ле шулмустанып, ойноп, айылдын ичине тидиреде мантай берген. Айылда толтыра уулчактар ла кысчактар оныла ойногылап турганы коркыш. Јаш кискечекке ол ло керек.

Эрмен кискечекке эн ле јуук најы боло берген. Ол оны азыраар, ол оны эркеледер, ол оныла ойноор. Эрмен ажанып отурза, киске келип, онын буттарына сөйкөнөр. Эрмен дезе јип отурган эдинен ого үзүп берер. Каарган картошко болзо, берер ле. Кискечек јип ле ийер.

Тышкары чыкса, кожо ээчидер. Тышкары неле азыраар? Ойноор. Эрменнин ойыны јымжак, киленкей. Кезик балдар чылап, ойноп ло турала, кенерте согуп ийбес. Былча тутпас. А сыймай тудар. сын-арканы чыгара. Бажын сыймаар. «Јылан эт, јылан эт» — деп, онын куйругын ус сабарыла ары-бери тырлангадар.

Түнде јакшызы не деер. Эрменнин буды јылу. Керек дезе изү. Эрмен кискеден јескинбес. Јаманзынып, өскө балдар чылап, јескинип, кенертен чарчада теппес те. Эрменге де јакшы, кискеге де макалду.

Эрмен анайда сананып отурган. Бирде кижичилеп. Бирде дезе кискенин ордына киске болуп. Онын он јардына кем де кол саларда, ол јангы ла ойгоно соккондый билдирди.

— Сен нени сананып отурун, Эрмен? — деп, үредүчи сурады.

— Јок — деп, Эрмен јажырды.

— Ол кискези керегинде кунугып јат, — Чечек энчикпеди.

— Јакшы кискени не эске албас — деп, үредүчи айтты. — Је бодолгонды учына јетире бодо...

Эрменнин јааназы, јажы јаанап калган кижичилеп, канча јыл койлор кабырган. Колхозто эн озочылдардын бирүзи болгон. Одус јылга кой кабырып, амыралтага чыккан. Эмди балдары онын ордына койчы болуп баргылаган. Је ол ок ойдин туркунына ол көп ийттер де азыраган. Көп кискелер де туткан. Алты-јети бала азыраган. Олор до чыдап, алдынан койчылар болуп баргандар. Онызы база ас эмес ой өтпөгөнүн керелейт. Је Эрменнин экелген кискези кижичилеп кайкадар.

Айас күн турган. Эрменниң јааназы тышкары чыгып ачу танкы тарткан. Оноң тере илеп, иштене берген. Көрүп отурза, кара-чоокыр кiske сенектин үстине чыгып, Эрменниң келер јолы јаар көрүп алган јатты. Јаанак озо баштап керекке албаган. Бир көргөн, кiske анда ла. Экинчи... Төртинчи, јетинчи катап көрзө, анда ла.

Јаанак тулунғын сыймай тудала, школ јаар көрди. Балдардың школдон јанар өйи јеткени иле. Күн кыр бажына јууктай берген.

Јаан удабады, Эрмен бичиктү сумказын јүктенген јанып келетти. Оның келеткенин кiske көрөлө, јабынтының үстинен түже ле калыган. Эрменге удур ла барган. Эки будына оролып тургандый, Уулчак оны колына алып, эркелеп ийеле, ойто јерге божодордо, кiske оның алдына кирип, айылга јетире келген. Эжикти ачарда, озо кирген.

Јаанак мыны кайкап, кiske уулчакка кандый коркышту үренгенин јаңы билди.

Анайып, күндер ээчий күндер өтти. Эрменниң јааназы күнүң ле караннан кара-чоокыр кискени шиндеп, ајыктап турар боло берди.

Кiske, јаанактың ајарузыла, Эрмен школго барза, паратаның арјанына, үдешкен чилеп, кожо барар. Оноң куйругын көдүрип, эмеш керилип ийеле, айлы јаар бурылар. Канча өйдин туркунына базып јүрер. Ол эмезе айылда төжөктин үстинде јадар. Уйуктап. Тегин ле амырап. Је күн кыр бажына јууктап ла баратса, кiske сенектин јабынтызының үстине чыгар. Содойо отуруп, Эрменниң школдон келер јолын ајыктаар. Эрте чыкса, јадала, көрүп турганы база иле. Оны ончозын јаанак билип алган эмей.

Бу мындый сан башка солунды јаанак јүрүминде баштап көрүп турганы бу. Ол оны јаантайын көрөр күүни келип турды. Акыр база нени эдер эмеш деп. Кара-чоокыр кiske јабынтыга чыгып алган соңында оны оноң түжүрип болбозың: кис-кис деп канча да кире кычыр. Келбес.

Бир күн кiske жылыып калган. Кайда барганын кем де билбес. Јаңыс ла үчинчи күнде јурттың улузынан кем де айткан: «Кара-чоокыр кiske машинага бастырып койтыр» — деп.

Чын да, Эрменниң кара-чоокыр кiskeзи олардың

ла айлынын үстиги жанында Чуйдын жолында бажын машина балбара базып салган жатты.

— Кайран киске — деп, Эрмен айдала, оны жолдон ыраада апарып, корым таштардын ортозына таштап койды.

Кискенин жүрүми кыска да болзо, же улустын айлында, анчада ла Эрмен уулчакла, жаркынду өткөн. Кижинин нөкөри болуп жүрген.

1990 ж.

ЖАҢЫ КЫЧЫРЫШ

— Же, Айана, бу не деген сөс? — деп, сыйнынан эжези сурады.

— Билбезим! — Айана айтты.

Айана ончо букваларды үренип алган. Жаңыс ла кычырыжы коомой. Үредүчи канча ла кире кычыртса, чек кычырып болбос.

— Сен, Сырга, кайтса да, үчинчи класста. Жакшы үренип жадын. Айананы кычырарга үрет — деп, бу ла күндерде үредүчи айткан.

— Же, кычырарга үредерим — Сырга каруу берген. Онон ло бери экинчи качы боло берген. Сыйнына.

— Сен эки букваны жаба кычырарга албаданзан, Айана! — Сырга, үредүчининг кеберин тартынып, айдат. — Жаба кычыр.

— Же, кожо кычырарга турбай — деп, Айана айддып жат.

— Бу не деген сөс?

— Билбей жадым.

— Бу кандый буква?

— А! — Айана тыгыда кычырат.

— Жакшы, жакшы, Айана. А бу не буква?

— У! — Айана үнгүр айтты.

— Жакшы, жакшы. А жаба кычырзан, кандый сөс болор?

Айананын оозы кыймыктап ла турар. Уни чыкпас. Кычырбас. Көстөри суркурап ла жат.

— Билбей жадым, Сырга.

— Же эки букваны кожо кычырзан.

— Кожо бо? Жок, кожо кычырылбай жат.

- Сананзанг.
- Сананып жадым.
- Кычыр. Канайда кычырар керек?
- Кычыр болбой жадым.
- Же сен, Айана, агаш аразына барала, азарың.

Ол тушта канайда кыйгырар эдин?

— Билбей жадым.

Сырга ойто ло баштап жат:

— Бу не буква, Айана?

— А! — Айана кычырып жат.

— Чын! А бу не буква?

— У.

— Чын. Же жаба кычыр.

— Же билбезим деерде! — Айана айт жат.

— Сен агаш аразында, аскаң. Улус сени тапсын деп, канайда кыйгырар керек?

Айана сананып, сананып, айтты:

— Билбезим.

— -Же «Ау!» деп кыйгыраарың не! «Ау» деп кычыр. Мени ээчий: «Ау!», «Ау!» — деп.

— Жок, Сырга! Мен агаш аразында ассам: «Э-эй, эне-ем!» — деп кыйгыраарым.

— Кайда сениң энен мында? — Сырга, ачынала, эки колын бош салып, сурады.

Айана жүгүрия барала, эжикти ачып, кыйгырды:

— Э-эй, эне-ем!

— Не болды, балам? — деп, энезинин үни тышкары угулды.

Айана кайра бурылала, букварьда бичигенин ус сабарыла сайып, айтты:

— Көрдин бе, Сырга? Агаш аразына асса, «А-у!», «А-у!» — деп кыйгырбас. А «Э-эй, эне-ем!» деп кыйгырар. Көрдин бе, энем ол ло тарыйын үнин берген.

Анайып Айана эки букваны жаба кычырган.

1990 ж.

КАТУ ШЫЛУ

Кичинек-Улегемнин клубында кандый кинолор болбой туру деер. Жаан да улуска, оок то балдарга. Кезик балдар көргөн кинозы керегинде блаашту изүү куучын-эрмек өткүрер. Бир кезиги, анчада ла болчомойлордон, кинодо болгоны аайынча ойноп то жадар.

Бот Карыш ла Чынат. Айылдаш уулчактар. Олорго тогус жаштан. Учинчи класста. Ээчий-деечий турган парталарда отургылап жат.

Бир күн та кандый кино көргүлеген, жанып келеделе, тогурган тату сүт алгылаган.

— Морозныйды үезин жибейлик — деп, Карыш айтты. — Айылда ойноорыс.

— Же мыны жип ийелик. Барала, өскөзин садып алалык. Бот оныла ойноорыс, — Чынат жөп чыгарды.

— Жок, магазинге ойто барбаак. Кайра барарга ыраак, — Карыш болзынбады.

— Айса... нени эдип ойноорыс? — Чынаттын көстөри суркурады.

— Бу алган мороженыйдаг аяктын түбине артырып алаак. Оныла ойноорыс, — Карыш айткан сөзүнен чыкпайт.

— А канайып ойноорыс?.. Сен оны айтсан, Карыш.

— Же кинодо кандый болгон эди?.. Садучы балага уурчы табарган. Андый болзын... Милиционер уурчыны туткан. Кыбына экелген. Шылап жат. Учы-учында... уурчы ак-чегин керелеп жат.

— Жок, Карыш, кандый да андый ойын эмтир. Уурчы ойынды ойноорго жарабас. Эртеден не ырала нар. Жаан улус билзе, адылар. — Чынат ичине жаратпайды.

— А кинодо ойноп турган улус база ыраланып турган ба? Жок, бир де ыраланбай жат. Артисттер ине. Бис база ла анайда ойноок.

— Бистер артисттер эмезис, — Чынат кедерлейт.

— Чын, бис артисттер эмезис. Балдар. Олор канай да ойноп, киного соктырып жат. Бис база. А, Чынат! — Карыш нөкөринин жардына колын салды. — Коркыба кунукпа.

— Бис те киного соктырбай жадыс, Карыш.

— Не десе бис балдар. Кино согуп турган артисттер биске једип келбеген. Једип келзе, ме, соксын. Бис ойноп берерис.

— Је, — деп, Чынат болзынды. — Јарайт.

— Айдарда, сен — уурчы. Мен — милиционер — деп, Карыш айда салды. — Садучы — байагы магзиннин ишчизи. Биске морозный саткан. Мен сенитудуп алгам. Билдин бе?

— Же мен качып жүгүрбегем ине! — Чынат ойынга жөпсинди. — Мен жүгүрейин. Качып. Сен сүрүжип, тут!

— Жок туру! Мен сени, көр, тудуп алгам. — Карыш Чынаттын колынан бек тудуп алган турды. Уужай тудат, мылчий базат.

— Жо, жо-о, уул!.. Арай тутсан. Кижичын уурчы эмес! Ойын ине! — Чынат ачынып жат.

— Милиционер бек тутпай. Ол бек тудушту. — Карыш, анайда айдып, — Чынатты туразынын эжигинде чеденекке кийдигди. — Бого отур. Менин сурактарыма каруу бер.

— Же мен уурчы эмезим ине, — Чынатка бу ойын башталарынан ла ала жарабай барды.

— Унчукпа! Менин сурагыма каруу жандыр. Куучын жөп аайынча өдүп жат. Баштапкы сурак. Сен магазинге канча сагатта кирдин?

— Тал-түштин кийинде. Сен кожо болдың не.

— Жок, гражданин Чынат, сен жаңыс ла бойын учун сөс айт. — Карыш кезедүлү айдат.

— Түштин үч сагады болор. — Чынат айтты.

— Чын — Карыш жөпсинип жат. — Мороженыйды ненин учун уурдаган? Неге жетпеген?.. Чынын айт.

— Бу сен канайып турун, мен садып алгам. Акчамла. Садучы керек десе үч акча жандыр берген. — Чынаттын ачынып турганы коркышту.

— Бис куучындажып алганыс. Суракка ла каруу бер. Билдин бе, гражданин Чынат?

— Мен гражданин эмезим! Уренчик.

— Айдарда, морожныйды сен, садучы көргөлөктө, уурдап ийген! Андый ба?

— Же, же, уурдап алдым. Көргөлөктө. Эмди не болды? Отургызарга ба?.. Отургыс! — Чынаттын көстөри агып келген жаштарга борорып чыкты. Жаактары төмөн тамчылап түшти.

— Көстин жажы болушпас, — Карыш нөкөрине — күлүк. — Же, же, ол болзын. Акчаны кайдан алган?

— Энем берген. Кече.

— Канчаны? Темир бе, чаазын ба?

— Бир салковойдон эки жалбак чаазын акча.

— А меге не морожный садып бербеген? Сен кыйгас эмтирин, Чынат — деп, Карыш жамылу кеберин жылытып, үнин жымжадып айтты.

— Сенин бойында да акча бар. Менин энем

иштейле, сегизен ле салковой алып јат. Сенин ада-энен үч јүстег ажыра иш-јалду. Анда да јок, слер ачап улус! Ачап! Сен анаг ачап! — деп, Чынат тыг кыйгырып айтты.

— Сен канайда бердинг, Чынат?! Токто! Бис экү ойнодыс не! — деп, Карыш аланзып чыкты.

Экү унчугышпай барды. Кажызына ла эп-јок боло берди ошкош.

— Је, јакшы болзын, Карыш. Јаманымды ташта. Акту күүнимнен айт јадым,— дейле, Чынат эжиктен чыгып јанды.

— Јакшы једип јан, Чынат. Менин де јаманымды ташта... Је ойын болгон ине,— Карыш чеден ажыра нөкөрине айтты.

— Је, је — деп, Чынат айтты.— Кем јок.

1991 ј.

УРОКТОГЫ КУУЧЫН

— Аамат, сен эмди экинчи класста. Ненин учун математикала коомой үренип јадын? Катаптаарынын таблицазын билбезинг. Кайтканг?

— Уренип јадым... Ол ло тарыйын ончозын канай-ып билетем — деп, Аамат айтты.

Уредүчи сананала, чын деп бододы.

— А орус тилле не коомой?

— Оны чек ондобой јадым,— Аамат актанды.

— Өскө балдар канайып ондоп, билип јат? А?

— Мен билбезим. Олордон суразаар. Олор билер.

Уредүчи ончо балдарга баштанды:

— Слер орус тилди канайда билип јадаар?

— Та! — деп, бастыразы бир үнле айдышты.

Уредүчи кайкап, учында айтты:

— Орус та тилди, өскө дө предметтерди школдо до, айылда да үренип јадаар. Онын учун билип турган эмезеер бе, балдар?

— Эй! — дештилер.

— Је, Аамат, билдинг бе эмди? — Уредүчи Ааматла куучындашканча.

— Билдим.

— А алтай тилле не коомой? Ненин учун?

— Билбезим, — Аманат унчукты.

— А жураарынан не коомой? Оскө балдар, көп нургулай, жакшы темдектерге журап жат.

— Балдар жакшы темдектерге болуп журап жат. А мен бойыма керектү эдип журап жадым. — Аманат база ла каруу жандырып жат.

— Бастыра балдар бойы учун үренип жат, — үредүчиге куучын баш аай баады.

— Билбезим, блар.

— А ар-бүткенле сен база коомой. Күнүң ле кандый күндөр болуп турганын сен тетрадинде темдектебей жадын... Бот кече... Тал-түшке жетире күн жакшы турган. Түштин кийинде күн үрелген. Булуттар чыккан, тамыр-тумур жааш жааган. Бот оны темдектеер керек. Чике. Сен десе жагыс ла жаашты темдектеп салган.

— А — деп, Аманат унчукты. — Мен орой түшке жетире уйуктап калгам. Оноң эмеш ойногом. Бир ле көрзөм, жааш жаап жат. Оны тетрадька темдектеп, айылдын ижин бүдүргөм.

— А булуттарды не көргүспөгөн?

— А мен тегери жаар көрбөгөм.

Үредүчи сурактар бербей баады. Ол столынын жанына базып келеле, сурады:

— Аманат, сен кандый предметтерди сүйүп жадын?

— Менин сүйүгөн предметтерим мындай: телевизор, мячик, велосипед, морожрый, лимонад.

— А бис база ол предметтерди сүйүп жадыс! — деп, класста бир кезек уулчактар ла кызычактар оны ээчий айдышты.

Күзүни шыгырай берди.

1990 j.

ТАБЫШТУ УРОК

Учинчи класста кандый да табыш. Чек кижинин кулагы тунгадый.

Үредүчи балдардын блаашту сөзин тындайт. Эмди ол куучынга киришпейт те. Байа ла жартаган: кыска куучын тургузар керек. Төрөл жери керегинде. Оноң тетрадине жараштыра бичип алар. Же тартыш кемге не сүрекей керектү деген сурактан ла башталган.

— Балыкка — суу — деп, үредүчининг айтканын Карагыс такып айтты.

— А кушка — кей, — Майныстын үни шыгырт этти. — Ого кей ле керек.

— Жок, жок, кушка кей ле болор дегени жастыра. Кушка агаш-таш керек. Уйаны кайда тартатан? Жайгыда ончобыс көрдис не: кучкаштардын уйалары үзе ле агаштарда. Кейде ле уйа тартатан куш жок — деп, Алан өрө туруп чыкты.

— Чын, чын, — Карагыс жөмөшти.

— Ээ, кушка суу база керек. Суу ичпезе, божол калбай, — Майныс он колун көдүрди.

— Анга да суу керек дезеер — деп, Карагыстын көстөри суркурай берди.

— Суу жокко бастыра тындуларга коомой, — Арыскан жалакай унчукты.

Үредүчи балдарды тындап ла жат. Бу ойгө жетире балдар салдым болбогон.

Бүгүн кажы ла бала бойынын билерин чыгара айдып жат. Балдар каникулдын кийнинде куучында жып темиксин деп, үредүчи унчукпайт.

— Же бастыра анга агаш-таш, кыр керек болбой жат. — Арыскан эки көзи жаандап, жаңы шүүлте тапты.

— Темдектезе? — Майныс сурады.

— Темдектезе? — ээчий Карагыс жилбиркеди.

— Ээ, мында билбес не бар! — Арыскан тапкав үнденди. — Темдектезе, ак айу. Ого арка-кырлар не керек. Ого суу ла тош керек. Түндүк керек.

— Аа, ол бистен ыраак. Ол биске керек жок — Майныс керексибеди.

— Ыраагы-жуугу дешпектер. Ончозын биске биле керек. Ак айуга — тош деп бичип алаактар — Карагыс жай бербеди.

— А кижиге Төрөли керек! — Алан жаңы шүүлте айтканына көкип чыкты. — Ого агаш-таш, суу, кей тенгери — ончозы, ончозы керек.

— Э-э, балдар, куштарга, андарга кижиге база керек! — Карагыс куучынга киришти.

— У-уй, бу сен канайып турун! Кижиге андарды куштарды адып жип жат! — Алан жөпсинбеди.

— Жастыра, Алан. Олорго кижиге не керек деп пе Кижиге оларды корып жат. Астап калган куштарды андарды Кызыл бичикке бичип, өлтүрбей азырап

көптөдип жат,— Карагыс шүүлтезин чыгара айдын-
ды.— Бот онын учун олорго кижги керек. Онын
болужы керек.

Уредүчи жаны ла өрө турды. Балдарды мактады:

— Бастыра ан-куш, суу, талай-тенгис, жерден ка-
зып алар ончо жөөжө слердин жереерде деп куучында-
жып алдыгар. Эмди байа менин жартаганым аайынча
кыска куучын бичип алыгар.

Балдар унчуккылабай барды. Иштенгилеп жат.

1990 j.

ТУМАН

— Туман, Туман! — деп, уулчактын энези кый-
гырды,— кел бери! Ийне сапташ.

Уулчак үн чыгарбады.

Энези көзин жаандада көрди, кайкап.

Уулы ойноп жат.

— Туман. А, Туман! Сен мени угуп жадын ба?

— Жок.

— Туман!

— Нени де укпай жадым,— уулы, энези жаар көр-
бөй, айтты.

— Туман! Мен кемге айдып жадым? Сеге! Келип
ийне сапташ деп.

— Мен ойноп жадым. Бош жок.

— Туман!..

— Мен туман эмезим.

— Туман эмезим?

— Эйе, эне.

— Айса, сенин адын кем?

Туман унчукпайт. Ойнойт ло ойнойт. Энезине ийне
саптажар күүни жок.

Уулчак жөдүлдейле, айтты:

— Менин адым Туман эмес.

— А кем?

— Булут. Булут, эне.

— А ненин учун Булут? — энези сурап жат.

— Не десе Туман, бийик көдүрилеле, булут болуп
барган.

Энези жүк арайдан ийнезин саптап алды.

1990 j.

ТУМАННЫҢ КУДАЙЫ

Туманның энези жип ирет. Уулына жылу чулук түүп берерге.

Туман тышкары ойнойло, түште ажанарга келди.

— Тын аштадың ба, балам?

— Эйе. Сүрекей тын,— Туман жөпсинди.— Ичим койкырап жат. Аштаганымнан.

Уулы бир аяк көчө ичти. Койу. Сүтке кайнаткан. Туман тойгон кийнинде, энези сурады:

— Сенин кудайың не болуп жат? Билерин бе оны?

Уулчак энезинен андый суракты качан да сакыбаган. Не ол андый? Уулчак сананган ла сананган.

— Менин кудайым ба? — Туман сурады.— Менин кудайым...

— Эйе, эйе, Туман.

— Менин кудайым тууның ээзи. Ол ак-боро атту.

— А Булут деп бойыңды адап турарыңда? Ол тушта кудайың не болор? — энези сурап жат.

— Ол тушта... Ол тушта менин кудайым — кудай болор эди.

— Кандый кудай? — энези энчикпеди.

— Уч-Курбустан! — Туман араай айтты.

— Ол ончо улустың, балам!

— Оның учун ол менин кудайым. Улуста жок болгон болзо, менде де жок болор эди.

Энези эрмек айтпады. Бир эмеш түк ирип отура ла, айтты:

— Сен бойыңды Туман эмезим, булут деп айдып турарыңда, кудай керегинде сураганым ол.

Туман айагын жууп салды.

— Эне, мен база ойноп барадым.

— Сен жангыс ла ойноп жадың. Кудай жаман көрөр. Ол сабатта сүрүүлди апарып төк. Жангыс ла ойноп эмес. Ишти база эдер керек.

Туман сүрүүлдү көнөкти тудунганча айылдан чыкты.

— Эне, мен бу ла киреден иштеерим. Кудай жаман көрбөзін деп. Төгүп салдым. Кудай эмди жаман көрбөс.

— Кудайда не болзын. Бот улуска жаман көрүлбө. Улус иштенкей кижини сүүп жат,— энези жипти ирип уулы жаар эрке көрүп, акту күүнинен айтты.

— Улуска да жаман көрүлбөзүм. Мен тышкары ойнобозом, балдар мени база сүүбөс — деп, Туман айдала, ойноп жүрө берди.

— Онызы да чын эмей база, — уулчактын энези күлүмзиренип, айтты. — Балдар база улус ине ол.

Энези түк ирип, айылда ла артып калды.

1990—1991 жж.

СУУ ЖАНА БЕРГЕН

База ла жааш, жааш...

— Божобос кайткан жааш. Бу тегериде кандый көп суу жуулган? — деп, алты жашту Аржан аказынан сурады.

Аржаннын аказына он бир жаш. Жааш көк тегериге кайдан жуулганын ол кайдан билетен. Сананар керек.

— Билбөзүм, Аржан — деди.

— Сен менен жаан. Ончозын билер учурлу. Бот.

Аргачы бу он бир жажына жетире мындый ла неме укпаган эди. Бежинчи класска көчкөли жаш бала мындый сурак сураарын сескен бе?

— Э-ээ, сен школдо нени үрөнгөн? — Аржан кайкады.

— Мен бе? — Аргачы ус сабарыла бойына көргүсти. Ичинде та не де чым эде берди. Байла, ол Аржаннын каарып айтканы.

Аржан, көзин сыкыйтып, аказына сүмелү көрөт. Жаактары боп-бошпок. Сабарлары, алакандары база андый.

Аргачы карындажынан жажыла жаан да болзо, же сыны тын ла бийик эмес.

— Меге чынын айтпазан, удабас сен чилеп, сыным узундай берер. Ол тушта жааш кайда барып турганын билип аларым — деп, Аржан база ла куучын баштады.

Эки карындаш жааш жаап турганын көзнөк ажыра көргүлөйт. Тышкары ойноорго бербей жат. Бу ла ээчижип алып чыкса, ургундай берер. Өнөтийин неме ошкош.

— Өлөң чабыны башталган да... Жааш жаабай кайда барзын — энези жартаган.

— Нениң учун, эне, өлөң чабынында жааш көп жаап жат? — Аржан ол ло тарыйын соныркады.

Энези оны тың ла чокым билбейт. Чын ла, неден улам? Өлөң лө чапса, жааш жаар деп улустан угуп жүретен эди. Ол ло аяс бойы да анайда айдып турганы ол болбой:

— Јаш өлөңдө көп от-өлөң бар... Олорды кижиттаап болбос. От-өлөңдөр чабылза, жааш жаар.

Энезиниң жартаганы чын болгодый.

— Бот оны Аргачы билбес! — Аржан сүүнди.

— Онын билбезине не сүүнип жадын, Аржан?

Энезиниң мындый сурагы кичинегеш уулынын сүүнчизин кезе чаап ийди ошкош.

— Мен сүүнбегем, — уулчагаш актанды.

Бу өйдө Аргачыда үн де јок. Санаазында энезиниң адаанын алгандый. Кайтса да, Аргачы энезиниң жаан уулы. Ого үзеери школдо үренип, бештерге чырмайып жат. Адаанын албаза, баштак карындаштың табы ба? Јабыс көрөргө јарабас.

— Јок, эне, — Аргачы јөпсинбеди. — Жааш өлөңди чапканынан көп жаап турган эмес. Өскө шылтактан улам жаап жат.

— База кандый шылтактан улам? Је айт. Угайын.

Аргачы унчукпай барды. Сыртын төмөн буттары сайгак кара конгыстар манташты деп билдирди. Энезине удур сөстөрдү канайда айдар? «Ол менин сөстөрүм болор эмес» — деп шүүй сокты.

— Сен энемнен көп билерин бе? — байаа ла Аржан качашты. Ол он колынын башпарак сабарын тумчугынын бажына сайала, арткан төрт сабарлар ары-бери жаңыды. Мынызы не дегени? — «Тенектин бойы».

Аргачынын каны катты.

— Је, балам айдып берзин. Нениң учун јайгыда жааш көп жаап жат?

Балдардын энези жааш жаарынын шылтагын билерге јилбиркеп турганы айдыш јок.

— Билбес, билбес, эне, — Аржан оозын жаппайт.

— Не керек сеге?! Не керек? — Аргачы атыланды. — Тен јангыс ла берип ийерим. Көрзөн кандый.

— Болор! — энези эки уулын токтотты. — Карындажын кичинек. Ого ачынба, Аргачы.

Аргачынын ачыныжы өдө берди. Эмди энезине ле бу билеркеп турган карындашка жааш ненин учун жаап турганын жартаар керек.

— А жааш кайдаг келип турганын билереер бе? — Аргачынын кемнен сураганы жарт эмес. Алдында эки кижиге: энези, карындажы.

— Айтсан, — Аржан бачымдады.

— Айса ук, чаптык этпей.

— Билер болзон, Аргачы, баланы не жайнадып турун — энези энчикпеди. — Мен де угайын деп.

— Э-ээ, билбес — Аржан энезинин жанында болорго айтты. — Капшай айтпай турганда... Билбес не. Энем чын айткан. От-өлөңди көп чапса, анча ла көп жааш жаар. Оны мен база билерим. А сен дезе билбезинг, Аргачы.

Аргачы, байа токынаган бойы, эмеш тарына берди. Тилгерексип турганы не. Нени де билбес. Төгүне ле от-өлөң лө от-өлөң.

— Жок, эне, — Аргачы бүдүмчилү үниле эрмегин баштай сокты, — жааштын көп жаап турганы өлөң чабынында эмес.

— А неде? — энези жөпсинбеди.

— Акырзаар... Успезеер куучынды — Аргачы шүүлтезин учына жетире шүүп айдарга сананды. Энези эмезе карындажы киришпейтен болзо, — Жааш, билер болзоор, булуттардан жаап жат.

— Онызы жарт, балам. Айас тегериден жааш жаап туратан беди?

— Токтозоор... Бот жааш кайдаг?.. Жерден деп айдар керек. Суу жерде ине. Изү күндерде жердин чыгы буу болуп, тегериге чыккан... Бот. Оног ойто жааш болуп жаап жат.

Аргачы куучынын токтодып ийди. Энези ле карындажы унчугышпады. Аржан отурып-отурып, үшкүрди:

— Ол ло бо?

— Анаг артык нени угайын деп? — Аргачы жаан кижинин кеберин тартынып, айтты.

Аржаннын көстөри суркурап чыкты:

— А сен, Аргачы, билеринг бе? Мынаар бу жаткан жааштын суузы кайда барганын?

— Кайда барган деп?.. Бу изү күндөрдө ойто ло буу болуп кейге чыкты не,— Аргачы ол ло жартаганы аайынча айтты.

— Бот сен жастырган,— Аржан күлүктенип чыкты.— Ол суу жана берген.

— Кайдаар? — Аргачы кайкады.

— Же кайдаар деер? Ол жолдо көлдөлгөн ончо суу жаан суу жаар жана берген... Агеерен.

Аргачы көзүнөктөн карап көрзө, жолдо суу астап калтыр. Тегин де ойдыксымак жер болгон. Жааштын суузы көлдөлип калган жадатан. Эмди жок. Каа-жаа ла ойдыктарда суулар, күскү чилеп, суркурап жатты.

Аргачы көрүп отурза, жааштын суузы агып жаткан суу жаар барар аргазы жок. Же кичинек карындажыла сөс блаашпады. Сананды: «Суунын барар жери эки: сан өрө буу болуп чыгар, онон жердөөн шингиир».

— Жок, Аржан, кайтса да айт: суу канайда жана берген? — Аргачы карындажын туйуктап тударга сананды.

Аржан, жаактарын бултайтып, сананып, айтты:

— Жердин алдыла. Ол озо баштап жер жаар шинги түшкөн. Онон жердин алдыла жаан суу жаар жана берген. Онын учун ол туку агып жаткан суу жаандай берген.

Аргачы, Аржан, энези онон ары куучындашпадылар.

1985 j.

Чөрчөктөр

легендалык повесть

кей-кебизин куучындар

САРТАКПАЙ

(Легендалык повесть)

Жер-женис ар-бүткен көк-чанкыр тегеринин алдына жайыла түжүп бүткен. Агын суулар агып, жолун ичкери алган. Көлдөр, талай, тегистер чайбалып, комдолып, жаратка жетире суу келип, ойто кайра чарчалат.

Жер-женис ар-бүткени бүдүп, ан-куштар жайалган соондо, чактар эчий чактар өткөн. Ол тушта чанкыр ынаарлу Алтайда, агаш-тажы саргарбас, жайы-кыжы билдирбес жаңыс ла жылу болуп турарда, Сартакпай деп уулчак энеден чыккан.

Сартакпай, балтыры кежик жаш бала тужында, баатыр күчтү болуп бүткени жарталган. Ол көө-кара чырайлу, жардак үндү, балтыр эттери бырчыт бүдүмдү өзүп жатты.

Уулчак он эки ле жажында, онын ада-энези өрткө алдырып, жада калгандар. Ол өйдө ан-куш, кижини, курт-конгыс иргеден ле ары. Кыймыражып жадар. Ончозы бир түнгей, жайым. Кем-неден де жалтанбас. Уулчак Сартакпай да андый. Эбире улус оны акту күүн-санаазынан сүүйтен. Жалтанбас анчы, чындык, киленкей, баатыр күчтү кижини. Ол кичинектен ле ала агаштын шымыртын, суулардын шуултын тындап, нени айдып турганын ондоп жүрөтөн.

Ого он сегис жаш толордо, кижини алып берген. Алтай ичинде кижини кайкаар жыргалду той болгон. Сартакпайдын үйи жараш, жалакай, иштегенкей. Эки жылдын бажында ол үй кижини уулчак чыгарган. Бала база ла баатыр бүдүмдү. Байла, адазын төзөгөн.

Жер-женис Алтайда ол өйлөрдө үй де улус андайтан, мал кабыратан. Эр улусла тег иштеер. Андаза,

агаш-ташка чыгар, арка-тууны эбирер. Мылтык адар. Ончозы тег, бирлик.

Ол тушта бийик, кайыр кырлардан от адылып чыгатан. Изү күл, кубал-тобрак кайнап чачылатан. Кезикте ого ан-куштар да учурап жоголор болгон. Улус та түбекке түжүп, жылыып туратан. Андый бир учуралда, Сартакпайдын үйи жоголып калганы ого жаан кунук, санааркаш экелген. Сартакпай жаш уулыла артып калган. Уулчак шулмус, чыйрак болуп өзүп бараткан.

— Сен, Сартакпай, кижил ал. Балан жаш. Жаңы алган үй кижинг уулынды балазынып, азырап алар — деп, улус айдышкан.

— Жок, мен кижил албазым. Оныла база бир кандый түбек болор. Мен уулымды жаңыскан ла азырап аларым — деп, ологор Сартакпай айткан.

Көө-кара чырайлу, баатыр бүдүмдү Сартакпайга жеңил эмес. Эбире жер-алтайда жупа да, казыр да андар толтыра. Жети башту ачына желбер Желбеген де бар.

Бир катап Сартакпай Желбегеннинг де колына кирген. Жаан казанга арай ла кайнаттырбаган. Сүмеленип, жүк арайдан айрылган эмей. «Желбеген көп улус жип жат. Оны канайда жоголтор?» — деп, канчын-жиит Сартакпай сананып жүрөтөн.

Сартакпай, чын да, баатыр күчтү, чакту. Ол неден де жалтанбас, чыйрак, чыдым кижил болды. Андап, куштап, жаңыс уулыла кожо жатты.

САРТАКПАЙ ЖЕЛБЕГЕНДИ ЖЕҢГЕНИ

Бир катап Сартакпай ай-саадагын жүктенип, андап атанган. Уулчагын айылдаштарына артырып салган. Сары тагда андап барала, кызыл күн ажып бардарда жанган. Жети айры мүүстү сыгын адып алган.

Сартакпай келзе, уулы жок. Адазы манзаара берди. Айылдажы көрбөй калдым, жаңы ла мында болгон деп айтты. Сартакпай сезип ийди: уулымды Желбеген ле апарган деп. Ай-саадагын жүктенип алып, канча сууны кечип, туулар ажып, тытпаалду агаш аразына келди.

Карын тын ла оройтыбаган ошкош. Уулы Желбегеннин айлынын эжиги јанында ойноп отурды.

Желбеген јаан кара казанды јунала, отко азат. Ого толо суу урат: чын ла, баланы ого кайнадарга турган эмтир. Сартакпай ок-јаазын кайра тартып алды. Керде-марда јутпала соғужарга белен болорго.

Јаан удабады, Желбеген отты јаандада салала, баланы келип аларга сананды. Бу ла өйдө Сартакпай јажынып алган јеринен чыгара басты.

— Балага тийбе! — деп кыйгырды.

Желбеген кыйгыны угала, аланзый берди ошкош. Тура түшти. Јети бажы болчос-болчос эдишти. Көстөри тозырайыжып чыкты.

Сартакпай Желбегеннен јалтанбады. Ого јууктай ичкери басты. Мыны көрүп, јелбер башту Желбеген баланы калып барып аларга сананды. Сартакпай окты божодып ийди. Ок јутпанын бир колын кезе сого берди. Желбеген огыра ла салган, баланы да албай, Сартакпай јаар чурап ийди. Желберинен кижии јескинер, көп колдорынан кижии коркор, јыландар чылап тырлагдажып, сарбандажып турар. Сартакпай оны экинчи катап адарга турганын јимекей сезип ийгени јарт. Калып ла келеле, баатырдын эки колынан ала ла койгон. Јети башты көрөргө дө болбос. Бир кезек баштан тили оозынан, јылан чылап толголып чыгат, экинчи тил чилекейи агып, калагдап калган турат. Бир оостон көбүк шуурайт. База бир оостон сары корон чачылат.

Сартакпай Желбегенле тудужа ла берди. Уулчагы коркыганына, кыйгырып ла јат. Унинин ачузы да коркышту.

— Сени мен уулыгла кожо јии саларым! — деп, Желбеген кыйгырып, чынгырып, Сартакпайды јенгерге бар-јок күчин салат. Он төрт колы бир уунда келип оны ала койот. Керек дезе шыркалу да колы тура калбайт, кожо ло ала койот. Ыйлап, сыгырып, көө-мөйлөп, сыбыскылап тургандары коркышту. Је Сартакпай јалтанбады, коркыбады. Эртең турадан ала энирге јетире тудуштылар. Желбегеннин беш бажын Сартакпай јүк арайдан үлдөле кезе чапкан. Он төрт колынын он колын томыра кескен.

Сартакпай, учы-учында бастыра күчин, сүмезин

тузаланып, желбер Желбегеннинг төрт колын кезе чапты. Онын кийнинде арткан баштарын.

Сартакпайдын кийими тудуштан улам чек ле салбарап калтыр. Колдорынын бырчыт балтырлары сыстажып турганы коркышту. Улдүзинин курч мизи мокорып калганын көрзө, торт ло кату ташка жышканына түней. Өтпөзиреп калган. Чынынча айтса, жети мойын кезе чапканы жети тыт агаш кескенине бодолду.

Желбегеннинг баштары, чачтары чачылышкан, анда-мында жаткылайт.

Сартакпай уулын келип кучактай сокты.

— Кудай, баламды Желбеген арай ла жип салбаган турбай! Карын оройтыбаганым жакшы болды.

Онон Сартакпай ап-ару агын суулу талайга келди. Желбегеннен уймалган канды чыгара јунат. Уулын да кутук суула јунат. Олордын күчи жаңыдан кирет. Сартакпай, адындагызынан алты катап күчтү-чакту боло берди. Көстөри чолмондый, көө-кара чырайынын өни кире бергени иле.

Јаан удабай агаш-таштын ортозында јажынган улустар чыккылады.

— О-о, баш болзын слерге, Сартакпай! Јутпа Желбегенди өлтүргенеерге! Ол ло јутпа Желбеген улустын угын јок эдерге сананган. Бу јер-јенгис Алтайдын үстинде ого чыдажар кижии јок болгон ине. Кара кула оны тутпас. Ан да болзо, онын желбер кеберинен де коркып јат. Агаш-таштын казыр аны арслан да ого тийбес. Бийик туулардын јаан тас деп куштары да онын баштарын јула тартып јибес, тес кара ачап көстөрлү кускундар да онын көстөрин ойо чокып јигилебес. Јангыс ла слер, Сартакпай, ого күчигер јеткен. Оны јажын-чакка јок эдип базып салдыгар! Быян слерге!

Улустын акту санаазынан айткан сөзине Сартакпай сүүнип, Желбегенди јоголторы онын агару тегин кереги деп ајдат.

— Бистин келер јүрүмис учун Желбегенди баскан, јенген учун слерге јаан алкыш! — деп, канчын јииттер келип ајдат.— Бис, јер-јенгис Алтайдын агару балдары, Айдын-Күннин алдында слердин ады-јолыгарды үйеден үйеге алып јүрерис. Јиит јүрегистен

өчпөс чокту чөрчөк-куучындар чүмдеерис. Жуучыл керегеер учун алкыш-быян!

Сартакпай бажын энилтип, айтканаарга баш болзын деди. Жииттерге ырыс, сүүнчи күүнзеде.

— Сартакпай таада, коркымчылу, жескимчилү Желбегенди женген учун, слерге жаан быян! — деп, оок балдар алкыжын жетирет. — Бис эмди кемнен де коркыбазыс. Ойноорыс, ырысту өзөрис.

Сартакпай эки колын өрө көдүрүп, айтты:

— Чаңкыр тегеринин алдында ырысту өзигер, омок жүригер!

Агаш аразынан аңдар, куштар чыгып, Сартакпайга айдадылар:

— Бис те сеге быяанду! Желбеген бисти де жок этире жиирге күнүн ле аңды-кушты өлтүрөтен.

Сартакпай уулын колго алып, айлы жаар ууланды.

Анайып Сартакпай баатыр Алтай үстинде жупта Желбегенди жажын-чакка женген. Эмди амыр.

САРТАКПАЙДЫҢ СУБАКТАРЫ

Эбире тууларда куштардын үни түни-түжи серибейт. Алтайдын ар-бүткени ол ло бойы жер-жегис. Кайыр кырларда ла элбек чөлдөрдө улустын тоозы көптөп өсти. Албаты-жоннын кимирек куучыны үзүлбейт. Жүрекке томылар жанар да үзүлбейт, кожоннын коо күүзи кобы-жиктердеги ынаардан көдүрүлип жангыланат.

Сартакпайдын баатыр күчи там кожулат. Жажы жаандаган сайын, жүрген жүрүми, эткен керектери, билгири байып, теренжип турат. Мактулу эткен ижитожы, жуучыл керектери улустын оозынан түшпейт. Ундылбайт. Эбире жаткан албаты мактулу керектерди таштарга бичийт, аңыланган күчтү баатырдын сүрин анда ок журагылайт.

Алтайдын жеринде салган аш кыранын аңканынан ары бай өзүп, бийик түжүм берет. Же өйлөр, аккан суу чылап, түргөн өдөт, жылдар жылыжып, чактар кирет. Албаты өзүп ле жат. Андый өзүмге көп кийим, көп курсак кереги жарт. Онын учун алаканча да ак жерге аш саларга келижет. Күйгек жылдар көптөөр болды. Улустын салган ажы коомой өзөр эмезе изүге чек

тузаланып, желбер Желбегеннин төрт колын кезе чапты. Онын кийинде арткан баштарын.

Сартакпайдын кийими тудуштан улам чек ле салбарап калтыр. Колдорунын бырчыт балтырлары сыстажып турганы коркышту. Ұлдүзинин курч мизи мокорып калганын көрзө, торт ло кату ташка жышканына түней. Өтпөзиреп калган. Чынынча айтса, жети мойын кезе чапканы жети тыт агаш кескенине бодолду.

Желбегеннин баштары, чачтары чачылышкан, анда-мында жаткылайт.

Сартакпай уулын келип кучактай сокты.

— Куда-ай, баламды Желбеген арай ла жип салбаган турбай! Карын оройтыбаганым жакшы болды.

Онон Сартакпай ап-ару агын суулу талайга келди. Желбегеннен уймалган канды чыгара јунат. Уулын да кутук суула јунат. Олордын күчи јангыдан кирет. Сартакпай, адындагызынан алты катап күчтү-чакту боло берди. Көстөри чолмондый, көө-кара чырайынын өни кире бергени иле.

Јаан удабай агаш-таштын ортозында јажынган улустар чыккылады.

— О-о, баш болзын слерге, Сартакпай! Јутпа Желбегенди өлтүргенеерге! Ол ло јутпа Желбеген улустын угын јок эдерге сананган. Бу јер-јенгис Алтайдын үстинде ого чыдажар кижии јок болгон ине. Кара кула оны тутпас. Ан да болзо, онын желбер кеберинен де коркып јат. Агаш-таштын казыр аны арслан да ого тийбес. Бийик туулардын јаан тас деп куштары да онын баштарын јула тартып јибес, тес кара ачап көстөрлү кускундар да онын көстөрин ойо чокып јигилебес. Јангыс ла слер, Сартакпай, ого күчигер јеткен. Оны јажын-чакка јок эдип базып салдыгар! Быйан слерге!

Улустын акту санаазынан айткан сөзине Сартакпай сүүнип, Желбегенди јоголторы онын агару тегин кереги деп айдат.

— Бистин келер јүрүмис учун Желбегенди баскан јенген учун слерге јаан алкыш! — деп, канчын јииттер келип айдат. — Бис, јер-јенгис Алтайдын агару балдары, Айдын-Күннин алдында слердин ады-јолы гарды үйеден үйеге алып јүрерис. Јиит јүрегистен

өчпөс чокту чөрчөк-куучындар чүмдеерис. Жуучыл керегеер учун алкыш-быян!

Сартакпай бажын энгилтип, айтканаарга баш болзын деди. Жииттерге ырыс, сүүнчи күүнзеди.

— Сартакпай таада, коркымчылу, жескимчилү Желбегенди јенген учун, слерге јаан быян! — деп, оок балдар алкыжын јетирет. — Бис эмди кемнен де коркыбазыс. Ойноорыс, ырысту өзөрис.

Сартакпай эки колын өрө көдүрип, айтты:

— Чанкыр тенеринин алдында ырысту өзигер, омок жүригер!

Агаш аразынан аңдар, куштар чыгып, Сартакпайга айдадылар:

— Бис те сеге быянду! Желбеген бисти де јок этире жиирге күнүн ле аңды-кушты өлтүретен.

Сартакпай уулын колго алып, айлы јаар ууланды.

Анайып Сартакпай баатыр Алтай үстинде јутпа Желбегенди јажын-чакка јенген. Эмди амыр.

САРТАКПАЙДЫҢ СУБАКТАРЫ

Эбире тууларда куштардын үни түни-түжи серибейт. Алтайдын ар-бүткени ол ло бойы јер-јенис. Кайыр кырларда ла элбек чөлдөрдө улустын тоозы көптөп өсти. Албаты-јоннын кимирек куучыны үзүлбейт. Јүрекке томылар јанар да үзүлбейт, кожоннын коо күүзи кобы-јиктердеги ынаардан көдүрилип јангыланат.

Сартакпайдын баатыр күчи там кожулат. Јажы јаандаган сайын, жүрген жүрүми, эткен керектери, билгири байып, теренжип турат. Мактулу эткен ижитожы, жуучыл керектери улустын оозынан түшпейт. Ундылбайт. Эбире јаткан албаты мактулу керектерди таштарга бичийт, аңыланган күчтү баатырдын сүрин анда ок јурагылайт.

Алтайдын јеринде салган аш кыранын аңканынан ары бай өзүп, бийик түжүм берет. Је өйлөр, аккан суу чылап, түрген өдөт, јылдар јылыжып, чактар кирет. Албаты өзүп ле јат. Андый өзүмге көп кийим, көп курсак кереги јарт. Онын учун алаканча да ак јерге аш саларга келижет. Күйгек јылдар көптөөр болды. Улустын салган ажы коомой өзөр эмезе изүге чек

чыкпас. Сартакпай баатыр мыны көрүп, ичи ачып, кородоп жүрди.

Сартакпайдын да салган кылгалу ажы коомой түжүмдү бүдөр болды. Камык жерди кыралап салган кып-кызыл буудай, ап-апагаш арба, күрөң арыш — ончозы изүге кунурап чыгар жанду боло берди. Тегин де унчукпас Сартакпайдын чырайы там карануй кебин тартынды. Күлүмзиренбес те. Улустан эрмек те сурабай барды.

Бир катап Сартакпай жаан жалаңга келди. Көрзө, жаан биленин салган ажы кырадан коомой чыгып жаткан эмтир. Изүге күйгектеп. «Акыр, бу улуска тургуза ла болуш жетирер керек» — деп, ичинде бек сананды. Жерге отурап күүни жок. Ары-бери баскындайт.

Арт-учында Сартакпай агып жаткан бир агын суудан он колынын ус сабарынын бажыла субактай тартып, суу агызып экелди. Ол улус кыразын сугарып баштады. База бир кижинин кыразына, сабарыла чийүлеп, субак тартып суу агызып экелди. Улус жаңы иш баштадылар: аш сугарар.

— Слерге, баатыр Сартакпай, мындый агару керегеер учун жаан алкыш! — деп, улус ого тар эжиктен батпас жаан быйанын жетиргилейт.

Эң учында Сартакпай бойынын ажын, субакла тартып, күүни жеткенче сугарды.

Күрөң күс келерде, кыразын сугарган улустын ажын көрзө, жакшы түжүмдү бүткени жарталды. Ол ло күскиде, ашты жуунадала, катап ла аш үрендедилер. Жебрен-жебрен өйлөрдө Алтайда жай узак өйлөргө өдөтөн. Кыштын болгоны тын билдирбес. Кичинек ле соок болор. Онон ойто ло жас, жай, күс.

Сартакпай ол өйдөн ала алтай ичинде анчада да кырларлу жердеги жаан ла кичинек жалаңдарга көп субактар өткүргөн эмей. Ол субактарла суулар коркырап агат. Жаңы жажарып, өзүп келген аш сугарылат. Аштын кылгазы капшай өзөт. Мажактары кере карыштый. Түжүми бай.

Сартакпай, жаштан ала андаарын сүүйтен кижини эмди өйдүн көп нургунын кыра ижине өткүрөт.

Алтай элбек. Онын кобы-жиктеринде албаты ырыс ту жадат. Мал тудат, аш салат. Сартакпайдын баштанкайы куучынга, чөрчөктөргө, кожондорго кирди.

Улуста база бир солун иш башталды: кыра сүрер, кырага аш салар, сугарар. Бай түжүм алар. Алтайда көп субактар тартылды.

Сартакпай тал-орто јашка једе берди. Баатыр күчи там тыңыйт. Јаңыс уулы да чыдап келетти.

Јер-јенгис Алтай айдын-күннинг алдында јайыкыжы билдирбес, амыр-әнчү турды. Албатызы эзен-амыр јуртап јатты.

САРТАКПАЙ БААТЫР УУЛЫН ЧЫДАТКАНЫ

Агаш-ташту Алтайда, агаш бүри саргарбас јерде, Сартакпай баатыр јуртаган. Алтын чүмдү јаланда ак өргөөзи турган. Мал-ажы көп, кыймырап јадар. Олорго одор јеткил, азырал артыгынча болгон.

Сартакпай эне-ададан бүдерде, кара-јорго атту баатыр кижии, колы-будынын балтырлары кайын агаштын урындык бырчыт, кату. Кејегези колон ошкош, јарын ажып турар. Кабагы кош аркадый, көстөри тегеридеги жылдыстык суркуражып турар. Уни јардак, тын, чокым тилдү, көп неме айтпас.

Баатыр Сартакпайдын албатыдан алган үйи јада каларда, јажы јаандай берген кижии ол бойынча кижии албаган. Азыйда, үйи бар тушта, Сартакпай сүүнчилү јүретен. Сүүнетени не дезе, ол ан-куштардын тилин ондоор. Чечектеген жүзүн-јүүр чечектердин јаражын кайкаар. Олорды үспес, уур буттарыла тепсебес. Суулардын кожонын угуп, олордын омогына оморкоор. Је үйи јада каларда, Сартакпайдын сүүнчизии астаган, каткыраы чек угулбай барган.

Је Сартакпай анчы баатыр. Онын аткан огы јаспас, шыгаган анга чике тийер. Айры туйгакту андарды тайга-туулардан адар, кускун канатту куштарды көк тегериден түжүре адатан. Аткан ок анга јастыра тийгени Алтайда бир де анчыга угулбаган. Курч көстөринен бир де ан-куш јажынып, качып болбогон. Онын кайыш кириштү согоонын өскө анчылар кере тартып та болбос, адучы болуп адып та албас.

Сартакпай андап јүреле јанза, арчымактары качан да куру келбес. Эки јаан кара арчымакта аннын эди

толо келер, үстине канжаада кара-боро өңдү чайлар ол жанында, бу жанында арта салынган турар.

Жаан күчтү Сартакпай алган үйинен бир ле уулду. Үйиле экү оны эркелеп, жети жашка жетире азыраган. Кару үйи жада каларда, карыгып та жүрзе, же уулын эркелеп, ачындырбай азыраган. Ада-эненин жаныс уулы болордо, Адучы-Мерген деп адагандар.

Сартакпай жагыс уулын жаштан ла андаарга үреткен. Жас, жай болзо, чыйрак жүгүрүп андаарын некеген. Кышкыда болзо, ан терезиле жапкан чана кийип андаарга таскаткан. Согоонды сол колго бек тудар, киришти он колло кайра тартып, ок салып, чике тийдире адар эдип үреткен.

— Эки көзин шонкордын көзиндий курч болзын, эки кулагын аннын кулагындый уккур болзын, тумчугын жыткыр болзын! — деп айдатан.

Адучы-Мерген андый ла болуп өскөн. Көстөри курч, кулактары уккур. Адазы андайла жанза, онын кара жорго адынын тибиртин ыраактан ла угуп ийген турар. Удура уткып чыгар.

— Ада-а! Слердин адаардын тибиртин мен күндүк жерден угуп салгам! — деп айдар. Адазы жетире чыдап келген уулына тын сүүнер.

— Жакшы, жакшы, уулым! — деп, Сартакпай мактаар.

Сартакпай эжикке келзе ле, уулы аттан арчымакты түжүрерге болужар. Арчымактарды туура салып, аттын ээрин аларга, колондорды чечерге туружар. Адазы унчукпас: чаптык эдип турун деп. Сартакпай атты чакыга буулаза, канайда чылбырды буулап турганын лаптап аяктап алар. Онын курч көстөринен не де туура калбас. Адазы нени эдеруулы кожо. Аннын эдиле толо арчымактар уур ла көдүрерге күч. Сартакпайга да уур, же ол баатыр күчтү. Оны уулы база да ондоп жат. Же адазын жөмөшкин эдип күчин салар ла: арчымактарды адазы жерден алып көдүрзе ле, Адучы-Мерген кожо көдүрү жер. Айыл жаар басса, алдынан өрө көдүрүп жөмөжөр.

Жаан удабай Сартакпай уулын атты ээртееринен үредип баштаган. Кайын агаштын урынан эткен баатырдын ээри уур, кежим-токим база да жеңил эмес. Озо баштап токымды салдырар, онон кежимди. Учын да уур үзенилү, мөңүндерле келеп, чүмдеп салган.

каашту ээрди салдырар. Же колондорды тартары, кайтса да, женил. Анайып Сартакпайдын уулы ат ээртеерине темиге берген.

Адучы-Мергеннин жажы тапту ла једерде, адазы ого алтай албатыдаг Көк-Оймок деп кыс алып берген. Көк-Оймок јараш та, сөс уккур да, ус та келин болды. Сартакпай андайла келгенде, Көк-Оймок ангнын-куштын эдинен јүзүн-јүүр тату курсак белетеп, адалууулдуны тойо азыраар. Јиит келин анчада ла карган кайнына эттин јымжагын јидиретен, мүннин үстү койузын ичиретен.

Көк-Оймок андардын терелеринен тон-өдүк көктөөр. Карган кайын адазына, акту күүнинен сүүген Адучы-Мерген өгөөнине, акту бойына. Эки јоон көк уйдын койу сүдинен кылчу чеген ачыдып, јылымзу аракы азатан. Јымжак арајанла кайнын күндүлейтен. Аарчы-курутла Адучы-Мергенди азырајтан. Эки чоокыр беенин сүдинен кымыс эдип, суузын кандырып ичиретен. Аш-тус ончозы јеткил.

Эмди Адучы-Мерген Сартакпайдый јаан, күчтү јиит болуп чыдады. Ол адазындый ок анчы-кушчы. Көстөри курч, кулактары сескир, колдоры, согоон атса, тырлабас баатыр болуп калды.

Адучы-Мерген андап-куштап јанза, Көк-Оймок ого удура чыгат. Оны ээчий Сартакпай. Олор Адучы-Мергенди ат чакызында сакыгылап алат. Эзен-амырын угужат.

САРТАКПАЙДЫН СУУЛАР БИРИКТИРЕР АМАДУЗЫ

Сартакпай баатыр, уулы Адучы-Мерген ле келди Көк-Оймок амыр јуртап јаткылады.

Сартакпай баатыр карыган да болзо, андап јүргенде, кайа-таштын, туулардын, суулардын үндерин угуп, ондоп турар. Же Сартакпайды сүүндирбей турганы јангыс: суулардын түндү-түштү онтожып акканы.

Алтайда аккан ончо суулар, түнге-түшке мызылдажып та турза, јол-јорыгын таппай, таштан ташка согулып, ыйлажып, агып јат. Олордын онту-сыгытта-ры ай-кулакка амыр бербес. Түндү-түштү ачу ыйлашкандары токтобойтон. Каскак, бийик кайа-таштардан ажып түжеле, кара јерге учканча түжүп тургандары

бар. Кара, ташту жерге чоңуп, собырылып, ыйлажып агып жаткандары ачу. Көрөргө болбос. Сартакпай баатыр Алтайдын ончо сууларынын көстөринин жажын, онтуларын андап барза, одындап жүрзе, тындап, көрүп, узак чыдажар аргазы жок болды. Кыйгырар күүни келди. Болужар ийдези кирди.

— Э-эй, агын сууларым! Мен слерге Алтайдын мөңүн башту кырларынан баштайла, көк тошту тенгиске жетире жайым жол ачып берерим. Слерде эне суу болор, слерде ада суу болор. Ончогор бойбойыгарга биригип, күч алынарыгар! — деп, көксинде түүлген санаазын тууларга жангылта кыйгырды.

Сартакпай ат чакызына базып келеле, уулын кычырып аларга мынайда кыйгырды:

— Адучы-Мерге-ен, бери кел, бисте жаан эрмек болор. Түрген кел.

Уулы саат болбой једип келди. Келерде, адазы омок үндү айтты:

— Алтайдын суулары кажызы ла алдынан агып, ыйы-сыгытта, онтуда. Олордын јолында буудактар көп. Бирде бийик кайалар, кызалан капчалдар олордын јолына жаан буудактар эдип јат. Олорго жайым агарга болужар керек. Сен, Адучы-Мерген, күнтүштүкке бар, мен десе күнчыгышка барайын. Агын суулардын ыйы-сыгыдын токтодолы, жаан суулар эдип бириктирип, жайым агызалы. Билдин бе, уулым?

— Билдим, кару ада. Бар деген јереерге күүнзеп, барып јадым. Слердин айтканаарла болзын.

Ай алдында алтындалган Алтайда эн ле бийик тайга бар. Онын ады үч сүүрилү Кабак деп тайга. Адучы-Мерген, эки эдегин курга кайра кыстанып, ол тайгага ууланды. Јолой сананды: бу тайгадан жаан суу агызып барзам, энем болгон болзо, көрүп сүүнер эди. Сууны онын адыла адаар эдим. Је суунын ады эм тургуза Кадын болзын.

Адучы-Мерген кобы-јикти ары-бери кечире базып, эптү жараш јер бедреди. Ол јерле Кадын сууга жайым жол берерге кичеенди.

Бу өйдө Сартакпай өрөкөн бойы күнчыгышта жаан кырлардын бажында Јылу-Көлгө келди. Келген ле бойынча, он колынын ус сабарыла ол көлдин јарадына түртүре сайган. Ачу деп сананбаган, јо деп

кыйгырбаган. Түртгүреле, чийе тартарда, суу чолт ло эдип агып баштаган. Сартакпай оны Чолушман деп адаган. Баатыр сабарыла ичкери чийе тартып барарда, суу сабардын кийнинен сүүнчилү ага берген.

Сартакпай, ичинде бачымдап та турза, суунын коолын бачымы жоктон тереңжиде тартып, суу жайым, көнү аксын деп кичеенди. Чолушман деп сууга ооктеек суулар келип кожулып, агып турдылар. Олордын сүүнчилү кожондору Чолушман суунын улу кожонгына биригип, эки жанында тууларга жаңылана берди.

Анайып такпаадан келип жадала, Улу-каан деп тайгалардын Кош-Агаш келтегейинде суулардын ыйы-сыгыдын Сартакпай база угуп ийген эмтир. Сүүнчилү кожондошкон сууларла коштой ыйлашкан сууларды угарга, көрөргө болбос. Сартакпайдын ичи ачий берди. Күүни килеп чыкты.

— Сууларым, сууларым, бери жайым агыгар! — деди.

Сартакпай сол колын Кош-Агаш келтегейине суна сокты. Каскак, бийик тайгалар кату, бек болды. Сартакпай ус сабарыла, жаш карды чийе тарткандый, чийе тартарда, жаан суу ага берди. Сартакпай оны сананып, учурлап ат адады. Баш барда, көс көргөн дейле, ичинде сананып, ол сууны Башкөс деп адады. Анайып, Башкөстин суузы сүүнчилү, сабардын чийе тарткан изиле, ага берди. Ол бир кезек жерде чала мендештү агат, не дезе, Сартакпай бойы мендештү чийе тарткан. Кезик жерде суу ак көбүктү агат, кезик тушта такпаа көндүгет.

Ол тушта Кош-Агаш келтегейинен аккан комыдалду, ыйы-сыгытту суулар кожондору сүүнчилү ага бердилер. Керек дезе кезикте жиркиреде каткыргылап тургандый. Жаан-жаш суулардын сүүнчизин көрүп, Сартакпай өрөкөн, билбес жанынан, бойы да сүүнип, жарсылдада каткырып ийди:

— Батаа, менин сол до колым оң колым ошкош турбай. Күчтү-чакту.

Андый да болзо, карган Сартакпай калганчы өйдө ижин чала арайладып ийгенин жаңы ондоды.

— Э-эх! — деп, Сартакпай бир катап тын айдала, Көк-Баш деп жердин жанында турган жылым көк кайалу тууны жара соккон. Башкөстин суузы ээчий ле аккан.

— Бу эки сууны не бириктирбес! — деп, бойына айдырган. Чолушман ла Башкөстинг суузын бириктирген. Бириктиреле, жаңыс ла оң колдын сабарыла чийүлеп баштаган. Анайда эки жаан сууны бириктирип, Артыбаш деп агаш-ташту жерге једип келген. Једип келеле, Сартакпай кенерте токтой түшкен. Сабарды чала терен этире сайала, ээк сагалын сыймай сокты. Жаан мандайында терди арчып, сүүнди:

— Алтайдын эки жаан суузы најулашты, бирикти, эмди анан ары агар!

Ары-бери көрди, уулынын келгени көрүнбеди.

Адучы-Мергеннинг келерин сакый берди.

САРТАКПАЙ ЛА КАРА-ТАС

Артыбаш деп јердин агажы кап-кара. Мөштөр, јойгондор, чибилер, карагайлар. Кара тайалар, бүрүнкүй бүрлү теректер ле ак кеп-кийимдү кайындар.

Сартакпай мында бир күн конды. Сабарыла сууны көлдөдө тудуп, экинчи күнге баратты. Уулы Кабак деп тайгадан келбегени оны тын кайкатты.

Кара-Тас деп куш болгон. Јебрен, јебрен, јебреннен јебрен өйлөрдө ол куш кижининг тилин јакшы билетен. Элчиге, айбыга јүрерге јакшы. Онон соондо, соондо өйлөрдө ол Кара-Тастын угы-төзи кубулган эмтир. Је Сартакпай бар тушта Кара-Тас јаан да, күчтү де куш болтыр.

— Кара-Тас, Кара-Тас, бир жаан айбыма барып келзен — деп, Сартакпай баатыр ого баштантыр. — Менин уулым Адучы-Мерген кайда, кандый јерде, мен билбей турум. Куучын аайынча ол меге Кабак туудан жаан сууны удур а экелер керек болгон. Је ненин де учун ол эмдиге јетире јок. Сен, Кара-Тас, барып көрзөн! Ол кайда келип јат? Алтай жаан, айса, аза берген болбозын. Ол нени эдип јат, канайда иштенип јат, меге айдып келзен.

Кара-Тас куш сөстөн кыйышпады. Сартакпайды ол јакшы билетен: күчтү, чакту, сагышту баатыр деп. Кара-Тас ай канадын јайа чөйип, Кадын бажында Кабак деп тайгага учуп келди.

Једип келди. Арып та калганы коркышту. Келеле, көргөжин, Кадын деген суу Кабак тайгадан күннин бадыжын көстөп, агып жүре бериптир. Батаа, оны көргөн Кара-Тас ай канаттарына килебеди. Тыштанып алган болзо, жакшы болор эди ле. Кара-Тас суунун акканы аайынча кийнинен учты. Суунун табыжы шуулап угулат, канаттардын табыжы кыйтылдап турат.

Учкан ла учкан. Эмеш амырап алган болзо, түрген учар эди. Је түнгей ле, түрген учуп баратканы таныкту болды.

Кара-Тас Сартакпайдын уулына, Адучы-Мергенге, Көк-суу оозына жаба једишти. Куш көрзө, Адучы-Мерген Кадын сууны там ла туура апарып јаткан эмтир. Күнбадыш јаар.

Кара-Тас, тынастап, јангы ла учуп келген кыйгыра ла салды:

— Э-эй, Адучы-Мерген баатыр! Бу сен канайып турун, а? Адаг сени Артыбаш деп јерде экинчи күн сакып барады. Сен дезе там ла там оног ырап барадын. Санан, токто!

Адучы-Мерген чочый берди. Ол тургуза ла Кадын сууны ойто күнчыгыш јаар бура тартты. Кайа-таш кату, күчти тын ла салды.

Кара-Тас, Адучы-Мергеннин ойто бурый сокконын көрүп ийди. Канаттарыла талбып, кожондоп, ойто Сартакпайга түрген-түкей једерге шунуп учты. Мен-деп турганы коркышту. Је аткан октый түрген учуп келди. Једип ле келеле, Сартакпай баатырга айтты:

— Атту-чуулу ойгор баатыр, слердин уулаар Кадын сууны Күнбадыш јаар агызып бараткан эмтир.

— А сен оны бери бурызын деп айттын ба? — Сартакпай угарга да болбой сурады.

— Сууны ол ойто күнчыгыш јаар бурыды — деп, Кара-Тас айтты. — Слердин уулаар эмеш јастырган болгодый. Је эмди ол үч коноктын бажында мында болор.

Сартакпай сүүне берди. Таска баштанып айтты:

— Сен, Кара-Тас, жакшынак, сөс уккур куш эмтирин! Менин айбымды уктың, бүдүрдин.

— Укпас аргам јок. Слер јаан тоомјылу баатыр кижинегер! — деп, Кара-Тас айтты. — Алтайдын албатызы слерди тооп јат.

— Бу эки сууны не бириктирбес! — деп, бойына айдынган. Чолушман ла Башкөстин суузын бириктирген. Бириктиреле, жангыс ла он колдын сабарыла чийүлөп баштаган. Анайда эки жаан сууны бириктирип, Артыбаш деп агаш-ташту жерге једип келген. Једип келеле, Сартакпай кенерте токтой түшкен. Сабарды чала терен этире сайала, ээк сагалын сыймай сокты. Жаан мандайында терди арчып, сүүнди:

— Алтайдын эки жаан суузы најылашты, бирикти, эмди анан ары агар!

Ары-бери көрди, уулынын келгени көрүнбеди.

Адучы-Мергеннин келерин сакый берди.

САРТАКПАЙ ЛА КАРА-ТАС

Артыбаш деп јердин агажы кап-кара. Мөштөр, јойгондор, чибилер, карагайлар. Кара тайалар, бүрүнкүй бүрлү теректер ле ак кеп-кийимдү кайындар.

Сартакпай мында бир күн конды. Сабарыла сууны көлдөдө тудуп, экинчи күнге баратты. Уулы Кабак деп тайгадан келбегени оны тын кайкатты.

Кара-Тас деп куш болгон. Јебрен, јебрен, јебреннен јебрен өйлөрдө ол куш кижинин тилин јакшы билетен. Элчиге, айбыга јүрөргө јакшы. Онон соондо, соондо өйлөрдө ол Кара-Тастын угы-төзи кубулган эмтир. Је Сартакпай бар тушта Кара-Тас жаан да күчтү де куш болтыр.

— Кара-Тас, Кара-Тас, бир жаан айбыма барып келзен — деп, Сартакпай баатыр ого баштантыр. — Менин уулым Адучы-Мерген кайда, кандый јерде мен билбей турум. Куучын аайынча ол меге Кабак туудан жаан сууны удур азелер керек болгон. Је ненин де учун ол эмдиге јетире јок. Сен, Кара-Тас, барып көрбөн! Ол кайда келип јат? Алтай жаан, айса, аза берген болбозын. Ол нени эдип јат, канайда иштенип јат, меге айдып келзен.

Кара-Тас куш сөстөн кыйышпады. Сартакпайды ол јакшы билетен: күчтү, чакту, сагышту баатыр деп. Кара-Тас ай канадын јайа чөйип, Кадын бажында Кабак деп тайгага учуп келди.

Једип келди. Арып та калганы коркышту. Келеле, көргөжин, Кадын деген суу Кабак тайгадан күннин бадыжын көстөп, агып жүрө бериптир. Батаа, оны көргөн Кара-Тас ай канаттарына килебеди. Тыштанып алган болзо, жакшы болор эди ле. Кара-Тас суунын акканы аайынча кийнинен учты. Суунын табыжы шуулап угулат, канаттардын табыжы кыйтылдап турат.

Учкан ла учкан. Эмеш амырап алган болзо, түрген учар эди. Је түней ле, түрген учуп баратканы таныкту болды.

Кара-Тас Сартакпайдын уулына, Адучы-Мергенге, Көк-суу оозына јаба једишти. Куш көрзө, Адучы-Мерген Кадын сууны там ла туура апарып јаткан эмтир. Күнбадыш јаар.

Кара-Тас, тынастап, јаңы ла учуп келген кыйгыра ла салды:

— Э-эй, Адучы-Мерген баатыр! Бу сен канайып турун, а? Адаг сени Артыбаш деп јерде экинчи күн сакып барады. Сен дезе там ла там оног ырап барадын. Санан, токто!

Адучы-Мерген чочый берди. Ол тургуза ла Кадын сууны ойто күнчыгыш јаар бура тартты. Кайа-таш кату, күчти тын ла салды.

Кара-Тас, Адучы-Мергеннин ойто бурый сокконын көрүп ийди. Канаттарыла талбып, кожондоп, ойто Сартакпайга түрген-түкеј једерге шунуп учты. Мен-деп турганы коркышту. Је аткан октый түрген учуп келди. Једип ле келеле, Сартакпай баатырга айтты:

— Атту-чуулу ойгор баатыр, слердин уулаар Кадын сууны Күнбадыш јаар агызып бараткан эмтир.

— А сен оны бери бурызын деп айттын ба? — Сартакпай угарга да болбой сурады.

— Сууны ол ойто күнчыгыш јаар бурыды — деп, Кара-Тас айтты.— Слердин уулаар эмеш јастырган болгодый. Је эмди ол үч коноктын бажында мында болор.

Сартакпай сүüne берди. Таска баштанып айтты:

— Сен, Кара-Тас, жакшынак, сөс уккур куш эмтирин! Менин айбымды уктын, бүдүрдин.

— Укпас аргам јок. Слер јаан тоомјылу баатыр кижии инегер! — деп, Кара-Тас айтты.— Алтайдын албатызы слерди тооп јат.

— Айбымды жакшы бүдүргөн учун, мен сени Алтай жеристе качан да тойу жүрзин деп, аштабас эдип сүмеге үредип салайын,— Сартакпай ачык санаазынан айтты.

Онон Сартакпай оны чойлошкон бедреп жер каспазын, курт табарга, агаштын ума жок будактарын тоолой кырлабазын деп жакыды. Онын ордына кургак, семдел агашты кучактай алзын, болот ошкош чоку жыла оны согуп, кыйгыр турзын деди:

• Кийүк-кийүк, кийүк!
Калак, блар, ээй, угыгар!
Караты-кааннын кичү уулы
Кайкамчылу той эдип жат.
Кийүк-кийүк, кийүк!
Сары торко тонын кийип,
Кара кумдус бөрүгин кийип,
Тойго слерди келзин деген.
Түрген, түрген келзин деген,
Караты-каан анайда жакыган,
Капшай түрген келзин деген!•

Анайда айтса, кургак агашта жүзүн-жүүр курттар, сары өңдү күлүктөр, агаштын тыштына жарыш эдип чыгар. Ол тушта Кара-Тастын оозына бойлоры келип женил кирер деп жакыды.

Сартакпайдын ол жакылтазын Кара-Тас көксине бек сананды. Ол ло жебрен, жебрен өйлөрдөң бери бүгүңги күндерге жетире Кара-Тас агаш-таштын ортозында курсактан аштабай жүрү. Сартакпай карганнын алкыжы ого жеткеи. Анайып Кара-Тас Сартакпай баатырдын сүмезиле азырана берди.

Сартакпай Кара-Таска эп-сүмени айдып ла берерде, Адучы-Мерген уулы Кадын сууны күнчыгыш жаар колынын чийүзиле экелди. Сартакпай оны көрүп, сүүне берди.

АЛТЫН-КОЛДИНГ БУТКЕНИ

Алтын-көл Алтайдын кайыр кырларында жебрен, жебрен өйлөрдө бүткен. Онон бери көп-көп чактар өтти, өйлөр өтти, суулар акты.

Бир катап Сартакпай деп баатыр Чолушман деп сууны сабарыла чийип экелген. Экелип жадала, үч күн Сартакпай ол суунын учын кайыр туулардын ортозына түүй туткан. Не дезе, уулы, Адучы-Мерген, Кадын деп сууны күнчыгышка экелер керек болгон. Экелзе, эки жаан сууны бириктирер, кожо агыстырар деп сананган.

Сартакпай үч күннинг туркунына ус сабарын бир де кыймыктатпай туткан. Кыймыктатпай турарда, суу көп-көп түүлген. Эки жанында тууларда алтын көп болды. Алтын жаткан бир жаан тууны Сартакпай Алтын-Туу деп адады. Ичкери жанында арта туулу жерди Арты-Баш деп адады. Эмезе Арташ-башту-туу деп.

Үч күннинг туркунына сабар төскө жетире түүлген жердеги сууны көрзө, ол суу чап-чанкыр эмтир. Чек ле күскү. Эбире туулар бойынын сүрлерин ол көлдөн соныркап көрөт. Чанкыр көлдин түбинде тоозы жок алтын суркурап жадат. Сартакпайга алтын керек жок. Ого Алтайдын ак чакпынду сууларын бириктирип, жаандадар керек.

— Бу көлдин ады Алтын-Көл болзын — деп, Сартакпай айтты. — Жажын-чакка терең түбиндеги алтындары анайда ла жатсын. Ол алтын көзи ач улуска көрүнбесин. Ол сары алтынды көрүнбес этире суунын калын толкулары бөктөзін, онын үстинде эжилип жүзүп жүретен балыктар оны иле көрөргө бербесин, а тегеринин ак-кара булуттары бүрүнкүйлеп турзын. Эбиреде туулар көлдөн көлөткө сүрин көрүп турзын.

Сартакпай анайда көлди Алтын-Көл деп адап салды. Ого коштой терең санаалу көксинен ач күүндү улус онын түбиндеги байлык алтынга жетпезин деп сананды. Оны жаңыс ла ток күүн-санаалу улус алып тузаланар аргалу деп эбире тууларга шымыранып салды. Сананала, көрүп турза, уулы Адучы-Мерген күнчыгышка жууктап келди. Сартакпай сүүне берди. Эмди сууларды анан ары апарар керек деп шүүди.

ТОЙБОДЫМ ДЕП СУУ

Атту-чуулу Сартакпай деп баатыр көрүп турза, уулы Адучы-Мерген Кадын сууны, он колынын ус сабарыла жол берип, күнчыгышта көрүнип, јединип экелди. Карган адазы сүүне берди:

— Э-эй, Адучы-Мерген, Кадын сууны ичкери апар ла! Угуп турун ба?

Анайда кыйгырала, карган Сартакпай Алтын-Көлдөн ус сабарын тургуза ла чыгара чийе тартты. Алтын-Көлдөн чыгара тартылган сууны Сартакпай баатыр, бий кижии, Бий деп адады. Быјырайып аккан Бийдин суузы терең де, ару да. «Бу Бий сууда балыктар теңеринин булудындый јылыжып јүрзин» — деп, ол ичинде база сананды.

Сартакпай ол ло, Бийдин суузын јединип алып, Алтайдын бадыжы јаар көндүкти.

Јиит Адучы-Мерген, Сартакпайдын баатыр уулы, Кадыннын суузын база анаар мендетти. Адучы-Мерген, азийгы бир сананган санаазы аайынча, бойынын апарып јаткан суузын Кадын деп адаган. А адазынын апарып јаткан суузы Бий деп суу.

Адалу-уулду көрөтандажып, кажызы ла сууны күнбадышка көндүктирди. Уулы чала бачымдашту, адазы такпаалу.

Адучы-Мерген Кадыннын суузын, јерди, сабарыла кезе-чийе согуп апарып ла јат. Бойынын күчтү адазынан бир де артпай турган. Сууны там ла көндүктирип, ичкери апарды.

Јаан да удабады, Сартакпай ла Адучы-Мерген экү јолыга берди. Бу өйдө шуулаган Кадын ла тын табыш јок Бий, көрүшпеген улус чылап, танышкан. Бой-бойына јарашкандый, чек уул ла кыс чылап, туштажала, колтыктажала, ичкери аккандар. Биригеле, терең, јалбак Тойбодым деп суу болуп ага бергендер. Кезикте оны Опо (јудумар, тойбос) деп адап јадылар.

Тойбодым-Опо деп јаан суу түндүк јаар көндүккен. Көк тошту теңисти көстөп. Тойбодым суу анайып кырлык Алтайдын ак чакпынду јаркынду сууларына јаан јол ачып, Опо (Тойбодым) суу Түндүк теңиске јеткен. Санаазы јеткенче анда јайым күүндү өскө теңистерле бириге берген.

Кадын — кырлык Алтайдын эң жаан, өкпөөргөн күүн-тапту, баатыр ком-чакпынду суузы. Оны келин суу дежет. Оок суулар ого кирип, бек ле ачык-жарык күүн-тапту кожулат. Кадын кеберкек, жараш. Кезик өйдө жобош, кезикте десе казырланып та калган турар.

Бий десе Кадыннын өгөөни дежер. Бий де кеберкек. Онын кылык-жаңы жобош. Ол терен, жалбак, күчтү.

Сартакпай баатыр күчтү эр сыркынду Бий сууны агызып экелген. Уулы, Адучы-Мерген, Кадын деп атту кыс-келинди јединип экелген. Сартакпай ла Адучы-Мерген олорды бириктирип, алыштырып койгон.

Эки баатыр эки сууны колтыкташтырала, Опо суу эдип, Түндүк тенгиске аткарып ийгендер. Карган Сартакпай да, уулы Адучы-Мерген де омок, ырысту ла сүүнчилү болдылар.

— Көрдин бе, Адучы-Мерген, мен јогынан сен де албатыга јакшы керек эткедий кижиги эштирин. Сенин күчинди мен жаңы лаптап көрдим — деп, адазы уулына акту санаазынан айтты.

— Айтканаарга алкыш, ада,— деп, Адучы-Мерген күлүмзиренип айтты.— Слер эмес болзо, мен керекти жагыскандыра эдеринен эмеш јалтанар болбойым. Карын слердин айдып бергенигерге мен сүүнип, мынан ары кандый да керекти сананып эдерине ууламјы алдым.

Сартакпай јенил тынып, күлүмзиренип, уулынын јардына онҗ колынын алаканын салды. Мынызы, байла, мынан да ары керектерде кожо туружары керегинде белге болор керек.

Алтайдан аккан ак чакпынду улу жаан суулар — Кадын ла Бий — база ла бу экү ошкош. Жагыс ла олор биригип алып Алтайдан түндүк јаар сала бердилер. Адалу-уулду Алтайда ла арттылар.

СОГООНДУ-ТУУ

Сартакпай баатыр бир ишти эдип салза, база кандый бир тузалу ишти бүдүрөр деп сананар.

Адалу-уулду Кадын ла Бий сууларды бириктирип Опо (Тойбодым) деп суу агыскандары Алтай үстинде бастыра албатыга жарлана берген. Олордын ол керектери кожондорго, чөрчөктөргө кирди. Эмди амырар керек, же амыр билбес Сартакпай уулына айтты:

— Сен Кадынды түрген ле экелдин ошкожың. Ол жакшы. Же сен меге ачынба, кандый да болзо, сен сууны канайда јединип экелгениңди көрөйин деп санандым.

Карган өрөкөн уулына јажу ла эрке көрди. Камзал бөркин кептей кийди, чой өдүгинин кончын өрө тартты. Отурган јеринен өрө өңзөйип турды.

— Кем ле јок экелген эдим — деп, Адучы-Мерген чала чочып, унчукты.

— Коркыба — деп, адазы айтты, — албатыга ла эптү-јолду болзо, онызы эн керектү эди ле.

Сартакпай Опо суудан кайра бурып, Кадын сууны өрө басты. Алтамдары јаан, уур, јер јангыланып турды.

Адучы-Мерген адазын ээчий басты. Оның эки тизези, суудагы тал чылап, тырлашканы коркышту. Је санаазы да кызалан болгоны јарт.

Сартакпай Кадынды өрө базып, Чамал деп сууга јеткен. Оны ажыра базып, удабай ла Согоонду-Тууга јаба јетти. Мында коркышту каскак јерлер бар эмтир. Сартакпай баатырдын кенетийин чырайы кара төгөт ошкош боло берди. Кара кабагын јемире көрди, үни кезем јызырт этти:

— Куда-ай, кудай, Адучы-Мерген, кандый уят! Бу мында Кадынды сен не керек сүрекей мыйрыйта тарткан? Мында сенин ижин коомой эдилген эмтир, уулым! Угуп турун ба, улустың сыгыт-ыйын? Јамаң ижин учун олор сеге алкыш-бийан айтпас! Адыңды да эске албас!

Мындый бурулашты угуп, Адучы-Мерген айтты:

— Согоонду-Тууга менин сабарым тыгынбаган. Оның учун мынайда мыйрыйган. Акту сөзимди айдадым, адам.

— Је болзо болгой — деп, Сартакпай јөпсинди.

Сартакпай жардынаг темир жаан жаазын уштыды. Кирижин кайра тартып, тогус кырлу јес согоонун божодып ийди. Эргек бажынаг ыш чыкты, согоон огы сурт этти.

Тогус кырлу јес ок Согоонду-Тууны кап ортодон үзе сокты. Мөнгү башту туу чачыла ла бербей. Бир үзүк јер байаа Чамал деп суунун он јанына күзүрөп түшти. Ол јер ол ло тушта Бешпек деп адалды. Жаан үзүк дезе, Унүрги деп јердин оозына келип түшти. Оны ол ло тушта Согоонду-Туу деп адаалап салды. Согоонду-Тууга јетире, атту барза, јарым күндүк јер болор. Бу јерде жүзүн-јүүр үндү куштардын эдиски үндери јайыла берди; кижинин кулагы сүүнер, жүреги ырысла толор; күр-көксинде учы-кыйузы јоктын, артабастын мөнгүлик жүрүми јурала берер. Кижинин жүрүми ырысту болуп турган болзо, ол жүрүм јангыс ла иштин шылтуунда болуп турган болбайсын. Кижиништебезе, онын көксине ырыс кайдан толзын. Јарык сүүнчи кайдан табылзын.

— Эмди Кадын суунун јолында жаан буудак болбос,— Сартакпай жаан темир жаазын жардына салып, эки алаканын ууштай тутты.— Ол буудактан улам мында көп јерлерде сас, јиткек јерлер көптөөр эди. Мында, бийик тууларда, јаантайын јелбер кара булуттар, туман турар эди. Салкынду күндер көп болор, айас күндер ас турар эди. Андый күндер албатыга база јарабас. Јерлик тындуларга да јарабас.

Адучы-Мерген адазынын айтканын жүректен јакшы ондоп турды.

Эмди Бешпек деп тууны көрзө, ол тууда көк-јажыл карагайлар өзүп калган. Кайындар, чибилер де көп. Ол ло өйдөг бери, чике јол јазаган Сартакпайды албаты-јон түнге-түшке мактаалап јат. Оныла омор-коп жүргүлейт.

САРТАКПАЙДЫН КҮР ТУТКАНЫ

Алтайда јаткан ончо јон Сартакпайды түни-түжи мактаалап турды: Алтайдын ак чакпынду сууларын бириктирген, Кадында буудак болгон кайа-ташту Согоон-Тууны кап ортодон үзе аткан, кайыш курлу кара албатызына чике јол ачкан деп.

Карган Сартакпай мынан озо эткен ижиле болорзынбады. Онын уккур кулактарына улустын неге де болорзынбай турган табыжы чокум угулат. «Бу не атасы болотон?» — деп, ичинде сананды.

— Кадынды өрө баралык! — деп, уулы Адучы-Мергенге јарт айтты.

Адалу-уулду турган јерлеринен ай-кулакка амыр бербес шуултту Кадынды өрө баскылады. Экү јараттай баратса, јараттар кезик јерде бийик, каскак. Кезик јерлерде јабыс, јайым.

Баатыр Сартакпай көрүп баратса, чанкыр Кадыннын агып јаткан суузы түрген агынду, чакпынду. Кажы јерде капчалдар бар. Ол капчалдарда агын суу чек ле кийиктелип, шуулап, кайнап јаткандый. Устинен төмөн көрүп турзан, ак көбүктери кайа-таштарга ташталып јадар. База кезик јерлерде собурылып јаткан суу тымык, тапкаанан агып јадар. Терен түбинде таштары көп сабада көрүнүп турар. Тенеринин булудындый жылышкан балыктар да кыймырап, ары-бери эшкинделип јатканы кайкамчылу.

Карган өрөкөн Чобы-Оозы деп јерге једип, онын үсти јанында јаан јалбак ташка келип отурып, јенгил тынып амырады. Адучы-Мерген уулы кожо ло.

— Э-э, уулым! Кадыннын терен суузы таштан ташка согулып агат, көрдинг бе? Бийик јарлардын алдын тудуш ла јыра јип јат. Калју, казыр ла бүткен суу! Калак ла дезен, уулым, бир јараттан бир јаратка улуска жүрүжерже күч болотон эмтир. Чаптык ла неме эмтир. Эмди бу сууны улус канайда кечер, бой-бойына канайда жүрүжер, канайда јолыгар? — деп, Сартакпай алан кайкап отурды.— Уксаг бери, уулым. Кадын суунын шак ла бу тужы ортозына келижип јат. Билдинг бе, ондодын ба, уулым, эмди.

Јиит Адучы-Мерген адазын ээчий базарга, чын, арып калган. Ол бут бажына јүк ле арайдан турат. Ургүлеп, суудагы талдый, салкынга соктырган агаштый, ары-бери элјиндеп, јайканып турды. Адазынын айтканына каруузын да јандырап күчи јок болтыр.

Карган Сартакпай эрке уулынын шыралап турганын көстөрининг чичке учыла јарт көрүп ийди. Адазынын ичи ачий берди: уул чыдап та калза, адазынын чыдалына канайып чыдазын деп. Ого эмди де өзөр керек.

— Адучы-Мерген, барып амырап ал — деп, Сартакпай кару уулына јөп берди.— Је јангыс ла үйингле кожо уйуктаба. Сенин үйинг, Көк-Оймок, мени курсактап, аракы азып, күндүлөп јат. Сеге айт јадым, сен оны јарт билер учурлу, Көк-Оймок менин ижимди сүүп јат. Тооп јат. Онын учун... ол сенле кожо уйуктаар учуры јок. Иш керегинде саанар керек, сергек болорго уйку кичинек ле керек неме ине.

Баатыр Сартакпай Көк-Оймок керегинде јылу, эрке ле сүүнчилу эске алды. Јараш келиннинг аскан тату аракызын өрөкөн канча кире күүнзөп ичкен эди. Эмди де ичерге белен. Көстөрининг чоктузын не деп айдар. Чанкыр тенеридеги энир чолмондый онынг көстөрине чике көрөр күүндү. Је ого, Сартакпайга, эмди андый арга јок. Туура салбас иш кандый көп. Бирүзин эдип салзан, база ла табыла берген турар.

Адучы-Мерген, адазына килеп, айтты:

— Слер, кару ада, бүгүн эмеш амырап алатан болзоор. Јаан кижиге түниле иштенерге күч ине.

Сартакпай баатыр уулына тургуза ла айтты:

— Јажына билип ал, балам: качан улу керекти бүдүрип турганда, амыраш болбос, уйку келбес учурлу!

Адучы-Мерген айлы јаар басты.

Сартакпай өрө туруп, кайыр туу јаар басты. Јалаң ошкош эдегине ыраак јок туудан көчкөлөп түшкен козыр корым таштарды чогул, казыр Кадыннынг јарадына тажыды. Анайып ол кере түжине таш эдектенип тажыган. Бир де амырабай иштеди.

Чала эниргери Сартакпай козыр јаан-јаан таштарды экелип, Кадыннынг јарадынан ала таш күр салып баштады. Боро-боро, көк-көк таштарды эптеп, кынай салып, күрди быжулап тудуп баштаганы иле болды.

Јаан, козыр таштардын үстине Сартакпай түжиле тажыган оок таштарды эптү этире јайа төгүп турды. Базарга јакшы болзын деп.

Кадыннынг кийик суузы, чакпыга соктырган шүлүзин чилеп, ичкери төмөн октолып агат. Ак јалбыштый чакпыны чурайлап турат.

Карануй энир кирерде, саат болбой салкын согуп баштады. Эбире агаштар тал-ортодон бүктелип, үске-деп тургандый, арай ла сынгадый турат.

Анайып, кенетийин кап-кара булут кайдаг да кайнап, борлоп чыкты. Онотийин ле көрүнип келгендий. Олор бой-бойлорына, согушкан кара карган ла ачу үндү кускун чылап, удур келип, табарыжып баштадылар. Кайкамчылу да, коркымчылу да.

Кара булуттар келип кагылыжарда, олордон көс кылбыгар жаркынду жалкын жалтырап турды. Жалкын тидим кара карануйды жара согуп, жерди чүрчө жарыдып ла ийген турат.

Жалкын жалт ла жалт, жалт ла жалт. Же Сартакпай күрди тудуп ла жат. Таштар ээчий таштар салынат. Андый да болзо карануйда иш чала жылбайт. Онын учун Сартакпай сананды: «Бу кара булуттан жаркындалып чыккан жалкынды тудуп алала, иштеп турган жерди не жарытпас?».

Баатыр Сартакпай, мандайында соок терди арчий согуп, он колыла жалтылдап турган жалкынды кенерте тудуп алды. Жарык жалкынды тудунып алып, канайып иштеер. Карган өрөкөн жоон кара карагайды кастай тудала, он колдогы жаркынду жалкынды ого кыстап койды.

Эбире туулар Сартакпайдын мындый ат-нерелү керегин кайкап калды деп билдирди. Иштеп турган жер айландыра жап-жарык. Агаш-таштар кижинин көзине көрүне берер болды. Эмди Сартакпай оттын жарыгын тузаланып, таш күрди эдип, көндүгө берди.

Кажы ла салган таш, той балкаш чылап, бой-бойына бек жапшыныжып турды. Ишти капшай бүдүрер деп, Сартакпай кичинек те амыраар күүни жок.

Түн ортозына жууктай бергени иле болды. Көк тенгеринин түбинде Жети-Каан, Мечин, Уч-Мыйгак, Улкер деген жылдыстар кажызы ла жаркынду мызылдажып, түннин ортозы жууктап келеткенин керелейт. Тенгеринин түбинде булуттар айазып, учуучында чек жоголо берди. Жети-каан жылдыс айазып келеткен тенгериде тагнын жууктап келеткенин керелейт.

Сартакпай бир ле көрзө, Кадыннын бийик эки жарадынын ортозы жууктажа бертир. Баатырдын кем-жип көргөниле болзо, он төрт-он беш ле кулаш кирези артканы билдирет. Карган Сартакпай жер жарыгалакта таш күрди жетире салып ийерге күчин

салды. Же кенетийин жарык энгирден ала эткен таш күр жемириле берди. Тенгери эткендий күзүрөп, күрдин таштары сан төмөн козырап, күлүрөп, сайала берди деп Сартакпайга билдирди.

— О кала-ак! — деп, Сартакпай кыйгырып ийди. Карган баатыр айу чылап огырып, өксөп чыкты. Ачынала, эдегинде толо таштарын Эжеганнын оозынан Чобы оозына жетире чачты. Таштар, тенгеридий күзүрөп, жерге түштилер.

— Э-э, уулым үйиле кожо уйуктаган турбай! — деп, Сартакпай ачына берди. Кату чугулы тутты. Же канайдар да арга жок.

Сартакпай чөкөнөлө, отура түшти. Ачу жобол болды.

САРТАКПАЙДЫҢ ЧАЧКАН ТАЖЫ

Сартакпай, качан эдип турган күри жемириле берерде, кыйгырган эмтир:

— Э-эй, кало-оқ! Кайран ижим каласка калды! Же, бу ижимди калык-жон качан бир өмөлөжип, бойы да бүдүрип салбай!

Эдегинде таштарды чачарда, жер силкине бергени жарт болды. Жерге күзүрөп түшкен табыжынан Сартакпайдын уулы Адучы-Мерген ойгоно берген.

— Э-э, адамнын таш күри жемирилген эмтир — деп, тын чочый берди.

Көк-Оймок ол табыштан база ойгоно берген. Тегерик кара көстөрүн ачып, Адучы-Мергеннин тура жүгүргенин көрди.

— Не боло берди не? — деп, Көк-Оймок сурады.

— Адам казырланып жат. Күр жемирилген.

Сартакпайдын казырланганынан коомой керек болор дейле, озор экү канайдар да арга таппай турдылар. Санаалары чыгып турала, экү эки түнгей боро кастар болуп кубулдылар. «Кайк, кайк!» дежип, көк тенгериге учуп чыктылар. Кейге учуп чыгала, Чуйды өрө ууланып бардылар.

— А-а, слер менен качып па! — уулы ла келди кастар болуп кубулала, баргылап жатканын Сартакпай жаңы көрди.

Сартакпай ачына берди. Жерден жаан ташты ала койды. Ол ташты учуп бараткан эки боро кастардын кийнинен ары мергедеди: тийзин, өлтүрө соксын деп. Же таш кастарга тийбеди.

Сартакпай бойына ачынды: мерген де согоры жоголгон деп. Орөкөннинг чачкан тажы Курай деп жердин жалагына барып түшкен. Онон улус ол ташты таап алган. Таш жаан жалагнын үстиги жанында эмди де жадып жат.

Баатыр Сартакпай уулын ла келдин узак сакыган. Жүректери сооп, ойто келер болор бо деп. Же олор ол бойынча кастар болуп арткылап калды. Анайып Адучы-Мерген ле Көк-Оймок, Сартакпайдын сок жагыс уулы ла келди, кас болгылап калды. Бурылбадылар. Таш десе ташталган жерде жадып жат.

САРТАКПАЙДЫҢ ЖАНГАНЫ

Сартакпай алтан јашка јеткенин жаңы билди. Ол тын кородоы: азырап алган уулы Адучы-Мерген, келди Көк-Оймок кас болуп кубулала, жүргүлей берген, эмди жагыскан арттым деп.

Жер тапту ла жарып, күн тийген. Сартакпай кара јорго адына минди. Чобы-Оозынан атанып, көгөрип јаткан кеен јалагына келди. Ол јалагы алтын чүмдү деп билдирди. Алтан жүзүн чечектери таадыра јайылып калтыр.

Јаан јалагын өдүп, айлынын јанына једип келди. Же ээн айлына кирер күүни јок. Ол сооп калгандый билдирет. Чакызы көрүнөт. Ого түжер күүни келбеди.

Ол ок јалагнын учына токтоды, адынын ээрин алды. Адын отозын деп ак јаланга агыдып ийди.

Кенетийин Сартакпай ыраак јокто турган көк кайаны јара тартты. Кыптап алган ташты экелеле, јерге терең кадап түжүрди. Јаланы, јер силкинген чилеп, јайканып, селес этти. Меестеги оок таштар козырап түшти.

Эмди Сартакпай кырлан кептү ээрин кадаган ташка јөлөй салды. Јалаг кептү кејим-токымын јайа төждөди. Арташ ээрин јастанды, тоныла јабынып, амырап, јада берди.

Эбире алтан жүзүн тынду чечектер алтан башка

тату жытанат. Алтан башка кучыйактар алтан жүзүн
кожондожот. Јетен жүзүн тынду чечектер кейди тату
эдип жытандырат. Јетен жүзүн кушкаштар јетен башка
јагарлайт.

— Амырап алзам, эдетен ижим, баратан јерим
эмди де көп — деп, Сартакпай бойынын токтомы јок
санаазын чыгара айдып, үргүлөп, уйуктай берди. Түш
јеринде ого уулы Адучы-Мерген, келди Көк-Оймок
көрүнди. Карган Сартакпай олорло кожо чечектерлү
јалаңда жүрет, түргөн суулардын ортозында базат.
Түш јеринде бой-бойына ачынышкандары билдирбейт.
Ырысту ла сүүнчилү жүргүлөйт.

УЗУН-ТАЛДЫҢ ЫРЫЗЫ

I

Белдери коркок, жүстери чырыш эмеген-өбөгөн улус
јуртагандар. Тиштери саргарган, чачтары кажайган
кыйгас каргандар. Азыраган малы көп, эркелеген
балдары јок. Экүден ле экү.

Бир катап өбөгөн чеденге, кажаганга јаш агаш
кезип барган. Эбире ап-апагаш кар. Соок то. Өбөгөн
агашты кезип турала, көрзө, бир кичинек уулчак
ойноп жүргөн. Узун боро талдын төзинде. Кийими
салбар, је соокты неге де бодобос. Карган өбөгөн ого
килей берди.

— Эй, балам! Бери кел, балам! Кел бери!

Бала келбес. Агашты айланып, ойноп ло јат.
«Кыйгыны укпай туру эмеш пе?» — деп, карган
өбөгөн сананды.

База ла кыйгырды:

— Балам, бери кел! Эй, балам, је бери кел!

Бала келбес. Ол ло кызыл корболу талды айланып,
ойноп јат. «Кулагы угулбас болды ба?» — деп, өбөгөн
сананды.

Өбөгөн коркондоп, уулчакка бойы јууктады. Оны-
ла јымжак үндү эрмектежип, балам деп мекелеп,
бүдүмчизине кирди. Учы-учында оны сөскө кийдирип
алды.

— Адын кем? — деп, өбөгөн сурады.

— Билбезим — деп, уулчак каруун јандырды.

— Је кем јок. Сенин адынды бис билип аларыс.
А ада-эненг кайда? — деп, өбөгөн сурап ла јат.

— Олор јада калган — деп, уулчак үнденди.

— О-о, баламды!.. Је алдырбас, бис карган да болзоос, сени балам деп айдарыс.

Бала сөскө кирерде, өбөгөн оны јединип алып, айлына экелди.

— Бу уулчак — бистин бала — деп, өбөгөн эмегенине айтты.

Уулчакты тойо азырап, эркелеп турдылар. Өбөгөн јакшы да болзо, эмегени кыйгас эмтир. Кадалгак көстү, кыјыран сөстү. Је уулчак унчукпайт.

— Ады-јолы не бала болотон? — эмеген сурады.

Уулчак та, карган да билбес, — кандый атту. Уулчак унчукпаста, буурыл чачын сыймап, өбөгөн айтты:

— Онын ады Узун-Тал.

— Узун-Тал — деп, эмеген адады.

Өбөгөн, байла, уулчак узун талды айланып ойноп турарда, ого атты бойы адаган.

Оо-боо јетпеди, өбөгөн кажаан-чеденге агаш кезип, база ла јүре берди.

II

Өбөгөн агаш кезип јүре берерде, эмеген ле уулчак артып калдылар. Уулчак ойнойын деп айылдан чыгарга ла јадарда, эмеген айбылады:

— Узун-Тал, уйларга, торбокторго өлөнг салып бер.

Уулчак ол ло кийип келген кийимдү. Тестейген обоодонг уйларга ла торбокторго өлөнгнөнг көптөнг салып берип јүрди.

Экинчи де күнде азырады. Учинчи күнде, уулчак ойноорго айылданг чыгып јадарда, эмеген баланы база ла айбылады:

— Узун-Тал, барып уйларга, торбокторго өлөнг јайып бер. Јигилезин.

Узун-Тал уйларга, торбокторго өлөнгнөнг арбын этире салып берди. Удура мүүстү уйлар, талбак кулакту торбоктор өлөнгди јип, бой-бойлорыла эрмектежип јат:

— Э-э, көрзөөр, уулчак бисти кандый јакшы азырап јат. Өлөнгди арбын сал бер јат. Карган эмеген биске өлөнгди ас сал беретен эмей. Керигине чыдабай.

— Эйе, уулчак бисти тойо азырап жат. Туудый обооны ол не кысканзын. Каргандар чылап — деп, уйлар жөмөжип айдыжат.

Керек дезе бозулар да сүүнчилү. Эрмектежип жат:

— Уулчак кандый жакшы. Ол бисти тойо азырап жат. Көптөн сал бер жат.

Уйлардын ла торбоктордын, бозулардын мындый сүүнчилерин көрүп, эрмек-куучынын угуп, ондоп, уулчак каткырганча айылга кир келген.

— Не каткырын турун? — деп, эмеген кайкаган.

Узун-Тал унчукпаган.

— Чык мынаг. Жүр ары кедери! — деп, эмеген ачынып, эки көзи кандалып, оны сүрүп ийди.

Карган өбөгөн агаш кезиштег келгелек.

Узун-Тал жүре берген.

III

Узун-Тал барган ла барган. Соок то. Кар да жаан. Же онын комыдаар ада-энези жок. Бойынын ла алдына барып жатты. Бара, бара, база өскө айылга келди. Ээлери база ла каргандар. Баланын кеберин көрүп, билип ийбей: бу өскүс-жабыс деп.

Бир аяк чайла чайладып, бир иске бастырып, иштедерге ле санангылады. Олордо до уйлар, торбоктор, бозулар көп эмтир.

— Олорды сен азыра! — дешти.

Узун-Тал мал азырабаган эмес. Тестейген жаан обоодонг уйларга, торбок-бозуларга өлөнгди чачып ла бер турды. Анайып экинчи, үчинчи күн өтті.

Бир күн жап-жакыл өлөнгди олорго чачып берерде, уйлар куучындажып жат:

— Бу уулчактын жакшызын. Өлөнгди биске арбын салып берип жат. Эмди соокко до чыдажарга жакшы.

Торбоктор баштарын өлөнгдөг көдүрбей, сүүнги-лейт: жакшы уулчак! Бисти тойо азырап жат.

Бозулардын сүүнчизи кайда:

— Бу уулчак бисти жаантайын азырайтан болзо.

Уйлардын, торбок-бозулардын эрмегин ондоп, уулчак туйка күлүмзиренип, оног айылга кирди. Нени де сестирбеди. Айылга кирип келзе, иргеде сүттү казаннын жанында эки чычкан сыйыптажып жат. Уулчакка бу солун болды.

Бирүзи бирүзине айдып јат:

— Казанга сен озо кирзен. Сен озо ичсен. А сени мен куйругынгнан тудайын, тўшпезин деп.

Уни чичкезимеги тижн чычкан болгодый. Тижизи иркегинин куйругынан тутты ла. Иркеги сўтти тен ичип ле турды. Анча-мынча ичип турганча, тижизи, байла арыган, иркегинин куйругын ычкынып ий калды. Онызында не болзын, сўтке чўнў лў бербей. Чакпыланып турала, ўлў берди.

Тижн чычкан чичке ўниле чынгырып, ачынып, кородоп, ыйлады:

— Мен ўмди јангыскан не болорым? Канай јангыскан јўрерим! Ии-й, ии-ий, јакшы тутсам кайдат! Бойым чўнзўм кайдат! Кара јангыскан артып, бу не!

Чычканнын комыдалын угуп, ондоп, уулчак, каткырбас деп сананган бойы, тын каткырий калды. Каргандар чычкандарды кўргўн ўмес. Узун-Талдын каткызына неме айтпадылар. Тўмўн кўрўп, чайлагылай берди.

Бир кўн Узун-Тал чеденде уйларды, бозу-торбок-торды азырап, сугарып божойло, айылга кирип келген. Кирип келзе, ичинде ашту сокы турганын кўрди. Не дезе, онын јанында эки куш табыштангылап јат. Кайкаган. Укса, мынайда куучындажып јат, бирўзи сыйыптап јат:

— Сокыга сен тўш. Ол аштан сен озо чокып ји! Онон мен.

Экинчизи энчикпей, айдат:

— Сен тўш озо. Мен сенин куйругынгнан бек тудуп алайып. Сен озо тўш, сен озо ји! — анайда чыркылдажып јаткан болтыр.

Андый эрмектин бажында бирўзи сокынын ичине тўжерге белетенди. Куйругын кедейте тутты. Экинчизи онын кедейген куйругынан тудуп ла албай. Эптеп тудар арга јок. Тайкылчан. Чек эп јогы коркыш. Албадана, албадана, учында ычкынып ий калды. Онызы терен сокыга тўжўп, ол ло, ўлў бербей база.

Экинчизи, сокынын тыштындагызы, ыйлап, сыктап, арбанып, артып калды. Отурып алып, чыркылдап, комыдап, ыйлап турды:

— Эмди јангыскан канай јўрейин! Эмди не болойын мен! Э-э, калак! Бойым озо тўшсем кайдар! Бойым ўлзўм, торт болор эди!

Бу комыдалды Узун-Тал угуп, ичи күйбүрөп, каткызы келерде, тын каткыра салды.

Узун-Талдын бу каткызын карган эмеген угуп, көрүп, айы жок чугулданды:

— Сен меге, бис экүге, каткырып жадын. Электеп. Карган деп. Ита-тай, ичи жин, тышты туулак неме! Чык кедери ары!

Айлынан чыгара сүрүп ийдилер.

Узун-Тал үйден чыгып, жүре берди.

IV

Үйден чыгала, бар жаткан. Онын алдында жаан чөл. Базып отурза, жолдон ыраак жок өрт күйүп жаткан эмтир. Изү де, ышту да. Көрзө, база ла чычкан. Орттин ортозында. Чек ле айланыжып, чыгып болбой жат.

Чычкан чыгырып, болушка кычырып жат:

— Канайдайын, нени эдейин? Меге ле болужар тынду неме жок! Орттөн канай чыгайын?

Узун-Тал мыны көрөлө, ого каткырбады. Агаш таап алала, оныла чычканды от ортозынан чыгара чачып ийди. Олүмнен айрылган чычкан бар-жок күчин жууп, айтты:

— Аргадаган сеге арт-учында качан да болужымды жетирерим. Быйан сеге, кару уулчагаш!

Узун-Тал оноң ары бар жатса, ол ло өрттин ортозында карчага куш чакпылан жат. Оттын ортозынан чыгып болбой. Ышка тумчаланып, изүге арай бышпай.

Узун-Тал байа ла тапкан агажыла карчаганы оттын ортозынан илип алып, чыгара челип ийди.

— Уулчак, сеге алкыш-быйан! Кийнинде бир болужымды жетирерим ле! Ого бүт! — деп айдала, көк кейге көдүрилип, уча берди.

Уулчак жолун оноң ары улалтты. Бар жадала көрзө, күйүп турган оттын ортозында жылан. Оттон чыгалбай, ыйлап ла жат, айлан ла жат. Узун-Тал ол ло тайагыла оны илдиреле, оттон ырада челип ийди.

Узун-Тал байа ла тапкан агажыла карчаганы оттын ортозынан илип алып, чыгара челип ийди.

— Уулчак, сеге алкыш-быйан! Кийнинде бир болужымды жетирерим ле! Ого бүт! — деп айдала, көк кейге көдүрилип, уча берди.

Узун-Тал чычканнын да, карчаганын да, жылан-нын да ачу-коронына каткызы чыкпады. Ого до јакшы эмес. Жылымзу эмес. База ла ичкери басты.

V

Узун-Тал бар ла бар. Суулар да кечет, кырлар да ажат. Барган, барган. Уч түбинде кырдын эдегинде бир айыл көрүлген. Ого кире барды. Айылда уулчак-тый ла ок кичинек кызычак отурды.

— Адан кайда, кызычак? — Узун-Тал сурады.

— Адам андап барган. Удабас ла келер. Керектү келген болзон, меге эш болуп отур. Сагы. Меге јангыскан отурарга сүрекей кунукчылду.

Јаан удабады, Узун-Тал отурада, кыстын адазы јанып келди. Олтүрген ан-кужы көп лө эмтир.

Јанган анчы уулчакка јолыгып, ады-јолын сура-ды:

— Сен кайдан келген, балам?

Уулчак ачык-јарык акту-күўнин айтты:

— Адым болзо Узун-Тал, ада-энем јада калгандар. Онын учун улустын ла айбызына јүрер кижии мен. Иште дезе, иштеп јадым. Чык дезе, јүре берем.

Ак сагалы төжине түшкен, кара чачы буурайган карган анчы танышкан кийнинде ого айдат:

— Је, сен, уулым, бистинг айылга јүрзег. Экү кожо андап турарыс.

Узун-Тал ого айдат:

— Јөп. Андабай кожо.

Ол күннен ала карган анчы андап барза, бойыла кожо јаантайын Узун-Талды алар болды. Уулчактын сыны өзүп, эр күчи там кирип, карганды сүўндирет. Көстөри курч, үни јалакай, санаа-күўни киленкей.

Уул ан атса, јаспас. Айылга иштензе, ижи чын-дый, јакшы. Нени ле этсе, эптү эдер, бүдүрер. Артык эткени билдирбес, јетпес неме этпес. Онын учун ол карган анчыга сөс јок јараган.

Бир катап анчы тын оорый берди. Ол ло тушта ол уулды алдырала, айтты:

— Сен, Узун-Тал, бисте ле јат. Ары-бери баш билинип барба. Көрзөң, мен кандый карган. Мен эм ак-јарыкта узак јүрбес болорым. Онын учун сени мен күйү бала бол деп айдарга санангам. Менин кызымды

ал. Оны бойын билеринг. Иштенкей де, кару да. Экү айыл-јурт тудуп, јаткылагар. Айдарга турганым ол. Онын учун сени кычыргам. Јөп пө?

Узун-Тал акту күүнинен айтты:

— Јөп, блар.

Карган аңчы јииттерди тойлодып салды.

Јаан удабай аңчы јада калды. Је онын ордына

Узун-Тал артып калды.

Айдарда Узун-Тал айылду-јуртту.

VI

Бир катап Узун-Тал андап јүрерде, ого ол бир өрттөң айрыган жыланнын балазы туштады. Бастыра бойы мызылдап турат. Узун да. Уулдын бажын алып, ого айтты:

— О-о, мен сени бедреп јүрүм. Сени табала, экелзин деп энем јакыган. О-о, мен сего јолыкканым јаан ырыс. Бистин өргөөгө бараак. Түрген-түкей!

— Јөп — деп, Узун-Тал каруу берди.

Экү ээчижип алып бардылар. Јыланак алдында, Узун-Тал кийнинде.

Барган ла барган. Учында экү жыланнын өргөөзине јеткиледди. Өргөө — ол куй таш эмтир. Ого киргилеп барды. Онын ичи чек алтын-мөңүнле јазагандый мызылдап турганы коркыш. Жыланнын көбизин не деп айдар.

Баштап экелген оогош јылан чүрче ле барып, энезин экелди. Уулды көргүсти. Эне јылан јоон до, јаан да. Уулды көрөлө, јакшылажып, сүүнип айтты:

— Сен бойын кичинек те болгон болзон, менин уулымды от-јалбыш јеткерден айрыган. Баазы јок јаан керек эткен. Онын учун мен сего сый берип јадым.

Эне јылан сыйды колго ал келтир. Ол куштын јымыртказындый ла. Кичинек болчок неме. Бу сый — жыланнын эрјинези болтыр. Је эне јылан ол сыйды Узун-Талдын колына салбайт. Эдегин јаа тутса, база салбас. Эң ле учында билди, — ооско саларга турган деп, јалтана, јалтана, оозын ачты. Јылан эрјинезин ого салып, јакыды:

— Бу эрјинени кемге де көргүспе, бербе. Ол тегиндү эмес. Азыраган јангыс уулына да, эрке јангыс

кызына да, эжинге де — кемге де көргүспе. Андый жанду неме ол. Өлөрдин өлгөнчө бойыгла кожо алып жүр. Аштап, суузап жүрзег, — ол сени азыраар. Не сеге керек, болужар. Жаан аргалу... Жакшы жүр. Сананган санаанга, баратан жерине, амадуунга женил жеткин.

Эне жылан анайда жакыды. Уулды жыландар таш-өргөөдөң чыгара үдешкилеп салды.

Узун-Тал жолой андайла, элик, сыгын адып алып, айлына жанып ийди. Койнында десе жыланнын сыйлаган эржине сыйы.

VII

Узун-Тал ол бойынча жанып келди. Кызыл-марал чырайлу, кабакыр, коо-кырлан тумчукту. Анг атканда, жастыра атпас. Көстөри энир чолмондый. Узун-Тал жаан анчы боло берди.

Андай да болзо, айлына келеле, эржинени сугар жер таппай, шыралап жүрди. Сананган ла сананган, учына чыкпаган. Ол ло, бир күн үйине айда салып ийди:

— Жыланнын берген эржинези андый кереес, — деди.

Уйи айтты:

— Меге бер. Мен жажырып койойын.

Уйи алала, балтырына жаба тудала, үстинен өдүк кийип алды. Коныч-балтырда андый неме бар деп кем де сеспес. Өлзөң дө сананбазын.

Жаан удабай Узун-Тал база ла андап-куштап барды. Жаан-жаан суулар кечип, бийик-бийик туулар ажып, ан-кушту тайгаларына ууланды.

Уйи айыл сакып, артып калды.

Узун-Тал анду тайгазына једип, киштин каразын, аннын семизин аткан. Анг эдин отко ыштап, арчымакка салат. Киштин терезин жазап кургадып, экинчи арчымакка сугат.

Јанар өйи јууктап турды.

VIII

Узун-Тал анг эдин, киш терезин артынып жангалакта, айлында мындай керек болуп јат.

Кускун-Кара кааннын келиндери — јети кара уулдарынын јети түдүн кара үйлери Узун-Талдын айлы-

на једе кондылар. Бу анчы уулдын үйинде жыланнын эрјинези барын сескилеп салган. Не дезе, көстөри ач, бойлоры күйүнчек, тумчуктары јыткыр, кулактары уккур.

Түдүн кара јети келин анчынын үйине баштын сиркезин кырдырар деп шылтак таптылар. Бирүзи базып келеле, айтты:

— Узун-Тал келгелекте, баштын кагын кырыжактар.

— Је — деп, анчынын үйи каруу берди.

Келиндердин бирүзи баш кыраачы болуп, эрјине кайда сугулганын билип алды. Јети келин бойбойлорынын баштарыңын кагын кырып баштадылар. Калганчызы, кара чачы јайылып, билдирбезинен эрјинени конычтан ушта тартып алды. Капшай ла сугуп алала, айдышты:

— Баштын кагын коркышту јакшы кырып јадың.

— Узун-Тал сени алганы јарт. Сен иштеңкей — деп, олардын эн јааны мактай сокты.

Анчынын үйи неме сеспеди.

IX

Ынаары көк тууларды артырып, аннын эдин, киштин терезин јыга артырган анчы Узун-Тал јанып келди. Келген ле бойынча, ажанып, бар-јокты угушкан соондо, үйинен эрјинени сурады.

— Мында ла! — деп, үйи айдала, өдүгинин кончынынан көрзө, — јок! — Бу байа ла мында болгон — деп, ол кайкап турды.

— Кайран эрјинем! Кайран сый! Кемге сен оны бердин? Кем оны алган? — деп калактап чыкты. — Эмди бис экү ырыс јок канай јуртайтаныс!

Чынынча айтса, анчы уул јаш та тушта мынай кородобогон. Ыйлабаган. Калактабаган. Онын айлында саап ичкедий уйлар јок. Түгин кайчылап, кийис баскадый койлордын јыды да јок. Оны ончозын эрјиненин болужыла таап, јөбп алар керек болгон. Узун-Тал анайда сананган. Је эмди ол санаа, ол амаду бүтпези јарт.

Х

Узун-Талдын ачу-корон сыгыдын, ыйын укпас
жерден чычкан ла карчага угуп ийгилеген эмтир. Экү
ол ло тарыйын келгилеп, ачуга бастырган анчыдан
сурадылар:

— Кару Узун-Тал, не коркышту бу сен ыйладың?
Ол ыйын жүрек-буурыска ачу-корон түжүрди. Ого
чыдабай, биске жаманы жетпеген сеге, билип аларга
келдис. Айт түрген. Бис белен.

Узун-Тал ологорго айдат:

— О-о, чычкан ла карчага! Менин ачу-коронум
тар эжиктен батпас. Жакшы ырысту жүр деп, жылан
меге эрјинезин берген. Эмди эрјине жылыйган.

— А кем, качан апарган? — карчага ла чычкан
сурадылар.

— Кускун-Кара кааннын јети уулынын јети үйи
уурдай берген. Эрјине эмди олордын колында. Оны
канай барып алар?

Карчага ла чычкан айдышты:

— Комыдаба, Узун-Тал! Бис болужарыс. Тегин
јерге ачынба, кородобо!

Чычкан јерле исти кезип мантады. Карчага көк
кейле онын үстинче учты. Экү анайып, Кускун-Кара
кааннын јерине јети келиннин изиле келгиледи.
Уккур кулактарына Узун-Талдын кыйгызы, ыйы
угулат: «О-о, чычкан ла карчага эрјинени тапса ла
кайдат, экелзе ле кайдат!».

Карчага ла чычкан Кускун-Каранын өргөөзине
там ла јууктап келеттилер. Көстүлөр олорды көрбөйт,
кулактулар табыжын уккулабайт.

Байагы јети кара эмегендер эрјинени экелеле,
алтын эмес алтын, мөңүн эмес оныла јөөлөп алтыр.
Болорсынып, эмди јажырап деп шүүшкилеген эмтир.

— Тынду неме јыдын билбес, кижии болзо бедреп
таппас, көстү неме көрүп таппас јажырап! — дешти.

Узак ла шүүшкен, узак ла эп-арга бедреген.
Учында ла бир эпке токтодылар. Ол — Кара-Санаа
баатыр. Эрјинени онын тумчугынын үйдине сугар.

Кара-Санаа баатыр бөкө. Кускун-Каранын эн јуук
најызы. Болушчызы. Кулы. Јети келин байаа кичинек
куштын јымыртказынча болчок ак эрјинени ол баа-
тырдын тумчугынын үйдине суктылар. Баатырды

Өргөөнүн тогузынчы кадына апарып уйуктадып салдылар. Ол кемге де көрүнбес. Ол анан чыкпас та, түшпөс те. Тын уйкуга кирген өйи болтыр.

Кускун-Кара кааннын журты тымык.

XI

Анча-мынча өйдин бажында карчага ла чычкан Кускун-Каранын өргөөзине жеткилеп келди. Эржинени бедре ле бедре, — жок. Бедреп, бедреп, учында сескиледи: эржине таш өргөөдө. Тогус катта.

Өргөөгө киргилейле, бозом энгирде уккулап жатса, тогузынчы каттан кай жаңыланып турган. Кара-Санаанын тумчугу кайлап турган эмтир:

Жылган жылап алку сыйы —
Узун-Талдын эржинези — дийт.
Жети келин уурдап оны
Жетирип экелген жокпо — дийт.
Тынду неме сеспес — дийт.
Тырмакту неме билбес — дийт.
Албаты-жон билбес — дийт.
Оскө каандар сеспес — дийт.
Онөтийин бедреп таппас — дийт.

Чычкан ла карчага тындаалап, учында шымыраныжып, куучындашты:

— Кайлап божозо ло Кара-Санаа уйуктаар. Там-тын коскырыктаар. Онын табыжы жаан болор.

Эмди олор экү тындап тургулаза, Кара-Санаа коскырыктап баштады. Калын уйку башталганы ол. Олор таш өргөөни анан ары ойып, иштене берди. Азу тижиле, чокужыла. Экүлеп, өмөлөжип.

Жүк арайдан өргөөни ойып, түн ортозынан өй эмеш кыйарда, экү уйкучыга једип келдилер. Ол дезе, Кара-Санаа, аайы жок жаан баатыр, уйуктап ла јат. Тумчугынын жааны чек бир кырлан. Уйдине балалу айу да кирип калгадый. Коскырыгынын тынына тогус кат өргөө торгылып турар.

Эмеш кетелеген: ичкери ле тартынып тынза, чычкан чичке куйругын баатырдын тумчугынын уйдине сугар. Кыжыкыланып баштаза, ол аскырап. Чыгара. Ол ло тушта керек бүдер.

Баатыр ичкери тартынарда ла, чычкан куйругын

тумчугына кийдире сайарда, аайы жок бышкырды ла. Бу ла өйдө эржине жерге кел түшти. Ол ло бойы, боп-болчок. Кел түжерде ле, карчага ала койды. Эржинени тиштенип алып, капшай ла уча берди. Чычкан десе кийниненг де: куйругын омок тудуп, мантап ла ийбей.

Эржине колго кирген. Узун-Тал үйиле кожо сүүнер.

XII

Карчага ла чычкан эржинени алганча келерде, Узун-Тал ыйлаганча, сыктаганча.

— Э-э, Узун-Тал, бис эржинени экелдис — дешти.

Узун-Тал бүтпеди. Карчага эржинени онын колына саларда, санаазы жаңы жарыды.

— О-о, эки нажы! — Узун-Тал сүүнди. — Ажаныгар. Амырагар. Уйуктагар. Не керек, сурагар. Алыгар.

— Биске не де керек жок! — чычкан ла карчага айдышты.

Эмди Узун-Тал жыланнын эржинезин алала, оны ары-бери жайкады. Неме ле бүтпейт. Алтын-мөнгүн де, аш-курсак та жок. Куру ла жер.

Узун-Тал чычкан ла карчаганы сүрекей жакшы күндүлөөрге сананган.

— Мен слер экүни кижиге жибеген аш-курсакла азыраарга санангам. Бу эржине эмес. Онын кубулгазынду күчиге чыгып калтыр. О-о, баш ла болзын.

— Сен комыдаба, Узун-Тал. Адып экелген ангыны эди недег де артык. Мүни тату. Биске мынан артык күндүү керек жок. Быйан. Алкыш. — Чычкан айтты.

Карчага канаттарын талбыс эдип жаңы ийеле. Узун-Талга баштанды:

— Эржинени бис экелдис. Онын кубулгазынду күчиге чыгып калтыр. Комыдаба. Бис — сенин жуук нөкөрлөрүң. Биске де ижен. Бис жаантайың сеге болужарыс. Сен анчы, бис те анчы.

— Айтканаарга алкыш — деп, Узун-Тал унчукты. Же андый да болзо, көксинде санаазы карануй. «Канайдар оны. Салым андый» — деп, ичинде санды.

XIII

Узун-Талдын кунукчылду жүргени үйине жарабайт. Онын алдында ол омок, сүүнчилү болгон. Эмди унчукпас, чырайы бүрүнкүй. Кабактары түүлип калган жүрер.

Бир күн үйи айтты:

— Узун-Тал, сен — анчы. Сен — иит. Жүрүм жаңы ла башталган. Анчы адам айдатан: «Кижинин күчи онын билгиринде. Ижинде. Ижемжизинде. Сүмезинде, эп-аргазында.» Сен оны ундып салдын. Ан-кушты сен адып, аш-тусты таап жадын. Агаш-ташта кажы ла орык жолды жакшы билерин. Адамнын үрөткени тегин калбаган.

— Чын, чын — деп, Узун-Тал жөпсинди. Көксинде, бу сөстөрдөн, бир эмеш жеңилте боло берди.

Жаан удабады, тышкары уйлар мөөрөшти. Узун-тал угуп отурза, мөөрөш ажыра айдыжат:

— Бис сени ундыбаганыс. Сен бисти жакшы азыраган. Сугарган. Сокпогон. Бис сенин саайтан уйларын болорыс.

Чичке үндериле бозу-торбоктор айдыш жат:

— Сен, Узун-Тал, эрине жоголгонына комыдаба. Сен бисти тойо азырайтан. Эркелеп, бажысты сыймайтан. Бүгүңги күннең ала бис сенин малың болорыс.

Узун-Тал олордын тилин ондоп, күлүмзиренип ийди.

— Мөөрөжип келген уйлар, бозу-торбоктор бистин — деп, Узун-Тал үйине айтты.— Олорды сен саарын.

— Узун-Тал, Узун-Тал, сени бис билерис. Сен бистин тилди ондоп, билип жадын. Бис сенин айлыңды айландыра учарыс. Кожондоорыс. Сары тагнаң орой энирге жетире. Эбире агаш-таш ээн болбос. Ай кулагын сүүнчилү, акту бойың комыдабас болорын.

Куштардын үнин угуп, Узун-Тал сүүнчилү боло берди.

— Бисле ан-куш та кожо — деп, үйине айтты.

Кайда да жылан жылып, жажынып, шылырайт. Айдат:

— Сен бистин берген эржинени жылыткан. Онын кубулгазынду күчин жоголткон. Ачынып жадыс. Жолыксаң чагарыс. Короныстан өлөрүн — дежет.

тумчугына кийдире сайарда, аайы жок бышкырды ла. Бу ла ойдө эрјине јерге кел түшти. Ол ло бойы, боп-болчок. Кел түжерде ле, карчага ала койды. Эрјинени тиштенип алып, капшай ла уча берди. Чычкан дезе кийнинен ле: куйругын омок тудуп, мантап ла ийбей.

Эрјине колго кирген. Узун-Тал үйиле кожо сүүнер.

XII

Карчага ла чычкан эрјинени алганча келерде, Узун-Тал ыйлаганча, сыктаганча.

— Э-э, Узун-Тал, бис эрјинени экелдис — дешти.

Узун-Тал бүтпеди. Карчага эрјинени онын колына саларда, санаазы жаңы жарыды.

— О-о, эки нају! — Узун-Тал сүүнди. — Ажаныгар. Амырагар. Уйуктагар. Не керек, сурагар. Алыгар.

— Биске не де керек жок! — чычкан ла карчага айдышты.

Эмди Узун-Тал јыланнын эрјинезин алала, оны ары-бери јайкады. Неме ле бүтпейт. Алтын-мөңүн де, аш-курсак та жок. Куру ла јер.

Узун-Тал чычкан ла карчаганы сүрекеј јакшы күндүлеерге сананган.

— Мен слер экүни кижи јибеген аш-курсакла азыраарга санангам. Бу эрјине эмес. Онын кубулгазынду күчи чыгып калтыр. О-о, баш ла болзын.

— Сен комыдаба, Узун-Тал. Адып экелген аннын эди неден де артык. Мүни тату. Биске мынаг артык күндүү керек жок. Быйан. Алкыш. — Чычкан айтты.

Карчага канаттарын талбыс эдип јанып ийеле. Узун-Талга баштанды:

— Эрјинени бис экелдис. Онын кубулгазынду күчи чыгып калтыр. Комыдаба. Бис — сенин јуук нөкөрлөрин. Биске де ижен. Бис јаантайын сеге болужарыс. Сен аңчы, бис те аңчы.

— Айтканаарга алкыш — деп, Узун-Тал унчукты. Је андый да болзо, көксинде санаазы карангуй. «Канайдар оны. Салым андый» — деп, ичинде санды.

Узун-Талдын кунукчылду жүргени үйине жарабайт. Онын алдында ол омок, сүүнчилү болгон. Эмди унчукпас, чырайы бүрүнкүй. Кабактары түүлип калган жүрер.

Бир күн үйи айтты:

— Узун-Тал, сен — анчы. Сен — жиит. Жүрүм жаңы ла башталган. Анчы адам айдатан: «Кижинин күчи онын билгиринде. Ижинде. Ижемжизинде. Сүмезинде, эп-аргазында.» Сен оны ундып салдың. Ан-кушты сен адып, аш-тусты таап жадын. Агаш-ташта кажы ла орык жолды жакшы билерин. Адамнын үреткени тегин калбаган.

— Чын, чын — деп, Узун-Тал жөпсинди. Көксинде, бу сөстөрдөн, бир эмеш жеңилте боло берди.

Жаан удабады, тышкары уйлар мөөрөшти. Узун-тал угуп отурза, мөөрөш ажыра айдыжат:

— Бис сени ундыбаганыс. Сен бисти жакшы азыраган. Сугарган. Сокпогон. Бис сенин саайтан уйларын болорыс.

Чичке үндериле бозу-торбоктор айдыш жат:

— Сен, Узун-Тал, эржине жоголгонына комыдаба. Сен бисти тойо азырайтан. Эркелеп, бажысты сыймайтан. Бүгүңги күннен ала бис сенин малын болорыс.

Узун-Тал олордын тилин ондоп, күлүмзиренип ийди.

— Мөөрөжип келген уйлар, бозу-торбоктор бистинг — деп, Узун-Тал үйине айтты.— Олорды сен саарын.

— Узун-Тал, Узун-Тал, сени бис билерис. Сен бистинг тилди ондоп, билип жадын. Бис сенин айлыңды айландыра учарыс. Кожондоорыс. Сары танган орой энирге жетире. Эбире агаш-таш ээн болбос. Ай кулагын сүүнчилү, акту бойын комыдабас болорын.

Куштардын үнин угуп, Узун-Тал сүүнчилү боло берди.

— Бисле ан-куш та кожо — деп, үйине айтты.

Кайда да жылан жылып, жажынып, шылырайт.

Айдат:

— Сен бистинг берген эржинени жылыткан. Онын кубулгазынду күчин жоголткон. Ачынып жадыс. Жолыксаң чагарыс. Короныстан өлөринг — дежет.

тумчугына кийдире сайарда, аайы жок бышкырды ла. Бу ла ойдө эрјине јерге кел түшти. Ол ло бойы, боп-болчок. Кел түжерде ле, карчага ала койды. Эрјинени тиштенип алып, капшай ла уча берди. Чычкан дезе кийнинен ле: куйругын омок тудуп, мантап ла ийбей.

Эрјине колго кирген. Узун-Тал үйиле кожо сүүнер.

XII

Карчага ла чычкан эрјинени алганча келерде, Узун-Тал ыйлаганча, сыктаганча.

— Э-э, Узун-Тал, бис эрјинени экелдис — дешти.

Узун-Тал бүтпеди. Карчага эрјинени онын колына саларда, санаазы јангы јарыды.

— О-о, эки најы! — Узун-Тал сүүнди. — Ажаныгар. Амырагар. Уйуктагар. Не керек, сурагар. Алыгар.

— Биске не де керек жок! — чычкан ла карчага айдышты.

Эмди Узун-Тал јыланнын эрјинезин алала, оны ары-бери јайкады. Неме ле бүтпейт. Алтын-мөнгүн де, аш-курсак та жок. Куру ла јер.

Узун-Тал чычкан ла карчаганы сүрекей јакшы күндүлеерге сананган.

— Мен слер экүни кижиге јибеген аш-курсакла азыраарга санангам. Бу эрјине эмес. Онын кубулгазынду күчиге чыгып калтыр. О-о, баш ла болзын.

— Сен комыдаба, Узун-Тал. Адып экелген ангиын эди неден де артык. Мүни тату. Биске мынан артык күндүү керек жок. Быян. Алкыш. — Чычкан айтты.

Карчага канаттарын талбыс эдип јангып ийеле, Узун-Талга баштанды:

— Эрјинени бис экелдис. Онын кубулгазынду күчиге чыгып калтыр. Комыдаба. Бис — сенин јуук нөкөрлөринг. Биске де ижен. Бис јаантайын сеге болужарыс. Сен анчы, бис те анчы.

— Айтканаарга алкыш — деп, Узун-Тал унчукты. Је андый да болзо, көксинде санаазы карагуй. «Канайдар оны. Салым андый» — деп, ичинде санды.

ХІІІ

Узун-Талдын кунукчылду жүргени үйине жарабайт. Онын алдында ол омок, сүүнчилү болгон. Эмди унчукпас, чырайы бүрүнкүй. Кабактары түүлип калган жүрер.

Бир күн үйи айтты:

— Узун-Тал, сен — анчы. Сен — жиит. Жүрүм жагы ла башталган. Анчы адам айдатан: «Кижинин күчи онын билгиринде. Ижинде. Ижемјизинде. Сүмезинде, эп-аргазында.» Сен оны ундып салдың. Ан-кушты сен адып, аш-тусты таап жадың. Агаш-ташта кажы ла орык јолды јакшы билеринг. Адамнын үреткени тегин калбаган.

— Чын, чын — деп, Узун-Тал јөпсинди. Көксинде, бу сөстөрдөң, бир эмеш јенилте боло берди.

Јаан удабады, тышкары уйлар мөөрөшти. Узун-тал угуп отурза, мөөрөш ажыра айдыжат:

— Бис сени ундыбаганыс. Сен бисти јакшы азыраган. Сугарган. Сокпогон. Бис сенин саайтан уйларын болорыс.

Чичке үндериле бозу-торбоктор айдыш јат:

— Сен, Узун-Тал, әрјине јоголгонына комыдаба. Сен бисти тойо азырайтан. Эркелеп, бажысты сыймайтан. Бүгүңги күннен ала бис сенин малын болорыс.

Узун-Тал олордын тилин ондоп, күлүмзиренип ийди.

— Мөөрөжип келген уйлар, бозу-торбоктор бистинг — деп, Узун-Тал үйине айтты.— Олорды сен саарын.

— Узун-Тал, Узун-Тал, сени бис билерис. Сен бистинг тилди ондоп, билип жадың. Бис сенин айлынды айландыра учарыс. Кожондоорыс. Сары таннан орой энирге јетире. Эбире агаш-таш ээн болбос. Ай кулагын сүүнчилү, акту бойын комыдабас болорын.

Куштардын үнин угуп, Узун-Тал сүүнчилү боло берди.

— Бисле ан-куш та кожо — деп, үйине айтты.

Кайда да јылан јылып, јажынып, шылырайт. Айдат:

— Сен бистинг берген әрјинени јылыйткан. Онын кубулгазынду күчин јоголткон. Ачынып жадыс. Јолыксаң чагарыс. Короныстан өлөринг — дежет.

«Ол тушта мен де слерди өлтүрөрим. Жескинчилү эди-каныгарды жибегем, жибезим де» — деп, араай шымыранып, анчы айтты. Жылан жарбынала, тыйрын-мыйрын эдип, жылып жүре берди. Онон ло бери Узун-Тал ла жыланнын ортозы ыраганы ол.

— Узун-Тал — деп, үйи айтты. Сенин ырызын эрјинеле эмес. Сеңин де ырызын, менин де ырызым — ол эрјине. Бу эрјинеле бис экү өлөрдин өлгөнчө жаба. Оныла экүлебис ырысту. Жангыс кижиге эмес. Оны бектеп сугуп та болбозун. Кем де уурдап болбос.

Узун-Тал үйинин айтканын жангы ондоп, айтты:

— Айтканына алкыш! — онын ал-санаазы жарый түшти. Ол ырысту.

Ырысту журтай берди.

1987 j.

АЛТАЙДЫН АЙЫЛЧЫЗЫ

Кайчы Кара-Куш топшуурин толгойт. Кылдарын чыйрак аттын кылынан каткан. Топшуурин десе мөш агаштаг ойып эткен. Бойы чүмдеп жазагаи. Устин эликтин терезиле жапкан.

Кайчы бойы карган. Сегизен жаштаг ашкан. Уни тын эмес.

Күн кырдан ажа ла берерде, айтыруга келген кайчы, чайлап божойло, топшуурин күүледе согуп баштады. Эмеш соголо, топшуурин алкап кайлады:

Мөш агаштын бойынан
Мөрлү эткен топшуурин.
Чыйрак аттын кылынан
Кылдап соккон топшуурин.

Же Кара-Куш баатыр керегинде чөрчөк кайлабады. Топшуурин алкайла, туура салып, айтты:

— Мен слерге, балдар, баштапкы анчы керегинде куучын айдарым. Тындагар.

Кайчынын айдыжыла болзо, жебреи-жебрен өйдө Алтайда анчылар көп болгон. Кажы ла кобы-жикте жастыра атпас анчылар журтаган. Кичинек жашту анчылардан ала жажы жаан анчыларга жетире. Же анчылар бой-бойын качан да кыйа көрбөс. Ончозы нак болгондор.

Бир катап Көгүдей деп атту жиит анчы андаарга шыйдырган. Ол он сегис жашту, коп-коо сынду, жалтанбас, коркыбас уул болгон. Ок-жаазынын кирижин тыгыда тартып, октордын курч баштарын жарым түшке сууга туткан. Учында олорды саадакка салган. Жылкынын сүдиле үрүстеп, шымыранган:

Жаа жаагына салынып,
Жалкын кептү учуп бар.
Кириш буудан салынып,
Кийик анга тийип бар.

Алкайла, бир күн андап барган. Ол өйдө Алтайда кандый андар жок деер: слон, кара-кула, бар, арслан, айу — көп-көп.

Көгүдей андаган ла андаган. Жиит анчы Алтай жеринде ан артырбай кырып бараткан. Узезин өлтүрип. Угы-төзин жоголтып. Кудай мыны көрүп, кайкап, нени эдер аргазын таппай турган.

Улген кудай көрүп турза, Алтайдын тууларында чаапту эки мыйгак артып калтыр. Кудай олорды тургуза ла көк-чанкыр тенгеринин түбине чыгарган. Жылдыстар эдип кубулткан.

Улген айткан:

— Бу алтай укту улус сүрекей анчы улус. Жажынчакка анчы ла болуп артсын. Мал тутсын. Кыра салзын. Саду ишке, жорыктаар ишке камалгазы жок болзын.

Кара-Куш сагалын сыймайла, бир аяк чайын узезин ичип, анан ары куучындады.

Кайчынын айдыжыла болзо, Улген Алтай үстине соок кыш түжүргөн. Шуурган салган. Ол шуурганга жиит анчы, Көгүдей, чыдашпай, ойдыкка, колоского туй чаптырган. Устинен кар күртеп салган. Кардын алдынан чыгар арга жок болгон. Койнында бир болчок курут бар болгон. Көгүдей оны соруп жаткан. Же кыштын үч айына ол жетпей, божоп калды. Ичи кыйкырап баштаган. Жиир неме бар эмес.

Жаткан ла жаткан. Бир билинип келзе, онын алдында не де бар. Ан болгодый. Түктү. Кайкаган. Аштаган кижин ол ло жаткан аннын түгин жип баштаган. Жулуп. Түктин узунынан таныза, табыргы ошкош. Же, түнгей ле, жиген ле жиген.

Узак ла ой өткөн. Бир катап Көгүдейдин жардына

«Ол тушта мен де слерди өлтүрерим. Жескинчилү эди-каныгарды жибегем, жибезим де» — деп, араай шымыранып, анчы айтты. Жылан жарбынала, тыйрын-мыйрын эдип, жылып жүре берди. Онон ло бери Узун-Тал ла жыланнын ортозы ыраганы ол.

— Узун-Тал — деп, үйи айтты. Сенин ырызын эрјинеде эмес. Сеңин де ырызын, менин де ырызым — ол эрјине. Бу эрјинеле бис экү өлөрдин өлгөнчө жаба. Оныла экүлебис ырысту. Жангыс кижги эмес. Оны бектеп сугуп та болбозын. Кем де уурдап болбос.

Узун-Тал үйининг айтканын жаңы ондоп, айтты:

— Айтканыга алкыш! — онын ал-санаазы жарый түшти. Ол ырысту.

Ырысту журтай берди.

1987 j.

АЛТАЙДЫН АЙЫЛЧЫЗЫ

Кайчы Кара-Куш топшуурын толгойт. Кылдарын чыйрак аттын кылынан каткан. Топшуурын десе мөш агаштан ойып эткен. Бойы чүмдеп жазаган. Устин эликтин терезиле жапкан.

Кайчы бойы карган. Сегизен жаштан ашкан. Унитын эмес.

Күн кырдан ажа ла берерде, айтыруга келген кайчы, чайлап божойло, топшуурын күүледе согуп баштады. Эмеш соголо, топшуурын алкап кайлады:

Мөш агаштын бойынан
Мөрлү эткен топшуурым.
Чыйрак аттын кылынан
Кылдап соккон топшуурым.

Же Кара-Куш баатыр керегинде чөрчөк кайлабады. Топшуурын алкайла, туура салып, айтты:

— Мен слерге, балдар, баштапкы анчы керегинде куучын айдарым. Тынгдагар.

Кайчынын айдыжыла болзо, жебрен-жебрен өйдө Алтайда анчылар көп болгон. Кажы ла кобы-јикте жастыра атпас анчылар журтаган. Кичинек жашту анчылардан ала жажы жаан анчыларга јетире. Же анчылар бой-бойын качан да кыйа көрбөс. Ончозы нак болгондор.

Бир катап Көгүдей деп атту жиит анчы андаарга шыйдынган. Ол он сегис јашту, коп-коо сынду, јалтанбас, коркыбас уул болгон. Ок-јаазынын кирижин тыгыда тартып, октордын курч баштарын јарым түшке сууга туткан. Учында олорды саадакка салган.

Јылкынын сүдиле үрүстеп, шымыранган:

Јаа јаагына салынып,
Јалкын кептү учуп бар.
Кириш буудан салынып,
Кийик аңга тийип бар.

Алкайла, бир күн андап барган. Ол өйдө Алтайда кандый андар јок деер: слон, кара-кула, бар, арслан, айу — көп-көп.

Көгүдей андаган ла андаган. Жиит анчы Алтай јеринде ан артырбай кырып бараткан. Узезин өлтүрип. Угы-төзин јоголтып. Кудай мыны көрүп, кайкап, нени эдер аргазын таппай турган.

Улген кудай көрүп турза, Алтайдын тууларында чаапту эки мыйгак артып калтыр. Кудай олорды тургуза ла көк-чанкыр тенеринин түбине чыгарган. Јылдыстар эдип кубулткан.

Улген айткан:

— Бу алтай укту улус сүрекей анчы улус. Јажычакка анчы ла болуп артсын. Мал тутсын. Кыра салзын. Саду ишке, јорыктаар ишке камалгазы јок болзын.

Кара-Куш сагалын сыймайла, бир аяк чайын үзезин ичип, анан ары куучындады.

Кайчынын айдыжыла болзо, Улген Алтай үстине соок кыш түжүрген. Шуурган салган. Ол шуурганга жиит анчы, Көгүдей, чыдашпай, ойдыкка, колосого туй чаптырган. Устинен кар күртеп салган. Кардын алдынан чыгар арга јок болгон. Койнында бир болчок курут бар болгон. Көгүдей оны соруп јаткан. Је кыштын үч айына ол јетпей, божоп калды. Ичи кыйкырап баштаган. Јиир неме бар эмес.

Јаткан ла јаткан. Бир билинип келзе, онын алдында не де бар. Аң болгодый. Түктү. Кайкаган. Аштаган кижии ол ло јаткан аңнын түгин јип баштаган. Јулуп. Түктинг узунунан таныза, табыргы ошкош. Је, түней ле, јиген ле јиген.

Узак ла ой өткөн. Бир катап Көгүдейдинг јардына

суу шингиди деп билдирген. Байла, яс келген деп сананган. Онызы чын. Жука кар туку качан кайылып калган. Жангыс ла күрт кар узак жаткан.

База ла бир эмеш ой өткөн. Кенетийин Көгүдейдин алдында жаткан табыргынын терези ошкош неме алдынан өрө көдүрилип чыккан. Тенгери жаар шунган. Көгүдей десе үстинде. Учкан ла учкан, учкан ла учкан.

Учы-учында учуш эмеш кенейте токтой берген. Көгүдей көрсө, ол көк өлөңдү жалаңда турды. Жүзүн чечектердин көбизин тоолоп то болбозың. Эки кулагы куштардын үнинен жаңыланып турды. Ичкери алдында суу агат, чек ле Алтайдын суузындый: чакпындары шуулашкан, ак көбүгү чачылышкан. Көөлмөк жерлеринде ап-апагаш куулар жүзөт. Тенгериде бир де булут жок. Күн жылу, эзин жыбарлап ла согот.

Көгүдей ичкери басты. Буттарынын алдында жер билдирбей тургандый. Бойына бойы жеп-жеңил деп билдирди. Кейдин арузы жарт билдирет. Жангыс ла чечектердин жыдыла жытанат. Көгүдейге тынарга да, базарга да жеңил. Кейдин бары, жогы билдирбейт. Кижинин ууры жок немедий. Кайдаар ла базайын дезен, анаар жеңил барып жадарың.

Ыраак жокто айылдар көрүңди. Көгүдей анаар басты. Ол айылдардын жанында жалаңда бозулар жүрөт. Уйлар отогылайт. Жылкылар да көп. Сарлыктар да бар эмтир. Төөлөр дө тургулайт. Айылдардын жанында балдар ойноолойт. Куучын-кыйгызы Алтайдагы бала-барканын тың да башка эмес.

— Жакшылар ба, балдар! — деп, Көгүдей эзендешкен.

Балдар онын эзендешкенин укпайт ошкош. Керек десе оны эки көзиле чике де көргүлебейт деп билдирет. Анаң ары барарда, ийттер жаткылады. Көгүдейди көргүлебейт. Онын басып келеткенин сескилебейт.

Бир кереге айыл турды. Кийис. Тыш та кийизи чололу. Жүзүн-жүүр өңлө жараштыра шидеп көктөгөн чечектер бар эмтир. Чек ле солону ошкош. Ол айылга Көгүдей кирип келзе, отты эбиреде улус отурды.

— Эзендер! — деп жакшылажарда, кемизи де учукады. Ончозы куучындажып отурат. Олордын айтканын Көгүдей жакшы оңдойт. Алтай жеринде

улустын ла тилиндий. Кийими де андый. Торко до тондулары бар. Тегин де кептүлери отурат. Ончозынын куры колтыгынын алдында эмтир.

— Аштан-тустан урзаар! Аштап турум! — деп, Көгүдей тыгыда айтты.

Кемизи де унчукпады. Чайлап отургандары чайлап ла отургылайт. Куучындашкандары куучындашкылап ла жат. Көгүдей жаар кемизи де көрбөйт.

Көгүдей эр жанына отура түшти. Курсактан алып жиир керек, же эпжоксынып отурды. Бир кижжи тойдым дейле, аяагын экинчи кижжиге сунарда, Көгүдей оны ала койоло, ого берерде, ол кижжи чочый берген. Аларга колын сунган кижжинин колына аяак түрген келип кирген. Ол база кайкай түшкен.

— Бу сен кижжинин колына аяакты канай сан башка эдип берип жадын? — деп, экинчи кижжи айтты.

— Берген ле чилеп берген эдим! — деп, эр кижжи унчукты.

— Сан башка неме — деп, үй кижжи кайкайла, ойто ло куучындажа берди.

Энгир кирип баштады. Уй саар башта айылда бир де кижжи артпаган: ончозы — тышкары. Эр улус бозу тударына болужат. Уй улус уй саалайт, кезиги беелер саап, сүдин аркыттарга урат. Онызы кымыс эмтир. «Бу жердин улузы сан башка эмтир» — дейле, Көгүдей айылга түрген кирип, арткан-калган курсактан тойо ажанып алды.

Түн кирди. Тенериде жылдыстар мызылдап чыкты. Ончо улус төжөктөрине жадып уйуктады. Көгүдей де жадып уйуктайт. Ол ло жер-алтайынан кий келген тонынын бир эдегин төжөнип, экинчи эдегин жабынып, бир женгин жастанып, бирүзиле бажын бүркейт.

Анайып Көгүдей беш-алты күн жүрген. Ол улуска үрениже берген жүрди. Бу жердин улузы чеген де эдер, аракы да азар, курут, быштак та эдер. Каймак жууп, саржу да кайылтар. Той-жыргал да эдер эмтир.

Бир күн Көгүдей жаан кереге айылга келген. Эжикке келерде, жоон ийт онын үстине үргенче ле келген. Оны та көрүп ийген, та бодолгон ло учураган. Көгүдей ийтти жерде жаткан агашла согордо, ийт акшып улып, айылды эбире мантап, канылдап үрген ле үрген. Улус кайкашкан: бу ийт нени көргөн, неге соктырган? Кайкай, кайкай, токтоолоп калгандар.

Кереге айылга кирип келзе, үй кижги, эки жараш кысту, сүт кайнадып отурды. Көгүдей ол күн суузган, кирип ле келеле, казанда соок сүттен сускалап, эки катап ичип ийген.

— О-ой, эне, казанда сүт не толбозой берди? — деп, бир кызы кыйгырып чыкты. — Көрзөгөр, бир үлүге сүт жоголо берди. Экинчи кыс энезиле кожо жүгүргенче келип, казанды карагылап, көрүп, кайкажып чыкты.

— Э-э, эне, сүт ачый берген эмтир! — деп, экинчи кызы кыйгырып чыкты.

Көгүдей бу айылдан чыгала, база бир айылга келди. Чагыда ээрлү эки талдама аттар турды.

— Кай, блар, бир адыгарды берзеер, мен туку жалаңда малды жууп экелейин — деп, аттыг жанында турган эр кижиден сурады. Же ол кижги нени де укпаган. Сеспеген.

Көгүдей ичине жараган атты чакыдан чечип, минеле, ары ла болгон. Ат чыйрак эмтир. Чыбык та тийген, та тийбеген, — сурт ла. Жалаңда жүрген малды айылга жууктада жууп ийди. Ончо улус айылдан чыккылап, кайкап, көрүп турган болгодый. Олор жаңыс ла атты көрүп турган болтыр. Минип алган Көгүдей дезе олорго көрүнбей жат.

Көгүдей атла күүни жеткенче мантаткан. Онон оны экелип, чакыга буулап салган. Ат жаңыс кара терге түжүп калган. Буузы бурлап турды. Арыганына солыктап, ичи таудандайт.

Улус чакынын жанына көп жуулып калтыр. Ончолоры оп-соп. Чырайлары соок. Көстөри жаан. Жаан кайкалда.

Ол улустыг жанында бир жараш кыс турды. Көгүдей ого базып келеле, чаканагынан ала койды. Күүнзеп. Куучындажарга болуп. Же ол кыс ол ло тарыйын чыгырып ийди. Ончо улус ол бала жаар болды.

— Колымнын чаканагынан не де келип туткан.

Улус көрзө, туткан жер кызарып калтыр. Керек дезе, — тижип калган.

Улустыг табыжы жаан: кемнинг де ийди неге де соктырган, аайы-бажы жок кыгзып, улып үрген; кемнинг де колында айагын не де ушта соккон; база бир айылда казанда сүтти та не де толбозодо ичкен, онон

ол сүт ирип калган. Эмди бот бүгүн, — ээрлу ат мантаган, та кем минеле мантаткан, оноң бу кыстың колынаң кем де келип туткан. Кол кызарган, тишкен.

Бир журттын улузы жаан чочуда. Кайкалда. Көгүдей бир күн көрүп турза, бир айылда кам камдап жатты. Чек ле Алтай ичинде камдардый ла. Алкыжы да андый.

— Жок, коомой ло неме бистинг жерде жок. Слер та нени таап турган улус. Не де жок! — деп, кам айтты. Анайда айдала, тойо ажанып алала, адына минип, жүре берди.

— Андый да болзо, бу камга бүтпес керек — дешти.

Көгүдей эртезинде журттын жаказында турган бир жаан кереге айылга келди. Бу айылдын улузы кайда-ар да тойго барарга белетенип турган эмтир. Ал-камык аракы азып алтыр, көп-көп аш-курсак белетеп алгылаган, канча-канча ээрлү аттар чакыда. Эмди ончозы тойлогылап, өскө журтка баргылап жаткан.

Айылдын ээлери: эмеген-өбөгөн, онын эки уулы ла эки кызы аттарын ээртеп турганча, Көгүдей айылга кирип, тойо ажанып алды. Аскан курсактары тату. Курсакла кожо тили арай ла кејир ашпай турды.

— Же, атанар ой жетти! — деп, айылдын ээзи айтты.

Көгүдей оны угуп, тышкары чыгара жүгүрди: олорло кожо барып, той көрөр керек. Бу жердин улузы канайда тойлоп жат, канайда жыргай жат. Оны көрөр керек. Төмөн, Алтайда, Көгүдей көп той көргөн. А бого келеле, эмди көрөргө келижип жатканы бу ошкош.

Ончолоры тен-туннаң атка мингиледи. Көгүдей бир кыска учкажып алды. Кыс оны сеспеди ошкош. Ат та бышкырбай жат. Тыртындабайт та.

Олор ончозы жап-жакыл жалаңла, жүзүн-базын өңдү чечектердин ортозыла баргылап жатты. Көгүдейдин алдында отурган кыстың жаражын айдарга да болбос. Кабактарынын мандай тужы жалбак, саамай жаар учы чичке. Кап-кара. Көстөри чек ле тундеги тенеринин жылдызындый суркурап турар. Уни эрке, жымжак. «Бу ла баланы алатан болзом» — деп сананып калды. Кижини көрбөс, үнин укпас улусла канайып журтаар.

Бу санаа Көгүдейди амадаган калас санаазынан туура сокты.

Барып ла жадала, Көгүдей ол кыстын карызынан тудуй калган. Кыс чынгыра ла салган.

— Бу менин колымнан та не де келип туткан — деп, эне-адазына, эже-карындаштарына айтты.— Бу карымнын чон эди күйүп тургандый. Көрзөөр дө.

Ончолоры көрзө, чын да, кыстын карызы кызарып калган эмтир. Ого коштой эмеш тиже берген.

— Же, алдырбас, той болуп турган жерге жеткенче, жазыла берер — деп, ада-энези айдышты.

Ананг ары баргылап жатты. Та канайып та, Көгүдей кыс баланын эмчегинен тудуй калтыр. Кыс база ла чынгыра салган. Ончолоры не-не болгон дешти.

Кыс эки мамагын тудунып, ыйламзырап турды.

— Мынан ла та кем де кел туткан — деп, кыс энезине айдат.— Тынгыда. Арай ла үзе тартпады ошкош.

Ол бойынча Көгүдей учкашкан кыска той болуп турган жерге жетире тийбеске кичеенер деп шүүнди.

Тойлу жерге жеткилеп келдилер. Көгүдей кыймырап жаткан ончо улустын ортозына көмүле ле берди. Тебек тееп ойногон жерде тебек те тееп жүрет; жарышту жерде жарышка да туружат. Кожонду күрееде кожо ло жаңарлайт. Аш-тус жиген жерде кожо ло ажанат.

Той коно болгон. Тойго келген улустын кееркем кийими торт ло солонгы. Жараш, чокым өңдү. Ару-чек. Мындагы улус эзиргенче аракы ичпес. Эмеш ле ууртап алат. Согуш деп немени чек билбес. Сүүнчи, ырыс ончозы текши болгоны — ончозынын текши кереги.

Жанар өйдө Көгүдей байагы баланын сыйнына учкашкан. Тойлу жерден ырап атанарда, учкажып келген кыс оорып турум деген. Той тужында кемге де оорузын билдиртпеген эмтир. Эмди өлөргө турум деген.

Капшайлап, таң атту улус айыл жаар мантаткылаган. Көгүдей, жыгылбаска, алдында отурган кысты курлаа тужынан кабыра туткан. Байаа кыс кыйгыра ла салган:

— О-ой, ой, ой! Мени кем де курлаа алдынан кабыра тутты.

Жүзүйн чечектерлү кебис ошкош жаланга ончолоры

тура тўштилەر. «Бу бистинг кыстарысла не болуп туру?» — деп, олордын энези комыдады. Кап-кара көстөрининг жажы мөлтүрей берди. Мыны көрүп, Көгүдейдин жүреги чым этти. Же канайдар, учкашта ла отуарар керек. Айылга жетире барарга ыраак. Бир ле болгон — отуарар.

Олор, кайкажа-кайкажа, тал-тўштинг кийнинде айлына жетилер. Кичинек кыс ол ло — коркыганча.

— Канайдар — дешти, — барып, жети кырдын ары жанында, жети суунын ол жанында жаан камды экелип камдадар, — балдардын адазы айтты.

Эртезинде энирде кам, күн ажып барадарда, жаан тегерик түнүрин түпүлдеде согуп, камдай берди.

Көгүдей бу жердин жаан камы кандый болор, оны көрөр деп сананган. Чек ле Алтай жеринин камы.

О-о! Оп куруй!
От жанында отуры.
Оны жок калапту
Оору-жобол экелтир.
О-о, оп куруй!

— Же, төмөнгү жерден келген көрмөс бар эмтир — деп, жаан кам бир катап камдайла, улуска айтты. — Оны ойто анаар тўжүрерге сүрекей күч эмтир. Же, бар жок күчимди салайын — деди.

Кам база ла камдады. Узак камдайла, «Ап!» деп кыйгырды. Бу ойдө от жанында отурган Көгүдей кенерте айылдын айланчыгына учуп чыкты. Жыгыл-баска айланчыктан тудунып алды. Кам камдап ла жат, камдап ла жат.

Уйде улус шык ла. Ончолоры оп-соп. Куйундалган камды ла көргүлөп отургылайт. «Ап!» деп кыйгырды. Көгүдей, айланчыктан бек тудунган кижги, кенерте тышкары ат чакызынын жанына келип тўшти.

Чап-чаңкыр чакыда ээрлү ап-апагаш ат турды. Көрүлбес күчке чачтырган Көгүдей оны кайкап көргөн. Аттын ээр-жепсели күннинг көзине мызылдап турар. Же Көгүдейдин кулагына түнүрдүн түпүлдегени, онын ичиндеги шыңкырак темирлерди сожужып шанкырашканы, камнын манжагында оок күзүңгилердин шыңгырты, камнын кыйгы-кышкы камдап айтканы — ончозы кулактарын туй алат. Устиги ороннын улу камы үчинчи катап «Ап!» деерде, Көгүдей

атка канайда мине сокконун сеспей калды. Тоозын-тобрак куйундала берди. Ол ло, Көгүдей билинбей калды.

Көгүдей билинип келди. Көрзө, жүзүн-башка өңдү чечектердин ортозында аттын куу бажын минип алган отурды. Алтайында жай эмтир. Куштардын үни серибейт. Онын ла кийинде Көгүдей деген жиит анчы өрөги ороондо болгонун оноң улуска куучындаар боло берген.

Кайчы Кара-Куш жилбилү куучынды айдып божотты. Оноң ло улам, өрөкөннин айдыжыла, алтай жон билип алган: үстиги орооннын улузы курын колтык алдынан курчанар деп. Алтай жер — ол орто жер болуп жат. Бу орто жердин улузы курын бойынын сынынын тал-ортозынан курчанар. Жер алдынын улузы курын жалмаш баштай, киндигинен төмөн курчанар.

Анайып Алтайдын айылчызы үстиги ороондо болгон.

1991 j.

КОЙОН ЛО ТҮЛКҮ

I

Кайа таштын жаказында кызыл ла боро талдардын ортозында Койон жаткан. Жай келгенде, — боро кийимдү, кыш келгенде, — ак тон кийип жүрөтөн.

Койон, мынан эмес, күс келерде, жыш агаш жаар түңей боро кийимдү төрт балазын ээчидип алып, көчкөн. Кызыл талдардын ортозында канча койон кайкашкан:

— Узун кулагын солой тудуп, камык балдарын ээчидип, жыш агаш жаар не керек көчүп жат? Не коокымайтыган?.. Таң ла тен, анда онын жадары кандый ла болбогой!

Кайкажып, күлүмзирежип, катап ла кызыл талдардын ортозы жаар, куйруктары чычайып, киргилей берген.

Боро талдардын ортозынан бир түңей койондор чыккылады. Ырада жүре берген төрт балалу Койонды ээчий көргүлөп, олордын жүрүминде мындый көчүш баштап ла болуп жатканы бу дедип, кайкашты:

— Бала-баркалу күлүк жыш агашка канайып эпте-
жип жаткай не? — дежип, боро талдардын ортозы жаар
борос ло эткилеп калат. — Адам-энем жүрбөөн жерге не
жүрөр, олор көрбөөн жерди не көрөр! — ончолорынын
оморкожып айткан калганчы сөстөри ол болды.

Узун кулакту, тосток жаан көстү, боро кийимдү
Койоннын журты ээн артып калды. Арткан койондор
онын жаткан жерин кере түжине айланып, анда жаман
не-не табылган болор деп, шиндеп көргөндөр. Же не де
жок, жерден артык жер.

Койоннын жаткан жери жарт болды, — боро талдын
ортозы. Барган жери база жажыт жок — калын жыш
арка.

II

Жыш арка тым ээн турар эмес. Мында аңдардын
көбизи жарт. Эң жаандары: шайраш жалбак мүүстү
буландар, алты-жети айры мүүстү сыгындар, кулагы
туткуштый кичинек көстү, баатыр күчтү айулар.
Же оок-теек аңдардын тоозы жок. Төрт боромтык
балдарыла Койон ончо аңдардын ортозында бары-
жогы билдирбей жүрди.

Жарым ай жалт эдип өдө конды. Бир катап Койон
балдарын ээчиткенче, бастыра кобы-жикти өдүп, жадар
жер бедреди. Каа-жаа боро тал табылза да, же бүри ас,
онын төзине жадарга келишпес ле неме. Та жыду
сарас коломсок жыды жытанып жеде конуп, бала-
барканы чочыдып ийеле, жүре берер. Бирде сарызымак
түги желбирейген жеекен күлүк, тиштери кылайып,
өдөр. Карангуй түнде үкүлөрдиг үшкүрип эткени,
балдардан болгой, эне Койонго чек өлүмнун бойы деп
билдирер.

Жыш агашта койондор ас эмитир. Төрт балалу боро
Койонды кемизи де кожо жадарга божотпос. «Турабыс
кичинек» — дежер. «Жадар жер жок» — жууктатпас та.
«О-о! Балдарлу! Бисте ле жаткадый ой дө, жер де
келишпес!» — дейле, куучындашпай баргылаар.

— Же, бир беш күнди жаткайын, балдарлу немени
кижи канай жаман көрөр — деп, Агас айлына жаттыр-
гызар. Бир айга Койон анда-мында иштеп жүрөр,
эртен-эңир жадатан жер бедреер. Агастын балдары база
көп туру. «Тал-табышка кижичи калажыраар» — Койон
ичинде сананат.

— Менде беш-алты күн жаткайын — деп, Табыргы күүнзеп божодор.

— Бир жети күн жаткайын, — Койонго килеп, Элик күүнзеп ийген жүрер. Жети коноло, Койон база ла жадар жер бедреер. Түги быртып, өңи чыгып, арып-артап жүрди. Балдарына не болзын, энезинен айрылар эмес. Кожо ло.

— Сен көп шыралабай, аңдардын жааны Буланга барзан. Жадар жердин бажына ол чыгардан маат жок — деп, аңдар Койонго килегилейт.

— Менин балдарым көп. Жадарга элбек, жылу жер керек. Слер бир болужыгарды жетирзегер, — Койон ого бажырат.

— Сыгынга бар. Жадар жерди ол билер. — Булан айраш, жалбак мүүстү бажын өрө көдүрбей, Койонго айдат. — А менде жадар жер жок. Ол жанынан Сыгын билер.

— О-о, Койон... Билип жадым, төрт балалу болгоньгарга килеп жадым. Же, жадар жер жанынан мен неме билбезим. Бу жышта жадар жери жок аңдар көп. Же каа-жаазына болужып жадыс... А эм тургуза бисте жадар жер жок... Слер Айуга барыгар. Ол билер — Сыгын калганчызын айдала, сыылада эстей берди.

— Э-э, Койон, Койон! Аңдар жадар жерлер жедишпей туру деп канай айдар. Бар болзо, эмди ле айдып, көргүзип берер эдис... Жок не, жок! — Айу бажыла ары-бери булгап, айдат. — Бөрүге жүрбедеер бе?

— Жок — деп, Койон көстөрүн жапылдадат. — Жок.

— Бөрү бир болужын жетирер. Ого барыгар.

Сүүнип, иженип, Койон бөрүге кире конды.

те турзаас, же тургуза ла болужар аргабыс жок. Жадар жер сурап, кем келбей жат. Ончозын канайда жеткилдер... Жок, жок, Койонок... Эки-үч жылдын бажында көргөйис, — Бөрү «уу» деп улыган айасту эстеп, туура көрди.

Койон Бөрүден чыгып келерде, кызыл Түлкү, бөрүнинг жалчызы, оны одожына отургысты. Куучындашты. Киледи. Көзинин жажын да ычкынды.

— Э-э, көөркий! — деди. — Бу сурак уур, күч. — Эмеш отурала, айтты. — Соок келеет. Эм менде бөрүк те жок. Үч киштин терези бөрүкке тапту ла жедетен эди. Киштин терезин таап берген кижиге мен тен жадар жер жанынан сүме де айдып берер эдим ле.

— О-о, Түлкү эже, мен киштин терезин, слерге, керек болзо, тен таап бербейим... Јаңыс ла јадар јер јанынан болужатан болзогор.

— О-о, Койон, ажындыра быян. Је санан көрөйин.

Койон сүүнгенине Түлкүнинг јаагынан коркыш јоктон оком этти. Эжиктен чыгарда, куйругы ла чычайып көрүнди. Отурган отургыжы артып калды, оморкогон бойы тургуза ла жылыды.

III

Тал-түштин кийнинде Койон соп ло једе конды.

— Кандый кондын? Бала-барка оору-јобол јок по?

— Кем јок, быян — Койон Түлкүнинг алдына бирде отура түжүп, бирде тура жүгүрет.

— Је, не бар? — Түлкү күскүни алып, жүзин көрөт, кабактарын сыймайт. — Тышкары соок по?

— Соок, соок! — Койон бу сөсти тарый-тарый айда салат. Койчык буттарында амыр јок, тыркырашта. Керек дезе үни де тыркырайт.

— Меер, үч киштин терези, — Койон койнынан терелерди кодорот.

Түлкү алган ла бойынча, оморды койнына сукты. «Бөрү» деп бичип койгон эжикти кылчас эдип көрди, ус сабарын өрө көдүреле, айтты:

— Табыш этпе... Эрте кел. Бүгүн бош јок.

Түлкүнинг бу сөзине Койон тын иженип, эртезинде келерде, база ла айтты:

— Чек келишпей јат. Эрте энгиргери кел.

Эртезинде, иш божоп ло барадарда, Койон једип келди.

— Эмеш-эмеш ле эрте не келбес, — Түлкү Койонго кыжырантыды. Койон көрзө, Түлкү киш бөрүкти көктөткөн, кийген, јаранган отурды. — Эрте тал-түштин кийнинде кел.

Соок там ла тынып баштады. Кар тизеге јетире јаап салган. Јыш агаш тымык, тымык. Андардын кыймыражы да астаган.

Эртезинде Койон келерде, түлкү айтты:

— Сен, Койон, не күнүн ле бери жүрүп јадын?

— Күнүн ле бойын эрте кел деп турган да! — Койон узун кулактарын сертейте тудуп, ичи-бууры

күйүп, айтты.— Эмди мен мынанг чыкпазым! Мында конорым.

— Мында конорго жарабас! — Түлкү ачынды.— Эртең иш башталза кел!

— Бот, иш башталганча мында болорым! — Койон узун сабарыла отурган жерине уулады.

— Чык мынанг! Уйалбас тагма! — Түлкү кыйгырды.

— Бойың чык! — Койон алгыра салды.— Киштердин терезин ойто бер! Ананг башка!.. Жаргыга берерим!

— Бу не табыш? — Бөрү, тиштери арсайып, эжити ача тартып, кыйгырды.— Кижиге амыр иштеерге чаптык эдип жадаар.

— Мен эмес... Түлкү.— Койон актанды.

— Неден улам табыш? — Бөрү жилбиркеди.

— Байаа ла жадар жер сурап жат — Түлкү айда салды. Ал-санаазы арай чыкпады ошкош.— Койонун сыйы чыга конбозын деп.

— Э-э, мен Түлкүге киштинг терезин бергем. Бөрүкке... Бөрүк ол туку туру. Илүде. Бергенимнен бери удай берген. Жадар жер беречи болгон. Күнүн ле эртең кел деер.

— Бу керек чын ба, Түлкү? — Бөрү, киш бөрүкти көрүп, атыланды.

— Жо... жо... жо-ок... Чы, чы, чы-н! — Түлкү жүк арайдан айдынды.

— Чын, чын! — Койон онг колын көксине салып, тотылдап ийди.

— Чын ба, Түлкү — Бөрү катап чокымдады.

— Эйе, чын — Түлкү бажын кекиди.

— Төгүн эмес пе, Койон? — Бөрү Койонноң сурады.

— Коп эмес, чын, чын! — Койон онг колын катап көксине жаба тутты.

— Чын болзо, чын! — деп, Бөрү айдала, тиштери кылайыжып, кыбына кайра кирди.— Же табыштанбагар... Мен иштенип жадым.

IV

— Эртең бир канча андар жадар жерлер алар — Түлкү Койонго айтты, ачынып турганы коркышту.— Жеекенге жангы тура берип жат. Онын жаткан жерине

кир. Оскö ан киргелекте, кир. Эмди кыш. Кирип алзан, мörинг. Болбозон, — шорынг.

Чын да, Јеекен көчүп јадарда, Койон кийим салатан кайырчагын ла бир балазын экелип, кыпка кийдирди.

— Акыр, мен айылдын ончо ичин чыгарып алайын, ойно кийдирзен — деп, Јеекен тарынды.

— Јок — деп, Койон јөпсинбеди.

Анайып Койон жагыс кыпту турага кирип алды. Јаан удабай, табыргы келди. Чек-чек базытту, эки көзи чолмондый.

— Бу кыпты меге берген — деп, ол айтты.

— Меге берген — Койон удур салды. — Меге.

— Сени түнгей ле чыгарып ийер. Бойыннын күүнингле кирип алган. — Табыргы чикезин айдат. Эртеден чык, бар.

— Чыкпазым. Мен балдарлу. Кыш... Соок. Андый жаг јок — Койон бир де јана болбойт.

Табыргы јүре берди. Тескери күүндү Койонды чыгарып болбоды. Койон акара-баш јок Табыргы киретен турага кирген деп табыш јышка таркай берди.

— Сен не? Кем сеге бу кыпты берген? — деп, Бөрү келди. — Чык, чыкпас болзон, коомой болор.

— Чыкпазым, мен балдарлу. Эмди соок, кыш.

— Койон Бөрүге айда салды. — Олзөм дө чыкпазым.

— Сен не? Бого не кирген? Чык! Чыкпазан, јаман болор! — Айу Койонго келди. Ачу-ачу огырып ийди.

— Чыкпазым. Эмди кыш, соок. Мен балдарлу! — Койон база ла мойношты. — Олтүрзен де, чыкпазым.

Айу јүре берген кийинде, Сыгын једе конды:

— Койон, чык! Чыкпазан, — јаргыга киреринг.

— Јок, Сыгын, кандый да јаргын мени коркыдып болбос. Тышкары соок, кыш. А менде балдар.

— Не мынайда баш билинип, Табыргы алатан турага кирген? — Булан келип, Койонног сурады.

— Јадар јер јок, блар — Койон каруузын јандырат. — Чыкпазым. Јаргыга беригер. Мен слерге, Сыгынга, Айуга, Бөрүге јүргем. Кемигер де меге килебеген.

Јагыс ла Түлкү килеген. Јамызы јок то болзо.

— Түлкү сеге кандый сүме айтты? — Булан эрке үнин тартынып, ичи-бууры кайылган кептү сураганын Койон сеспеди.

күйүп, айтты.— Эмди мен мынан чыкпазым! Мында конорым.

— Мында конорго жарабас! — Түлкү ачынды.— Эртең иш башталза кел!

— Бот, иш башталганча мында болорым! — Койон узун сабарыла отурган жерине уулады.

— Чык мынан! Уйалбас тагма! — Түлкү кыйгырды.

— Бойың чык! — Койон алгыра салды.— Киштердин терезин ойто бер! Анан башка!.. Жаргыга берерим!

— Бу не табыш? — Бөрү, тиштери арсайып, эжикти ача тартып, кыйгырды.— Кижиге амыр иштеерге чаптык эдип жадаар.

— Мен эмес... Түлкү.— Койон актанды.

— Неден улам табыш? — Бөрү жылбиркеди.

— Байаа ла жадар жер сурап жат — Түлкү айда салды. Ал-санаазы арай чыкпады ошкош.— Койонун сыйы чыга конбозын деп.

— Э-э, мен Түлкүге киштин терезин бергем. Бөрүкке... Бөрүк ол туку туру. Илүде. Бергенимнен бери удай берген. Жадар жер береечи болгон. Күнүн ле эртең кел деер.

— Бу керек чын ба, Түлкү? — Бөрү, киш бөрүкти көрүп, атыланды.

— Жо... жо... жо-ок... Чы, чы, чы-н! — Түлкү жүк арайдаң айдынды.

— Чын, чын! — Койон он колун көксине салып, тотылдап ийди.

— Чын ба, Түлкү — Бөрү катап чокымдады.

— Эйе, чын — Түлкү бажын кекиди.

— Төгүн эмес пе, Койон? — Бөрү Койонноң сурады.

— Коп эмес, чын, чын! — Койон он колун катап көксине жаба тутты.

— Чын болзо, чын! — деп, Бөрү айдала, тиштери кылайыжып, кыбына кайра кирди.— Же табыштанбагар... Мен иштенип жадым.

IV

— Эртең бир канча аңдар жадар жерлер алар — Түлкү Койонго айтты, ачынып турганы коркышту.— Жеекенге жаңы тура берип жат. Онын жаткаң жерине

кир. Ускө ан киргелекте, кир. Эмди кыш. Кирип алзан, мөринг. Болбозон,— шорынг.

Чын да, Јеекен көчүп јадарда, Койон кийим салатан кайырчагын ла бир балазын экелип, кыпка кийдирди.

— Акыр, мен айылдын ончо ичин чыгарып алайын, ойндо кийдирзенг — деп, Јеекен тарынды.

— Јок — деп, Койон јөпсинбеди.

Анайып Койон јангыс кыпту турага кирип алды. Јаан удабай, табыргы келди. Чек-чек базытту, эки көзи чолмондый.

— Бу кыпты меге берген — деп, ол айтты.

— Меге берген — Койон удура салды.— Меге.

— Сени түней ле чыгарып ийер. Бойыннын күүнингле кирип алган.— Табыргы чикезин айдат. Эртеден чык, бар.

— Чыкпазым. Мен балдарлу. Кыш... Соок. Андый јан јок — Койон бир де јана болбойт.

Табыргы јүре берди. Тескери күүндү Койонды чыгарып болбоды. Койон акара-баш јок Табыргы киретен турага кирген деп табыш јышка таркай берди.

— Сен не? Кем сеге бу кыпты берген? — деп, Бөрү келди.— Чык, чыкпас болзонг, коомой болор.

— Чыкпазым, мен балдарлу. Эмди соок, кыш.

— Койон Бөрүге айда салды.— Олзөм дө чыкпазым.

— Сен не? Бого не кирген? Чык! Чыкпазанг, јаман болор! — Айу Койонго келди. Ачу-ачу огырып ийди.

— Чыкпазым. Эмди кыш, соок. Мен балдарлу! — Койон база ла мойношты.— Олтүрзенг де, чыкпазым.

Айу јүре берген кийинде, Сыгын једе конды:

— Койон, чык! Чыкпазанг,— јаргыга киреринг.

— Јок, Сыгын, кандый да јаргын мени коркыдып болбос. Тышкары соок, кыш. А менде балдар.

— Не мынайда баш билинип, Табыргы алатан турага кирген? — Булан келип, Койонног сурады.

— Јадар јер јок, блар — Койон каруузын јандырат.— Чыкпазым. Јаргыга беригер. Мен слерге, Сыгынга, Айуга, Бөрүге јүргем. Кемигер де меге килебеген. Јангыс ла Түлкү килеген. Јамызы јок то болзо.

— Түлкү сеге кандый сүме айтты? — Булан эрке үнин тартынып, ичи-бууры кайылган кептү сураганын Койон сеспеди.

Кош кулагы ары-бери солжырайып, көстөри кылжырайып, Буланга тотылдай салды:

— Баш билинип кир деп, Түлкү сүмелеген. О-о, баш болзын ого. Ол эмес болзо, бу кыпка кайдан кирип алатан эдим.

— Түлкү көөркийге, айла, нени сен берген? — Булан кол-буттарын тартынып, жалакай сурады.

— Уч киштинг терезин... Бөрүккө. Эм кийип алган жүрү не. Жаражы да коркышту.

Айраш жалбак мүүстү Булан Койоннын жылу кыбынан чыгып, эрмек айтпай жүре берди.

Жаан удабай, кыштын бир соок күнинде, Бөрү Түлкүни ижинен чыгарып ийди:

— Андардан, мекелеп, карын, сый алып жадын!

— Карын алып турган, эмдиги жүрүмде андый неме жарабас! — Түлкү коптонып келерде, Айу атыланды. Сызык көстөри тозырайып чыкты.

— Сый, карын алып тургандарды бис кату-каруузына тургузып жадыбыс! — Сыгын, сыылада алгырып, коптонып келген Түлкүни адылды. — Бөрү ле Айу сени чын адылган. Ижинген ле жайлатканы жакшы эмтир, жаргыга бербегендер. Оны билзен, Түлкү.

— Бөрү мени иштег сүрди... Айу, Сыгын адаанымды алгылабай жат — деп, Түлкү ыйламзырап, Буланга келди.

— Бистердин ижемжиге кирип, сен жастыра кылык кылынып баштаган... Эмди актанып жадын. Сый, карын алып тургандарды эмди кату-каруузына тургузып жадыбыс... Сени, карын, жаргыга бербей жатканы жакшы.

— Э-э, Койон, Койон — деп, Түлкү ого келип, коронын төкти. — Бөрү, менин жааным, мени иштег чыгарды. Айу, Сыгын, Булан — ончозы менен туура. Карын алган дежет.

— Чын алган да, олардын айдары жолду, — Койон Түлкүгө айтты. — Менен киштинг терезин, өскөзинең — өскө немелер. Сен байыган болбойың.

— Мен жүрүмимде жангыс ла сенен алгам. Өскө кемнен де, нени де... — Түлкү ыйламзырады. — А Сыгын ла Айу, Бөрү көп-көп алгылаган. Карын, сый — ончозын.

— Айдарда, Түлкү, бу керекти анайда таштаарга жарабас. Оны ончо андар билер учурлу. Слонго жетир.

Түлкү, калганчы өйлөрдө, уур санаадан чырайы чыгып, кылгазы сыныгып, тумчугы там сүүрейип калган жүрди.

— Удабас ла Айу, Бөрү, Сыгын ал-камык андардан, жадар жер берген учун, өскө дө керектер учун, нени алган — ончозы учун каруузына турар — деп, Слон түлкүнинг комыдаганына айткан эмтир.

Кыш түгенгелекте, Койон ло Түлкүнинг табыжынан болгон учуралдардан улам, Сыгын, Айу, Бөрү айылдарында не жөөжөзинен — ончозынан, ончозынан айрыткан, төрт-беш жылга андардын түрмезине отургылап баштады.

Койон төрт балазыла кем жок. Ап-апагаш кийимдү, үни эжи жарык, ал-санаазы ачык жүрди. Түлкүге киштин терезин бергени учун чугулды база алган ла.

Түлкү, карын, андардан сый, карын албаган деп, жангыс ла Койоннон алып баштаган деп тын буру алынбаган. Олордын ортозында Булан да ак-чек. Кемнен де нени де албаган.

— Койон, сен эмес болзон, мен чек жаман керекке кирер эдим: уурыга да, сый-карынга да.

— Сеге, кызыл жараш кылгалу Түлкүге, менен, балдарымнан быйан. Быйан, сүмен учун. Эмди соокко тонбой жадыс. Жылу.

Койон ло Түлкү жымжак табаштарын бой-бойына берижип, эзендежип, айрылышты:

— Бош өйдө айылдап тур — Түлкү күүнзеди.

— Сен база кирип жүр — Койон артпады.

Анайып Койон ло Түлкү жыш аркада жолыгып, кату керектен айрылып, алдынан жада бергендер.

1986 j.

КУДУРГАН ТҮЛКҮЧЕК

Кичинек түлкүчек энезинин куйругы ла кире. Үни чичке, кылга түги узагалак. Же ол бойынын өнгин, сүрлүзин — ончозын күскү ажыра көргөн. Жараш ла. Эки кулагы торт ло кайчы ошкош. Тумчугы узун, жыткыр, Басса, онын кичинек буттарында бир де табыш жок.

Кош кулагы ары-бери солжырайып, көстөри кылжырайып, Буланга тотылдай салды:

— Баш билинип кир деп, Түлкү сүмелеген. О-о, баш болзын ого. Ол эмес болзо, бу кыпка кайдан кирип алатан эдим.

— Түлкү көбркийге, айла, нени сен берген? — Булан кол-буттарын тартынып, жалакай сурады.

— Уч киштин терезин... Бөрүкке. Эм кийип алган жүрү не. Жаражы да коркышту.

Айраш жалбак мүүстү Булан Койоннын жылу кыбынан чыгып, эрмек айтпай жүре берди.

Jaан удабай, кыштын бир соок күнинде, Бөрү Түлкүни ижинен чыгарып ийди:

— Ангардан, мекелеп, карын, сый алып жадын!

— Карын алып турган, эмдиги жүрүмде андый неме жарабас! — Түлкү коптонып келерде, Айу атыланды. Сызык көстөри тозырайып чыкты.

— Сый, карын алып тургандарды бис кату-каруузына тургузып жадыбыс! — Сыгын, сыылада алгырып, коптонып келген Түлкүни адылды. — Бөрү ле Айу сени чын адылган. Ижиннен ле жайлатканы жакшы эмтир, жаргыга бербегендер. Оны билзен, Түлкү.

— Бөрү мени иштен сүрди... Айу, Сыгын адаанымды алгылабай жат — деп, Түлкү ыйламзырап, Буланга келди.

— Бистердин ижемжиге кирип, сен жастыра кылык кылынып баштаган... Эмди актанып жадын. Сый, карын алып тургандарды эмди кату-каруузына тургузып жадыбыс... Сени, карын, жаргыга бербей жатканы жакшы.

— Э-э, Койон, Койон — деп, Түлкү ого келип, коронын төкти. — Бөрү, менин жааным, мени иштен чыгарды. Айу, Сыгын, Булан — ончозы менен туура. Карын алган дежет.

— Чын алган да, оlorдын айдары жолду, — Койон Түлкүге айтты. — Менен киштин терезин, өскөзинең — өскө немелер. Сен байыган болбойын.

— Мен жүрүмимде жаңыс ла сенен алгам. Өскө кемнен де, нени де... — Түлкү ыйламзырады. — А Сыгын ла Айу, Бөрү көп-көп алгылаган. Карын, сый — ончозын.

— Айдарда, Түлкү, бу керекти анайда таштаарга жарабас. Оны ончо ангар билер учурлу. Слонго жетир.

Түлкү, калганчы өйлөрдө, уур санаадан чырайы чыгып, кылгазы сыныгып, тумчугы там сүүрейип калган жүрди.

— Удабас ла Айу, Бөрү, Сыгын ал-камык аңдардан, жадар жер берген учун, өскө дө керектер учун, нени алган — ончозы учун каруузына турар — деп, Слон түлкүнинг комыдаганына айткан эмтир.

Кыш түнгелекте, Койон ло Түлкүнинг табыжынан болгон учуралдардан улам, Сыгын, Айу, Бөрү айылдарында не жөөжөзинен — ончозынан, ончозынан айрыткан, төрт-беш жылга аңдардын түрмезине отургылап баштады.

Койон төрт балазыла кем жок. Ап-апагаш кийимдү, үни эжи жарык, ал-санаазы ачык жүрди. Түлкүге киштинг терезин бергени учун чугулды база алган ла.

Түлкү, карын, аңдардан сый, карын албаган деп, жаңыс ла Койонноң алып баштаган деп тын буру алынбаган. Олордын ортозында Булан да ак-чек. Кемненг де нени де албаган.

— Койон, сен эмес болзон, мен чек жаман керекке кирер эдим: уурыга да, сый-карынга да.

— Сеге, кызыл жараш кылгалу Түлкүге, мененг, балдарымнанг быйан. Быйан, сүменг учун. Эмди соокко тонбой жадыс. Жылу.

Койон ло Түлкү жымжак табаштарын бой-бойына берижип, эзендежип, айрылышты:

— Бош өйдө айылдап тур — Түлкү күүнзеди.

— Сен база кирип жүр — Койон артпады.

Анайып Койон ло Түлкү жыш аркада жолыгып, кату керектен айрылып, алдынан жада бергендер.

1986 j.

КУДУРГАН ТҮЛКҮЧЕК

Кичинек түлкүчек энезинин куйругы ла кире. Уни чичке, кылга түги узагалак. Же ол бойынын өнгин, сүрлүзин — ончозын күскү ажыра көргөн. Жараш ла. Эки кулагы торт ло кайчы ошкош. Тумчугы узун, жыткыр, Басса, онын кичинек буттарында бир де табыш жок.

Кош кулагы ары-бери солжырайып, көстөри кылжырайып, Буланга тотылдай салды:

— Баш билинип кир деп, Түлкү сүмелеген. О-о, баш болзын ого. Ол эмес болзо, бу кыпка кайдан кирип алатан эдим.

— Түлкү көөркийге, айла, нени сен берген? — Булан кол-буттарын тартынып, жалакай сурады.

— Уч киштинг терезин... Бөрүккө. Эм кийип алган жүрү не. Жаражы да коркышту.

Айраш жалбак мүүстү Булан Койоннын жылу кыбынан чыгып, эрмек айтпай жүре берди.

Жаан удабай, кыштын бир соок күнүндө, Бөрү Түлкүни ижинен чыгарып ийди:

— Андардан, мекелеп, карын, сый алып жадын!

— Карын алып турган, эмдиги жүрүмдө андый неме жарабас! — Түлкү коптонып келерде, Айу атыланды. Сыкык көстөри тозырайып чыкты.

— Сый, карын алып тургандарды бис кату-каруузына тургузып жадыбыс! — Сыгын, сыылада алгырып, коптонып келген Түлкүни адылды. — Бөрү ле Айу сени чын адылган. Ижинен ле жайлатканы жакшы эмтир, жаргыга бербегендер. Оны билзен, Түлкү.

— Бөрү мени иштең сүрди... Айу, Сыгын адаанымды алгылабай жат — деп, Түлкү ыйламырап, Буланга келди.

— Бистердинг ижемжиге кирип, сен жастыра кылык кылынып баштаган... Эмди актанып жадын. Сый, карын алып тургандарды эмди кату-каруузына тургузып жадыбыс... Сени, карын, жаргыга бербей жатканы жакшы.

— Э-э, Койон, Койон — деп, Түлкү ого келип, коронун төкти. — Бөрү, менин жааным, мени иштең чыгарды. Айу, Сыгын, Булан — ончозы менен туура. Карын алган дежет.

— Чын алган да, олардын айдары жолду, — Койон Түлкүгө айтты. — Менен киштинг терезин, өскөзинең — өскө немелер. Сен байыган болбойын.

— Мен жүрүмүмдө жангыс ла сенен алгам. Өскө кемнен де, нени де... — Түлкү ыйламырады. — А Сыгын ла Айу, Бөрү көп-көп алгылаган. Карын, сый — ончозын.

— Айдарда, Түлкү, бу керекти анайда таштаарга жарабас. Оны ончо андар билер учурлу. Слонго жетир.

Түлкү, калганчы өйлөрдө, уур санаадан чырайы чыгып, кылгазы сыныгып, тумчугы там сүүрейип калган жүрди.

— Удабас ла Айу, Бөрү, Сыгын ал-камык андардан, жадар жер берген учун, өскө дө керектер учун, нени алган — ончозы учун каруузына турар — деп, Слон түлкүнинг комыдаганына айткан эмтир.

Кыш түгөнгөлөктө, Койон ло Түлкүнинг табыжынан болгон учуралдардан улам, Сыгын, Айу, Бөрү айылдарында не жөөжөзинен — ончозынан, ончозынан айрыткан, төрт-беш жылга андардын түрмезине отургылап баштады.

Койон төрт балазыла кем жок. Ап-апагаш кийимдү, үни эжи жарык, ал-санаазы ачык жүрди. Түлкүгө киштинг терезин бергени учун чугулды база алган ла.

Түлкү, карын, андардан сый, карын албаган деп, жангыс ла Койонног алып баштаган деп тын буру алынбаган. Олордын ортозында Булан да ак-чек. Кемнен де нени де албаган.

— Койон, сен эмес болзон, мен чек жаман керекке кирер эдим: уурыга да, сый-карынга да.

— Сеге, кызыл жараш кылгалу Түлкүгө, мененг, балдарымнан быйан. Быйан, сүменг учун. Эмди соокко тонбой жадыс. Жылу.

Койон ло Түлкү жымжак табаштарын бой-бойына берижип, эзендежип, айрылышты:

— Бош өйдө айылдап тур — Түлкү күүнзеди.

— Сен база кирип жүр — Койон артпады.

Анайып Койон ло Түлкү жыш аркада жолыгып, кату керектенг айрылып, алдынан жада бергендер.

1986 j.

КУДУРГАН ТҮЛКҮЧЕК

Кичинек түлкүчек энезининг куйругы ла кире. Үни чичке, кылга түги узагалак. Же ол бойынын өнгин, сүрлүзин — ончозын күскү ажыра көргөн. Жараш ла. Эки кулагы торт ло кайчы ошкош. Тумчугы узун, жыткыр, Басса, онын кичинек буттарында бир де табыш жок.

Кичинек Түлкүчек үске, каймакка талкан булгап жириин сүүри кайда. Талканды бука эдип болчоктоп алган жип те отурза табы. Бар неме илден ле болбой. Оскө ан-кушта андый ла илден жок. Темдектезе, ол ло кылчыр көстү Койондо не бар? Жалкузына жангыс ла тал кемирер. Онын ачу шылбазын канчага жиир? Түлкүчек талкан булгап жизе, Койонок эриндерин жаланар. Жамакайларын канча ла кире жалаза, Кичинек Түлкүчектинг айагынан ого курсак келижип турган эмес. Жалан да, жаланба да — орды жангыс.

Бир катап узун кулакту, кылчыр көстү Койонок сагалы сарбайып, каймакка талкан булгап жири отурган Түлкүчектенг сурады:

— Койу талкан жакшы ба, жарма талкан жакшы ба? Түлкүчек, чала кургак талканды жүк ле арайдан кежиринен ажырып, каруу берди:

— Койу талканнынг нези жакшы? Кижининг тагдайына жапшынар.

Боро ондү Койонок узун эки кулагын солый-молый кыймыктадып ийеле, көстөрүн кылайтып, үшкүрген айасту айтты:

— Меге талканнынг койузы жарап жат. Жармазынан кижининг ичи көбөр.

Кичинек Түлкүчек ого койу талкан берер болор деп көөркий бодогон. Же не де келишпеди.

— Койу талканды сего берип болбозым, не десе, жармазы жок — деп, Түлкүчек ажындыра кыйгастанып айтты.

— Жок, мен койузын да, жармазын да жибей жадым — деп, Койонок ачаптанып, карылганча талкан жибей турганын бүдүмжиледи.

Ол ло, Койонок боро талдын ортозы жаар сурт ла. Канча күнге шылба сойып жип, талдын жулугын соруп, бир күн Кичинек Түлкүчекке келди. Түлкүчек борозынан силү, омок, семис эмтир. Энези балазына эртен тура көөрчөк саап берет. Түштинг ойинде талканду каймак салат. Сүттинг койузыла азырайт. Энгирде чегендү сүт иридик берет. Тудуш ла курсак жийт. Байла, онынг учун семис, омок. Курсактынг талдамазыла азыранат.

Же Койоноктынг кайкап көргөни — Кичинек Түлкүчек саржуны кургаткан аарчыга кадыктап жийт. Талканга булгап, бука эдип жигени не аайлу. Жыды да

жараш. Эне Түлкү Койнокты та сезип турган, та сеспей турган. Орды жаңгыс. Жаңгыс ла балазын азырайт. Жаан эмес көөшкө семис эт кайнаткан ошкош. Мүннинг үстинде тонус тонуп калган. «Керде-марда тонус та берген болзо, бар-жок курсактын ортозынан» — деп, көстөри борорып, мойны чичкерип, кулактарынын баштары сыныгып. Койнок сананды.

Кичинек Түлкүчекти көрүп Койнок сурады:

— Сары саржу жакшы ба? Тон үс жакшы ба?

Түлкүчек ичин сыйманып, оозын табажыла арчып, ыксып ийеле, чырайын жамандада жуурып, айтты:

— Тон үс жакшы эмей. Сары саржу кайылчан. Кижиге кайтыгып ла божобос.

Койнок капшай ла айтты:

— Меге, Түлкүчек, сары саржу жакшы. Мен ошон, кайылчан да болзо, жалтанбай турум. Бир де сананбай, жип ле жадым.

— Сары саржуну сеге берип болбозым, не десе, энем каймакты тудуп жаскабаган. Саржу ас арткан. Тонус десе база керектү. Түнде от күйбей барза, энем тонуган от күйдүрүп жат. Бот.

— Сен алдында тонусту коркышту жийтен жокпон — деп, Койнок айтты.

— Итатай, тонусту мен эм жибей жадым. Кижинин ичи анан оорыыр. Керек жок.— Кичинек Түлкүчек жүзүн жууруйтып ийди, жамакайларын жаланып, оозун жаан этире ачып, эстеди. Билдирип турды: Кичинек Түлкүчек энезинин куйругундуй да болзо, же курсакчыл. Курсакты жаңыскан ла жиирге албаданар. Ого коштой энези база андуй: балазынан өскө балдарга кичинек те курсак салып берерин билбес. Байла, онын балазы, энезинин куйругундуй да сынду болзо, онын ла жаң-кылыгын алынып жат.

Кичинек Түлкүчек жүзүн-жүүр чечектү жалаңда жүрзе, канай-канай жемитке келишкен чычканды тудуп алза, ол ло, бойы ла жип жада берер.

— Сен, кызыл жалбыш түктү Кичинек Түлкүчек, тапкан жемидинген биске база једиштирзен — деп, бир катап ого Чоокырак-Чаап, эликтин балазы, айткан эмтир.

Кызыл түктү Кичинек Түлкүчек мында да сөсти таап, Чоокырак-Чаапка, ого килеп турган болуп, айткан:

— Сени мен јакшы билерим, чоокырак, сен чычканактын эдин јиир эмезинг. Сен тен онын јыдына да чыдашпас кижии јокпонг. Чын да, итатай, чычканнын эдичеги кандый да јыдузымак ине. Сенинг күүнинг булгалар.

Чоокырак-чаап, «сыйып, сыйып!» деп мазылдап ийеле, Кичинек Түлкүчекке акту күүниненг айтты:

— Чын, Кичинек Түлкүчек, мен чычканнын эдин бу јүрүмимде јибей јадым. Менинг курсагым башка. Бот сен бу ала јүстү Борсыгашка берген болзонг, ол јиир эди.

— Јок туру, Борсыгаш та чычканнын эдин јибес, мен билбей оны. Ол конгыстарды јип јат. Бот мен конгыстар тудуп алган болзом, чын, озо ло баштап мен оны күндүлеер эдим.

Ончолоры ол тушта унчугышпаган. Онын учун бүгүн Койонок бу куучынды эске алып, Кичинек Түлкүчек тогустан ичим оорыыр деерде, сананган. «Бу түлкүчек чек јакшы курсак јип, кудурган эмтир. Јаңыс кижии јиирин карамдаар, көп улус једижерин сананар» — деп, учында айда салды.

— Менинг карындаштарым сакып јат — деп, Койонок тыныда айдала, талду арал јаар сурт кире конды. Ононг ол Түлкүчекке качан да келбес болды.

АНДАРДЫНГ ҮРЕДУЧИЗИ

Күзүреген табыш јылыа берди. Эки кулагын тамаштарыла јаба туткан Айу жаңы ондонды. Көрзө, тастайган карынду јажыл вертолёт бийик тууны ажып, јоголып калды. Табыжы да угулбай барды...

Мызылдаган кылга түктү Айу јаан јүктү. Ол жоон-жоон будактарды јүктенип, өзөкти төмөн түшти. Эмди онын айлында кем јок деер. Узун кош кулакту, боро түктү Койон до бар:

— Айу өрөкөн, баш ла болзын, мени уйагарга алзагар! — деп, кыш башталарда, көстөри кылјыраган, үни тыркыраган келген. Колдоры соокко үўжип калган. Айу ого килеп, колын јылыткан. Төргө отургызып, изү ашла азыраган. Морковь то берген. Јулукту, кып-кызыл.

— Тойдын ба? — деп, Айу сураган.

— Жарым ла суска көчө уруп ийзегер, болор. Тойо берерим! — деп, Койон тын үндү унчуккан.

Түн кирерде, калын женес төжөгинен женес алып, төжөп, жылулап уйуктаткан.

Онон ло бери Койон Айунын айлында. Тышкары да чыкпас. Курсактанып ла алза, — жалбагынан.

Айу одынын жүктенген өзөккө түшти. Эмди онын санаазына Түлкү кирди.

— Ы-ы, ы-ы, соок!.. Мени, Айу, өрөкөн, айлаарга кийдирзегер. Соокко тонуп турум! Аштап турум.

Түлкүни төргө отургызып, күндүлеген. Кадырган эт те салып берген. Кылга түги кып-кызыл Түлкү тойордо, сүүнчилү, күлүмзиреништү отурды.

— Бого жадып уйукта — деп, Айу оны түн кирерде, уйуктатты. Женес төжөгинен женес алып, төжөп берген. Ол ло күннен бери Түлкү онын жылу ичеген айлында. Уйде ле жадар. Чыкпас.

Айу одынын жүктенгенче, канча жерге амырап, жаан акла келетти. Жүк уур. Белди кайра базып жат.

— О-о, о-о! — деп, тиштери тарсылдап, көк Бөрү келгенин Айу ундыбай жат. Оны база ла эске алып келетти.

Кайракан ла бол. Айу Бөрүге килеп, оны төргө отургызып, азыраган. Карангуй түн кирерде, ого эмеш калын женес төжөк салып берди. Бөрү курсакчыл. Кирелү ашка тойор эмес. Бүткүл койды жип алза, эстеп отурар неме. Же Айу оны тойор ло эдип азыраган.

— О-о, соокко тонгон кижги ылтамча тойбос то — деп, Бөрү айткан. Байла, жетире тойбогон. Азулары кылайыжып, көк-боро түги такталып калган Бөрү айылдан чек чыкпас.

Айу айлына жууктап келгенин көрүп, қалганчы катап амыраарга шүүди. Чалкойто жатты. Көкси женилдей бергени не дейзин. Якшы-ы боло бербей.

— Кырк! Кырк! — деп кыркылдап, Какай келгенин Айу база ла эске алды. — Соок, соок! Айлынга божот. Бир эмеш жадарга!

— Кир, кир, Какай! Жылын, отур — деп, Айу уткыган.

Айу оны төрдин бажына отургызып, азыраган. Тарсылдап турган туйгактары жылый берди.

Какай да үйден чыкпас. Коркылдап, уйуктап ла жадар. Чай азарга, барып кар алдынан кылбыш казып экел деерде, оорып турум дейле, ичегеннин толыгына там кынай жада берген жокпо.

Айу отурган жеринен жүк ле арайдан турды. Жүктенген одын там ла уурлап ла тургандый. Байла, Айу тын арыган.

Ичегенге жууктап келеле, Айу одынын жерге күч этире түжүрүп ийди. Бастыра бойы тер. Арыганына айылга да кирер күүни келбейт. Төңөшкө отура түжүп, амырап отурды.

Түжүргөн одыннын табыжын угала, ичегеннин оозынан Койон, Түлкү, Бөрү ле Какай баштарын чыгарып, Айуны аякыктагылайт.

— Э-эй, блар! Слер једип келген тураар не!.. Мен аштап турум! — көстөри жылжырайып, Койон айдат.

— Кеде тур! — деп, Түлкү Койонго кизирейт.— Сенин чичке үнингди Айу кайдан уксын!.. Э-эй, өрөкөн, мен аштап турум. Ичим торт кура тартылып туру!

Айу, арыганынан улам, оморды угуп ла отурды.

— У-у! Кеде тур! Сенин ынгыраган үнингди Айу укпай турган эмтир! — Бөрү Түлкүге кизирт этти.— У-у! О-о! Менин аштап турганым сүрекей. Казан азып азырагар!

Айу унчукпайт. Эм Какайы нени айдарга туру болбогой деп сананды. Онын өрө дө турар күүни жок. Нени де эдер күчи билдиртпейт.

— Крык! Крык! — Какай унчукты.— Кедери тур, Бөрү! Унигер кайда? Айу өрөкөн укпай јат... Э-эй, өрөкөн! Аштап турум! Азыразаар.

Кенетийин бийик туунын ары јанынан байаа ла тастайган карынду вертолёт торкырап, чыгып келди. Онын табыжына көрмөс тө чыдабас.

Айу эки кулагын тамаштарыла бөктөй тутты. «Бир эки бутту кижидеп неме та нени эдип алып, тунтүжи теңериле, јерле сунар» — деп, Айу ичинде арбанды.

Койон, Түлкү, Бөрү, Какай ичегеннин түби јаар шаала соккондорын билгилебей де калдылар. Койоннын түс кулактары жарымызынан ээле берди. Түлкү јараш борбок куйругын эки буттын ортозына кымынды. Бөрү көзин јумуп, узун чичке куйругын,

Түлкү чилеп, алдына ла кымай тутты. Какайдын бажы толықта, кийнинен жангыс ла чычак куйругу кыймыктайт.

Вертолёт ойто ло жаан тууларды ажып, жүре берди. Арка ойто ло тымый берди.

Айу, экелген одынын ооктоп, жаан от салды.

Ол кече боро талдардын шылбазын сойып алган болгон. Эмди оны аштаган Койонго кайнадып баштады. Түлкүнинг казанына јаландардын боро чычкандарын кайнатты. Бөрүге дезе эликтин эдин. Какайга — кылбыштардын тазылын.

Кышкы күн кыска ине. Ол жаан удабай ажа берди.

— О-ой, талдын шылбазы кандый тату! — деп, Айунын кайнадып берген курсагына Койон сүүнди. — Тату, тату. Мындый курсакты меге жаантайын белетеп беретен болзо! Мен силү, күчтү, јалтанбас жүрер эдим!

Түлкү чичке тилиле жамакайларын јаланат:

— А-у, а-у! Бу блар чычкандардан кандый јакшы көчө кайнадып јат. Торт ло чечке. Мүни де тату. Меге мынайда кем де курсак кайнадып, белетеп, мени азырабаган.

Түлкү, мындагы күндерге көрө, таакылары јоголып, јакшы азыраштан семире ле бербей. Тен оны көрөр лө кижи јок.

— О-о, меге эликтин эдин улай ла мынайда кайнадып берер кижи жангы ла табылган! — Бөрү сүүнди.

Айу онын курсагын тургузала, ары көрөлө, бери көргөлөктө, Бөрү јуда салганын кайкады. Эрмек айтпады.

— Крык! Крык! — Какай чыкты. — Кылбыштын тазылынан мындый талдама курсак болорын качан да билбегем.

Какай карт-март ла эткен, казанда курсакты јуда салган эмтир. Азулары кылайыжып турды.

Айу бойына јанду ла чай азып ичти. Кылбыштын јалбрактарынан. Койу этире.

Ажангылап божогон. Куучындары көптөгөн, тынган. Каткырышкан.

— Мен Койоннын кожонын качан да укпагам! Кожондо! — деп, кып-кызыл Түлкү јараш чырайын өрө көдүрди. Чичке, сүүри јаактарын сыймай сокты.

Койон тура жүгүрди. Узун кулактары солай-телий

Какай да үйден чыкпас. Коркылдап, уйуктап ла жадар. Чай азарга, барып кар алдынанг кылбыш казып экел деерде, оорып турум дейле, ичегеннинг толыгына там кынай жада берген жокпо.

Айу отурган јериненг јүк ле арайдан турды. Јүктенген одын там ла уурлап ла тургандый. Байла, Айу тын арыган.

Ичегенге јууктап келеле, Айу одынын јерге күч этире түжүрип ийди. Бастыра бойы тер. Арыганына айылга да кирер күүни келбейт. Төнөшкө отура түжүп, амырап отурды.

Түжүрген одыннын табыжын угала, ичегеннинг оозынан Койон, Түлкү, Бөрү ле Какай баштарын чыгарып, Айуны ажыктагылайт.

— Э-эй, блар! Слер једип келген тураар не!.. Мен аштап турум! — көстөри жылжырайып, Койон айдат.

— Кеде тур! — деп, Түлкү Койонго кизирейт.— Сенин чичке үнингди Айу кайдан уксын!.. Э-эй, өрөкөн, мен аштап турум. Ичим торт кура тартылып туру!

Айу, арыганынан улам, оморды угуп ла отурды.

— У-у! Кеде тур! Сенин ынгыраган үнингди Айу укпай турган эмтир! — Бөрү Түлкүге кизирт этти.— У-у! О-о! Менин аштап турганым сүрекей. Казан азып азырагар!

Айу унчукпайт. Эм Какайы нени айдарга туру болбогой деп сананды. Онын өрө дө турар күүни жок. Нени де эдер күчи билдиртпейт.

— Крык! Крык! — Какай унчукты.— Кедери тур, Бөрү! Унигер кайда? Айу өрөкөн укпай јат... Э-эй, өрөкөн! Аштап турум! Азыразаар.

Кенетийин бийик туунын ары јанынан байаа ла тастайган карынду вертолёт торкырап, чыгып келди. Онын табыжына көрмөс тө чыдабас.

Айу эки кулагын тамаштарыла бөктөй тутты. «Бир эки бутту кижиде деп неме та нени эдип алып, тунтүжи тенгериле, јерле сунар» — деп, Айу ичинде арбанды.

Койон, Түлкү, Бөрү, Какай ичегеннинг түби јаар шаала соккондорын билгилебей де калдылар. Койоннынг түс кулактары жарымызынан ээле берди. Түлкү жараш борбок куйругын эки буттын ортозына кымынды. Бөрү көзин јумуп, узун чичке куйругын,

Түлкү чилеп, алдына ла кымай тутты. Какайдын бажы толықта, кийнинен жаңыс ла чычак куйругу кыймыктайт.

Вертолёт ойто ло жаан тууларды ажып, жүре берди. Арка ойто ло тымый берди.

Айу, экелген одынын ооктоп, жаан от салды.

Ол кече боро талдардын шылбазын сойып алган болгон. Эмди оны аштаган Койонго кайнадып баштады. Түлкүнинг казанына јаландардын боро чычкандадын кайнатты. Бөрүге дезе эликтин эдин. Какайга — кылбыштардын тазылын.

Кышкы күн кыска ине. Ол жаан удабай ажа берди.

— О-ой, талдын шылбазы кандый тату! — деп, Айунын кайнадып берген курсагына Койон сүүнди. — Тату, тату. Мындый курсакты меге жаантайын белетеп беретен болзо! Мен силү, күчтү, јалтанбас жүрер эдим!

Түлкү чичке тилиле жамакайларын јаланат:

— А-у, а-у! Бу блар чычкандардан кандый јакшы көчө кайнадып јат. Торт ло чечке. Мүни де тату. Меге мынайда кем де курсак кайнадып, белетеп, мени азырабаган.

Түлкү, мындагы күндерге көрө, таакылары јоголып, јакшы азыраштан семире ле бербей. Тен оны көрөр лө кижі јок.

— О-о, меге эликтин эдин улай ла мынайда кайнадып берер кижі јаны ла табылган! — Бөрү сүүнди.

Айу онын курсагын тургузала, ары көрөлө, бери көргөлөктө, Бөрү јуда салганын кайкады. Эрмек айтпады.

— Крык! Крык! — Какай чыкты. — Кылбыштын тазылынан мындый талдама курсак болорын качан да билбегем.

Какай карт-март ла эткен, казанда курсакты јуда салган эмтир. Азулары кылайыжып турды.

Айу бойына жаңду ла чай азып ичти. Кылбыштын јалбрактарынан. Койу этире.

Ажангылап божогон. Куучындары көптөгөн, тыныган. Каткырышкан.

— Мен Койоннын кожонгын качан да укпагам! Кожондо! — деп, кып-кызыл Түлкү јараш чырайын өрө көдүрди. Чичке, сүүри јаакгарын сыймай сокты.

Койон тура жүгүрдн. Узун кулактары солый-телий

кыймыктажа берди. Оозы жаан, сагалдары сап-сарбак.
Кожонды баштады ла:

Мен, мен койонок!
Мен, мен койонок!
Тал шыбазы курсакту,
Тот, тот кожонду.
Жайгыда боро өңдү,
Кышкыда ак тонду.
Ак-жарыкта жүгүрүк,
Аңдар жетпес; тфүк, тфүк!
Мен, мен койонок,
Мен, мен койонок!

Ончолоры изү колчабыжуда. Сүүнчиде, биједе.

— Же, Түлкү, сен кожондо! Бис угайыс! — Бөрү сурады.

Түлкү тура ла жүгүрди. Борбок, жараш, кызыл куйругын туура тудуп, ончозынын алдына чыкты. Эки катап айлана соголо, тура түшти. Кожон чөйип жат:

А-у, а-у! Мен Түлкү,
Меге ле жетпес үкү!
Ийтти мекелеп ийерим,
Буудактан кача берерим.
А-у, а-у! Мен Түлкү,
Ончозынан мен сүмелү.
Келгенди мекелеп ийерим,
Кинчектен кача берерим.

Түлкү бијелеп, куйругын ары-бери булгап, жериие отурып алды. Отура ла берерде, Какай карт этти:

— О-о, Бөрү, сен кожондоп берзен кайдар.

Бөрү эстеп ийди. Азулары Какайдын азуларынан артпас ла.

— Же, угыгар! — деп, Бөрү айдала, кожондоды:

Мен, мен Бөрү, Бөрү!
Жүрегим менин түктү!
Азуларым курч, курч, курч!
Бастыра аңдар менег
Коркып жүрет жүректен.
Жалтанбас мен жүректү!
Жүрегим менин түктү!

Бөрү эки-үч катап айлана согуп, бијелеп, јерине кўп этти.

— Је, нөкөрлөр, эмди мен! Мен салып јадым. Тудунгар, уулдар! — Какайдын тумчугы канкырайып чыкты. «Крык, крык» деп тумчугыла тынып, кожондоды:

Крык, крык, мен — Какай!
Кырды, чөлди талдабай,
Кемненг де коркыбай,
Кайда ла жүрүм, мен Какай!
Мен Какай, мен Какай,
Кара јерди талдабай
Антара-тентере түртедим.
Курсагым таап жүредим.

Какай талтан-бултан эдет. Бијелеп. Айлана согуп. Отура тўжет, тура жүгүрет. Јерне келип отура берет.

Айуда табыш јок. Ончолоры кожондоп, бијелеп, јерине отура тўшкүлейле, Айу јаар сакулталу, јайнулу көргүлейт. Ол дезе одындап жүреле, терлейле, соокко алдырган. Эмди јөдүлдеп, бажы изип, эдиканы тыркыражып турды.

Соок кыштын кары јаан. Јаан аркаларга базарга да кўч. Кўрт терең. Бадалзан, ойто кўрттен чыгарга јенгил эмес. Айу оны јакшы билип жүрген. А ол ло Койон, Түлкү, Бөрү ле Какай јангыс ла беленде јаткылап јат.

Айунын төжөги жукарып калган. Ичегенде жылу да болзо, је јердин сызы өзөгине өдүп турган. Је карын, жыл бажы жылып, өдүп баратты. Кыш айлары түгенип турды.

Айу оорый-оорый, кочкор айдын учы јаар сукадыгын эмеш ондолды деп бододы.

Бу эки айдын туркунына Айу Койонго, Түлкүге, Бөрүге ле Какайга курсак та јазап аспаган. Јангыс ла онын колын сакуп отургылаганда. Озо баштап Айуга келгилеп турарда, кураны немелер болгондор. Онон јакшы ажаныштардан кырлайган кабыргалары семиргендеринен улам көрүнбей баргандар. Кылга түктери ойто өңө бергенин бойлоры да сескилеп жүргендер.

Айу кайракан көрүп турза, Койон, Түлкү, Бөрү ле Какай чала оморкогылап чыккан. Неденг улам? Сана-

кыймыктажа берди. Оозы жаан, сагалдары сап-сарбак.
Кожонды баштады ла:

Мен, мен койонок!
Мен, мен койонок!
Тал шыбазы курсакту,
Тот, тот кожоңду.
Жайгыда боро өңдү,
Кышкыда ак тонду.
Ак-жарыкта жүгүрүк,
Аңдар жетпес; тфүк, тфүк!
Мен, мен койонок,
Мен, мен койонок!

Ончолоры изү колчабыжуда. Сүүнчиде, биједе.

— Же, Түлкү, сен кожоңдо! Бис угайыс! — Бөрү сурады.

Түлкү тура ла жүгүрди. Борбок, жараш, кызыл куйругын туура тудуп, ончозынын алдына чыкты. Эки катап айлана соголо, тура түшти. Кожон чөйип жат:

А-у, а-у! Мен Түлкү,
Меге ле жетпес үкү!
Ийти мекелеп ийерим,
Буудактан кача берерим.
А-у, а-у! Мен Түлкү,
Ончозынан мен сүмелү.
Келгенди мекелеп ийерим,
Кинчектен кача берерим.

Түлкү бијелеп, куйругын ары-бери булгап, јерине отурып алды. Отура ла берерде, Какай карт этти:

— О-о, Бөрү, сен кожоңдоп берзен кайдар.

Бөрү эстеп ийди. Азулары Какайдын азуларынан артпас ла.

— Же, угыгар! — деп, Бөрү айдала, кожоңдоды:

Мен, мен Бөрү, Бөрү!
Јүрегим менин түктү!
Азуларым курч, курч, курч!
Бастыра аңдар менен
Коркып јүрет јүректен.
Јалтанбас мен јүректү!
Јүрегим менин түктү!

Бөрү эки-үч катап айлана согуп, бијелеп, јерине күп этти.

— Је, нөкөрлөр, эмди мен! Мен салып жадым. Тудунгар, уулдар! — Какайдын тумчугы канкырайып чыкты. «Крык, крык» деп тумчугыла тынып, кожондоды:

Крык, крык, мен — Какай!
Кырды, чөлди талдабай,
Кемненг де коркыбай,
Кайда ла жүрүм, мен Какай!
Мен Какай, мен Какай,
Кара јерди талдабай
Ангтара-тенгтере түртедим.
Курсагым таап жүредим.

Какай талтан-бултан эдет. Бијелеп. Айлана согуп. Отура түжет, тура жүгүрет. Јерине келип отура берет.

Айуда табыш јок. Ончолоры кожондоп, бијелеп, јерине отура түшкүлейле, Айу јаар сакылталу, јайиулу көргүлейт. Ол дезе одындап жүреле, терлейле, соокко алдырган. Эмди јөдүлдөп, бажы изип, эдиканы тыркыражып турды.

Соок кыштын кары јаан. Јаан аркаларга базарга да күч. Күрт терең. Бадалзан, ойто күрттен чыгарга јенил эмес. Айу оны јакшы билип жүрген. А ол ло Койон, Түлкү, Бөрү ле Какай жаңыс ла беленде јаткылап јат.

Айунын төжөги жукарып калган. Ичегенде јылу да болзо, је јердин сызы өзөгине өдүп турган. Је карын, јыл бажы јылып, өдүп баратты. Кыш айлары түгенип турды.

Айу оорый-оорый, кочкор айдын учы јаар сукадыгын эмеш ондолды деп бододы.

Бу эки айдын туркунына Айу Койонго, Түлкүге, Бөрүге ле Какайга курсак та јазап аспаган. Жаңыс ла онын колын сакып отургылаганда. Озо баштап Айуга келгилеп турарда, курангы немелер болгондор. Онон јакшы ажаныштардан кырлайган кабыргалары семиргендеринен улам көрүнбей баргандар. Кылга түктери ойто өңө бергенин бойлоры да сескилеп жүргендер.

Айу кайракан көрүп турза, Койон, Түлкү, Бөрү ле Какай чала оморкогылап чыккан. Неден улам? Сана-

нар болзо, Айу жазылды деп сүүнгилеп тургандарында уч-кыйу жок: база ла курсак азып, кејирден ажыра азыраар болор деп. Је онызы бойлорында.

— Је, барып, талдын шылбазын сойып экелеек — деп, Айу Койонго айтты.— Аш-тус божогон.

— Јок, менин колым оорып јат. Тижим де. Бажым да. Кайдаар мен баратам. Јок ло јок! — Койон мойноп ийди.

Айу анан ары ого эрмек айтпады.

— Түлкү, барып чычкандап кел. Аш-тус божогон— кызыл јалбыш Түлкүге Айу айтты.

— Јок, јок. Менин төрт таманым оорып јат. Эмди тегин де чычкандар манташпай јат. Мен оны јакшы билерим — деп, Түлкү айтты.

— Је, јакшы билер болзон, айылга ла отур,— Айу унчукты.

— Акыр, Какай, сен не деп санан турун? Барып кылбыштын тазылын жууп экел. Сеге талдама курсак ол! — деп, Айу айтты.

— Мен бе? Бу канайып тураар! Менин тумчугымнын бажы оорып јат. Төрт таманым база. Јок ло јок — деп, Какай мойножып ийди.

— Бойында ла туру! — дейле, Айу ичегеннен чыгып, ичкери басты. Арткандары ичегенде ле. Кайдаар да барар күүндери јок.

Айу үч-төрт күнге сурузы јок. Койон аштайла, ыйламзырап баштаган. Түктери тактала ла бербей. Кулактары сыныгып, тал-ортолорынан бүктелип баштадылар.

Түлкүнинг кызыл-марал тужы онго берди. Јүзи там чичкерди. Уни чыкпайт. Куйругы сүүртелип калган жүрет. Бөрүнинг көстөри онкойыжа бергенинде кем бурулу. Суй салатан куйрук база ла јерге каландап калган эмтир.

Какайда үн де јок. Азулары кылагдажып, јалбагынан ла јадат. Кыркылдабайт та.

Тандакталып тан атты. Койон энчикпей, ичегеннен чыкты.

— Э-э, эй! Айу кайракан келип јат! Аш-курсак экелип јат! — деп, ичегенде нөкөрлөрине күүн-күч јок кыйгырды.

Түлкү, Бөрү, Какай ичегеннен чыга ла кондылар. Көргүлезе, Айунын жүги јаан ла болтыр.

Койон Айуга удур келди. Талтан-малтан эдип. Аштаган да, арыктаган да.

— Э-э, блар, меге талдын шылбазын берзегер. Бого ло јийин. Аштап турганым коркышту.

Айу шылбанын ордына Койонго малта берди:

— Түкү өзөктө боро талдарга бар. Малтала кезип, шылбазын сойып экел. Ол тушта курсак болор. А мыны бербезим.

Койон күүн-күч јок малтаны алып, өзөктө боро тал јаар ууланды. Канча катап кайа көрзө, Айу кыйгырып алар болор бо деп, јок, үн де јок барып јадат.

— Куда-ай, слер кандый көп чычкан тутканыгар! — деп, Түлкү жамакайларын јаланып, төрт тамандап, айтты. — Берзеер, аштап турганым коркышту.

— Јок, андый неме эм болбос. Ме, бу чакпыларды ал. Барып јаланда чычкандарга тургус. Колло тудуп болбос болзон, чакпыла тут.

Түлкү бир де чычканды сурап јип болбоды, јүк арайдан чакпыларды јүктешип, јалан јаар төрт тамандады.

Айу анан ары айлы јаар басты. Ого удура көк Бөрү элјиндеп келди. Көстөри соок, тиштери тарс-тарс эдет.

— Эликтин эдин капшай берзегер, өлөргө једе бердим.

— Јок, нөкөр! — Айу кату айтты. Меес јаар колын уулады. — Туку меесте элик отоп јүрү. Оны барып тудуп экел, ол тушта оны јииринг. Сени төрт будын азырабаза, кем азыраар? Ме, бу мылтыкты, тегин де болзо, ал. Айса болзо, адып экелеринг — деп, Айу ого кырлу мылтык берди.

Бөрү, мылтыкты күүн-күч јок јүктенип, меес өрө төрт тамандап чыкты. Анда, меесте, элик.

Айу айлына јууктап ла келерде, корт-корт деп Какай једе конды. Јаактарында эт јок, шыпшыыйп калтыр. Јангыс ла кулактарынын јааны коркышту. Тыйрыйган куйругы, карган өбөгөннин кејегези чилеп, түзелип калтыр.

— Кай, тазыл-јалбрагын түрген берзен! Мен торт торолоп, өлөргө једе бердим.

— Јок, Какай, мен сеге кылбыштардын тазылын да, јалбрактарын да бербезим. Аштап турган болзон, ме, бу сеге күрек. Тумчугыгла казып болбос болзон,

күрекле казып экел. Ол туку кырда кылбыштар коркышту көп.

Какай, күректи күүн-күч жок алып, аркада турган жаан кайа-таш жаар ууланды...

Ончозы: Койон, Түлкү, Бөрү, Какай жүргүлей берди.

Айу жаан жүгин: талдардын жымжак шылбаларын, жалаңдардын ок боро чычкандарын, кырдан туткан эликтин эдин, кылбыштардын тазылын ла талдап жууган жалбрактарын — үезин ичегенге жүк арайдаң экелди.

Айу отурала, амырады. Ачу тери агат. Кылгалу түги терге өдөлө, эдине жапшынып калгандый. Соок эзин согордо, эди-каны калтырады. Эмеш отурала, кылбыштын жалбрактарынан чай азып ичти.

Кышкы күн эмеш узаган болгодый. Жаан удабай Койон күлүк боро талдын шылбазын көп сойып алган келди. Арыганы иле: бир кулагы чек талбайып калган. Экинчизи тал-ортозынан бүктелгени каткым-чылу.

— Же, Айу, меге бу шылбаны эмди ле кайнадып беригер! — деп, Койон чала тын жакытталу болды.

— Шылбаңды ол туку толықта турган болчок көөшкө бойың кайнат — деп, Айу айтты.— Кайнадала, ажан.

Койон үшкүрип, көстөри кылайып, болчок көөшкө суу уруп, талдын шылбазын кайнадып баштады.

— Ой, ой, чек ле арыдым! Уф, уф! — Түлкү бир торбычка чычкандарды жүктенгенче келди.— Ой, ой, тын аштадым. Чек торолоп жадым. Айу, бу чычкандарды меге кайнадып бергер!

Кылбыштан кайнаткан чайын ичип, Айу көргүсти:

— Ол туку бакрас казан туру. Чычканыңды ого кайнат. Бойың туткан, бойың кайнат, бойың жи.

Түлкү, айдар сөзин таппай, бакрасты асты. Чычкандарын, казанга сууны урала, анар күп ле.

— У-у! О-о! — деп, Бөрү эликти жүктенгенче келди.— Же, Айу, эликтин эдин кайнат. Мени азыра. Мен сүрекей арыдым. Элик сүрүжип.

Айу тын да маңзаарбады. Айтты:

— Ол туку жаан казан туру. Экелген эликтин эдин ого кайнат. Ончозын кайнадатан бедин. Кезигин бе, бойың ла бил.

Бөрү күүн-күч жок өрө турды. Иргедө жаан казанды отко азып, эликтин эдин үезин ого салып, кайнада берди.

Кенетийин та самолёт, та вертолёт, аайы-бажы жок күркүрөп, тегеринин түбиле, бу ла отурган аңдардын үстиле учуп, жүре берди. Айу, байла, арыганынан улам, тамаштарыла кулактарын бөктөбөди.

— Кижиле кайкаар неме, бу кижиле нениле эдер, тегеринин түбиле де учар болуп калган. Кудайла дезен база, мен тен онон чик жок артып калгам.

— Ой, уй! Кырк, кырк! — деген табыш Айунын санаазын үзе сокты.— Айу, бот бу сего кылбыштардын тазылы. Кайнат, мени азыра! Мен арыдым, чыладым.— Какай анайда айдала, күректи туура чачты. Жерге жада түшти.

— Какай, ол туку жаан кара сабат туру. Экелген тазылынды бойын ого кайнадып жи!

А неинин учун сен кайнатпай жадын? Ненин учун мени азырабаска турган?

— Койон до, Түлкү де, Бөрү де — ончозы бойына курсак кайнаткылап жат. Сен де бойыңа бойын кайнат. Жи, уйукта — деп, Айу такпаанан чайлап отурды.

Какай экелген тазылдарын сабатка салып, кайнада берди.

Ончозы унчугыш жоктон курсагын белетеп жат.

Анайып Айу оморды жаза иштеткен. Ол күннен ала Койон, Түлкү, Бөрү, Какай Айунын колын сакыбас боло бердилер.

Жас келерде, ончолоры ичегеннен чыгып, жер сайын таркадылар. Кажызыла алдынан башка. Анайып аңдарды Айу үреткен. Эмди агаш аразында кажыла аң алдынан башка азыранып, бала-барказы жаштан ла ала бойы азыранар болуп таскап чыдайдылар. Же кажыла үйе, кандый да жыш агашта жүргенде, кезикте омордын үстинче ак белеңирдий самолеттор, ичи чарбайган тал-табыжы жаан вертолеттор учуп турат. Ончо аңдар ол табышка үрене бергени жарт. Кажызыла манташпай, токыналу отоп жүргүлейт.

ИЙТТИҢ СЫЙЛАГАН АҚЧАЗЫ

Бу керек озо, озо болгон. Бир өбөгөн журтаган. Ады Акпаш. Онын сагыжы арай једикпес болгон. Уй кижизи, Акчуулай, сагышту ла керсү жүретен. Өбөгөннин таштабай, ого килеп, кийимдеп, азырап јадатан.

Бир катап Акпаш өбөгөн жаңыс көк уйын өлтүреле, эдин тиле-тиле кескен. Онон ол оок эттерди мантап келген ийттерге үлеп, чачып берген.

— Кийинде меге төлөп беререр! — деген.

Бир канча ой өтти. Көк уйдын эдин јиген ийттер Акпаш өбөгөнгө нени де экелип бербей турдылар.

Өбөгөн тыг ачынып жүрди. Акпаштын ачынганын билген чилеп, бир күн кандый да калтар ийт мантап келген. Ийт чеден јаар кирип јадарда, өбөгөн калып келип, ийти туткан. Куйругынаг тудала, кайыш камчыла аайы-бажы јок чыбыктаган. Маказырап, айдып турган:

— Кайда, кайда?.. Эт кайда? Төлүни не төлөбөй, не экелбей јадын! Ончогор јигенигер, ончогор төлүлү!

Ийт канылдап, бирде үрүп, акшып турды. Чыбыктадып, тепкиленип ле турды. Ол узак тепкиленген.

Акпаш, ийт токтоп, арый берди. Јаан удабай ийттин албаданып тепкиленген јеринен бир баштык алтын акча чыккан.

Өбөгөн аайы јок сүгүнген:

— Бот, көрдөөр бө, кандый јакшы ийт! Көк уйдын эдин јиген учун акча берген!

Акпаш ол алтын акчаны алала, Акчуулай үйине экелген. Уйи акчаны алала, изү тарыйын сугуп салган. Керек болзо, ананг алып, тuzаланып турбай деп.

Өбөгөни мынанг эмес, бир күн улуска мактанган:

— Менде алтын акчалар бар. Андый акчалар кемде де јок!

Лаптап уккан улус ол акчаны уурдаарга сананган эмтир. Эмегени акчаны алала, өгөөниле кожо барып, терең кутукка (колодецке) суккандар. Акчуулай ол ортодо кутукка өлтүрген эчкининг сагалду бажын ла чыйрактарын салып койгон. Је јанар бажында Акчуулай алтын акчаны өбөгөнине көргүспей сугуп алтыр.

Эмди экү јангылап јат. Эмегени јолой быжырып алган боорсокторды кийин јанын дөөн чачып баратты.

Акпаш өгөөни оморды тудуп алып, жип турды. Жанып келеле, улуска куучындап баштады:

— Тенери боорсокло жаап жат. Мен келедип, тойо ло жидим!

Же улус оны тудуп алала, сураптыр:

— Бу сенин алтын акчан кайда, Акпаш?

— Кутукта! — деп, улуска айткан эмтир.

Улус айткан эмтир:

— Бисле кожо бар. Биске кодорып бер!

Акпаш улусты эчидип алала, байагы ыраакта кутукка келгилеген. Келген улус айткан:

— Же, кутукка тўш, кир! Бир баштык алтын акчангы капшай кодор! Бис сагып турус!

Акпаш өбөгөн кутукка кирип, ичи төмөн тўже ле берди. Анда нени де бедрей берди.

Анда жуулган улус ончолоры Акпашты сагыгылап турды. Улус кыймык жогынан көргүлөп ле турды.

— Акыр, бу акча не сагалду болуп калган? Чек ле кап-кара сагал турбай. Кандый сан башка неме туру!

— Чыгар ла, өбөгөн! Бисти тегин жерге мекелеп, төгүндебе! — деп, андагы улус айдыжып турды.

Акпаш өбөгөн учы-кыйузы жок казынып ла турды. Неме ле жок!

— Бу акча канайып кол-бут болуп калган неме туру! — деп, кутуктын ичинен Акпаш айдып жат.

— Же чыгар ла! Чыгарбазан, бис сега ижинди берерис! — деп, кожо келген улус айдыжып турды.

Карануй кутуктын ичинен Акпаштын мыжылдаганы ла угулып жат.

— Жок, улустар, алтын акча эчкинин сагалы, мүүстү бажы, кол-буттары болуп кубулып калтыр не! Бот мен слерге эмди оны берер турум! — деп, кутуктын ичинен Акпаштын айтканы угулып жат.

— Же, Акпаш, сен тенек. Сенде алтын акча кайдан келзин. Бисти мекелеп жүрген турбайын! — деп, улус каткырыжып, жер сайын таркай бердилер.

Эгиштеген Акпаш өбөгөн айлына келерде, эмегени алтын акчалу отурды.

— Акчаны сен алган! — деп, ол үйин ол ло тарыйын бурулады.

— Чын, ол акчаны мен алгам — деп, үйи айткан.

— Э-э, улус көк уйдын эдин жиген эмес, ийттер жиди не. Ийт акчаны таап экелген эмей. Улус десе

ИЙТТИҢ СЫЙЛАГАН АКЧАЗЫ

Бу керек озо, озо болгон. Бир өбөгөн журтаган. Ады Акпаш. Онын сагыжы арай једикпес болгон. Уй кижизи, Акчуулай, сагышту ла керсү јүретен. Өбөгөннин таштабай, ого килеп, кийимдеп, азырап јадатан.

Бир катап Акпаш өбөгөн јангыс көк уйын өлтүреле, эдин тиле-тиле кескен. Онон ол оок эттерди мантап келген ийттерге үлеп, чачып берген.

— Кийинде меге төлөп беререер! — деген.

Бир канча ой өтти. Көк уйдын эдин јиген ийттер Акпаш өбөгөнгө нени де экелип бербей турдылар.

Өбөгөн тын ачынып јүрди. Акпаштын ачынганын билген чилеп, бир күн кандый да калтар ийт мантап келген. Ийт чеден јаар кирип јадарда, өбөгөн калып келип, ийти туткан. Куйругынаг тудала, кайыш камчыла аайы-бажы јок чыбыктаган. Маказырап, айдып турган:

— Кайда, кайда?.. Эт кайда? Төлүни не төлөбөй, не экелбей јадын! Ончогор јигенигер, ончогор төлүлү!

Ийт кангылдап, бирде үрүп, акшып турды. Чыбыктадып, тепкиленип ле турды. Ол узак тепкиленген.

Акпаш, ийт токтоп, арый берди. Јаан удабай ийтин албаданып тепкиленген јеринен бир баштык алтын акча чыккан.

Өбөгөн аайы јок сүгүнген:

— Бот, көрдөөр бө, кандый јакшы ийт! Көк уйдын эдин јиген учун акча берген!

Акпаш ол алтын акчаны алала, Акчуулай үйине экелген. Уйи акчаны алала, изү тарыйын сугуп салган. Керек болзо, анан алып, тuzаланып турбай деп.

Өбөгөни мынан эмес, бир күн улуска мактанган:

— Менде алтын акчалар бар. Андый акчалар кемде де јок!

Лаптап уккан улус ол акчаны уурдаарга сананган эмтир. Эмегени акчаны алала, өгөөниле кожо барып, терен кутукка (колодецке) суккандар. Акчуулай ол ортодо кутукка өлтүрген эчкинин сагалду бажын ла чыйрактарын салып койгон. Је јанар бажында Акчуулай алтын акчаны өбөгөнине көргүспей сугуп алтыр.

Эмди экү јангылап јат. Эмегени јолой быжырып алган боорсокторды кийин јанын дөөн чачып баратты.

Акпаш өгөөни оларды тудуп алып, жип турды. Жанып келеле, улуска куучындап баштады:

— Тенери боорсокло жаап жат. Мен келедип, тойо ло жидим!

Же улус оны тудуп алала, сураптыр:

— Бу сенин алтын акчан кайда, Акпаш?

— Кутукта! — деп, улуска айткан эмтир.

Улус айткан эмтир:

— Бисле кожо бар. Биске кодорып бер!

Акпаш улусты эчидип алала, байагы ыраакта кутукка келгилеген. Келген улус айткан:

— Же, кутукка түш, кир! Бир баштык алтын акчанды капшай кодор! Бис сагып турус!

Акпаш өбөгөн кутукка кирип, ичи төмөн түже ле берди. Анда нени де бедрей берди.

Анда жуулган улус ончолоры Акпашты сагыгылап турды. Улус кыймык жогынан көргүлөп ле турды.

— Акыр, бу акча не сагалду болуп калган? Чек ле кап-кара сагал турбай. Кандый сан башка неме туру!

— Чыгар ла, өбөгөн! Бисти тегин жерге мекелеп, төгүндебе! — деп, андагы улус айдыжып турды.

Акпаш өбөгөн учы-кыйузы жок казынып ла турды. Неме ле жок!

— Бу акча канайып кол-бут болуп калган неме туру! — деп, кутуктын ичинен Акпаш айдып жат.

— Же чыгар ла! Чыгарбазан, бис сеге ижинди берерис! — деп, кожо келген улус айдыжып турды.

Караңуй кутуктын ичинен Акпаштын мыжылдаганы ла угулып жат.

— Жок, улустар, алтын акча эчкинин сагалы, мүүстү бажы, кол-буттары болуп кубулып калтыр не! Бот мен слерге эмди оны берер турум! — деп, кутуктын ичинен Акпаштын айтканы угулып жат.

— Же, Акпаш, сен тенек. Сенде алтын акча кайдан келзин. Бисти мекелеп жүрген турбайын! — деп, улус каткырыжып, жер сайын таркай бердилер.

Эгиштеген Акпаш өбөгөн айлына келерде, эмегени алтын акчалу отурды.

— Акчаны сен алган! — деп, ол үйин ол ло тарыйын бурулады.

— Чын, ол акчаны мен алгам — деп, үйи айткан.

— Э-э, улус көк уйдын эдин жиген эмес, ийттер жиди не. Ийт акчаны таап экелген эмей. Улус десе

бистен мекелеп аларга јат! — деп, Акпаш өбөгөн учында айтты.

База ла бир эмеш ой өдөрдө, улустын кемизи де бу ла эмеген-өбөгөн улуста алтын акча барын чын билип ийгендер.

База ла келдилер. Качажып, бу өйдө Акпаш ла Акчуулай айлынан жүре берген болгон.

Эмеген-өбөгөн улус алтын акчаны баштыгы-суула кайда сугарын куучындажып барып јаткандар. Ол тушта олор айлынан ыраак ла баргылаган болгон.

Баргылап јадарда, тегери айас турган. Је анча-мынча болбоды, анда-мында бир эмештен булуттар бар болгон.

Акчуулай өгөөнине баштыкта алтын акчаны кайда сугарын айтты:

— Бу ла јаан таштын јанына сугарыс. Не дезе, мында булуттын көлөткөзи бар. Јарайт па?

— Јарап јат, эйе, мында ла сугар керек! — Акпаш јөпсинди.

Чын, бу өйдө чике ле бийикте тегерик кара булут турган. Эмеген-өбөгөн улус баштыкту алтын акчаны ол ло булуттын јерге түшкен көлөткөзине сугуп баштагандар. Јазап сугала, жүргүлей берген.

Акчуулай ла Акпаш айлына јан келерде, олорды сакып турган улус сураган туру:

— Ой, өрөкөн, акчагар кайда? Бербес болзон, эмди ле өлтүрерис!

Акчуулай унчукпады, је өгөөни, коркыдыштын кийнинде, узак сананбады:

— Акчаны мен слерге эмди ле таап берерим! Кожо баралы!

Өбөгөн јол баштап барды. Акчага ачап улус кийнинен ле жүгүргиледи. Ыраак ла баргылады. Јаан јаланг өткүлейт, козыр ташту јерлерле баргылайт.

Келе-келе, бир јерге токтодылар. Өбөгөн акчаны бедреп ле турды. Чек ле табылбайт. Акчуулайдын көргүскен тажынын јанында соок көлөткө бу өйдө јок болды. Је андый да болзо, алдындагы темдектеп алган ташты да имдеп койгон ошкош. Бир де неме табылбайт.

Учы-учында Акпаш өбөгөн бир ташты улуска көргүзип, айтты:

— Бу ла козыр таштын јанында көлөткө болгон.

Ол тушта көлөткө чике ле бистин үстибисте турган. Эмди ол желмерген булут жок болуп калтыр. А таш десе бу ла болгон ошкош эди. Бойоор көр жадаар: таш бу, көлөткө жок.

Жүүлгек кижинин алтын акказын тегин аларга сананган улус как-куру артып калдылар. Олор ончо-зы, ичи-бууры күйүп те турза, Акпаш өбөгөнгө баштанып алып, акту күүндеринен ого ло айттылар:

— Сен, Акпаш, чек ле жүлгек кижиде болтырын. Же ак-жарыкка ары алдынан ла бойун базып жүр. Сенде алтын акчадан болгой, тегин де акча жок эмтир.

Улус ол бойынча байагы Акпаш өбөгөнгө бүтпей жүрдилер. Ол до өбөгөн ол ло бойы кей-кебизин бойы жүрди.

Эр кижиде жүлгек те болзо, онын үйи керсү, сагышту ла омок. Андый кижиге барганы ачу да болзо, же салымнан кыйар арга жок эмей. Кандый да өйдө өбөгөнунин тапкан алтын акчаны ак-чек корулап, кичееп жүрди. Оныла кожо билезинин ак-чегин.

— Ийттин сыйлап берген алтын акказы кандый коробос неме — деп, өбөгөн кайкап жүрди.

— Алтын акчалар жангыс та бай улуста болор эмес, жокту-жою да улуста болор. Алтынду болзон аяктынып жүр, мөңүндү жатсан мактанбай тур — деп, үйи айтты.

Алтын акча олор экүдин эн жаан жөөжөзиде деп билдирди.

1975 j.

ТӨӨ, СЫГЫН, АТ

I

Төө, кудаиде жайаарда, жараш тынду болгон. Кол-буттары узун. Жоон. Онын да учун сыны бийик. Кулактары кижинин алакандарынды. Жаан. Жалбак. Уккур. Сескир.

Төөнин көстөри кап-кара. Курч. Не ле немени ыраактан көрүп ийер.

Онын тамандары жымжак. Туйгактары эки айры. Же жерге басса, табыш жок. Онын түгиде ноокы ошкош. Жымжак. Жылу. Кандый да тын соок болзо, Төө тон-

бос. Жайгы изүлерге Төө чыданкай. Бир катап суу ичип алза, жети күнге суу ичпес. Онон до көп күндерге суу ичпей жүрөрдөн маат жок.

Төө, кудай жайаарда, жети-сегис айры мүүстү болгон. Онын айрыларына куштар да отурар жанду. Амырап, кожондожып. Онон ойто ло ти-ир эдип учкулай беретен.

Онын үстине Төө жалду бүткен. Мантаза, жалы эзинге жайылып турар. Жалбыш чылап. Көрөргө дө жылбилү.

Же онын бир жаражы — кыл куйругу! Узун. Кылдары чаракталып, жайылып турар.

Төө, кудай жайаарда, күчтү болуп бүткен.

Төөнинг база бир жаражы — ол өркөштөри! Ээр ошкош. Ол семис болгондо, өркөштөри кату. Содон. Ээрдин эки кажынды. Төө арыктаза, өркөштөри жымжап, мылтыйа жыгылып бараткандый болор.

Төө, жер-телекей бүдерде, ондый жараш тынду болгон.

II

Бир катап Төө жап-жажыл жаланда отоп жүрген. Мүүстери карбайып, жал-куйругу эзинге жайылып.

Кенетийин бустаганча Сыгын мантап келди. Онын кол-буды чичке. Кулактары сүп-сүүри. Онын кулактары Төөнинг кулактарынан уккур. Сескир.

— Жакшы ба, Төө! — деп, Сыгын эзендешти.

— Жакшы, жакшы ба! — Төө жакшылашты.

— Кандый жүрүң, нөкөр? — Сыгын соныркады.

— Кем жок. Жулукту, тату өлөң отоп жүрүм! — Төө айтты.

— О кудай, сен бүгүн кандый жараш! — сыгын Төөни мактады.

Төө, бу сөстөргө сүүнзе де, соныркады:

— Не бустап турун?

А, сени бедреп — деп, Сыгын айтты.

— Ненин учун?

— Мен тойго барып келейин деп.

— Мени кожо айдаларга ба? — Төө жылбиркеди.

— Жок, Төө. Түрген-түкей келзин деп айтыру келген. Эмди мен ого барайын деп. Сен меге бир ле күнге мүүс-бөрүгинди берсен. Тойго кийип барарга.

Эртен ле ойто экелип берерим. Сен бу јаланда ла јүр. Кизи келзе, бедребеске.

Төө мойношподы. Јети-сегис айры мүүзин Сыгынга јараштыра, эптү кондырып берди.

— Сыгын, сен мындый ла мүүстү болзон, јер-алтайдын үстинде эн јараш ан болор эдинг! — деп, Төө, оны јараш көрүп, айтты.

— Чын да! — деп, Сыгын, суудан сүрин көрүп, сүүнди.— Јажына ла мындый јүретен болзом!

— Кудай анайда јайаган болзо,— Төө унчукты.

— Је, нөкөр, јакшы болзын. Эртенге јетире.

Сыгын анайда айдала, агаш јаар мантай берди. Төө, јал-куйругы јайылып, артып калды.

Сыгын ол ло бойынча,— јок. Эртезинде де. Онын да эртезинде. Онын да кийнинде.

Анайып Төө, отоп јүргенде, бажын бийик көдүрип, ары-бери ајыктайт. Онызы Сыгынды сакып, көрүп турганы. Келеет пе деп. Је Сыгын келбейт. Көрүнбейт.

III

Оо-боо ой јетпеди. Төө отоп јүреле, суузап, соок суу ичерге, суу јаар басты. Бу ойдө не де тибирт-тибирт этти. Төө кайа көрзө, Ат мантап келетти. Шыркырада киштеп.

Туйгактары теп-тегерик. Аттын көстөри јаан. Көстөринде отторы чагылыжып турар. Түктери күнге мызылдажып турганы кандый!

— Эзен бе, Төө! — Ат јакшылашты.

— Эзен, эзен, Ат! — Төө эзендешти.— Не солун бар?

— Солун ба-ар!.. Јаан той-јыргал башталып јат.

— Кайда? — Төө сурады.

— Алтан талай ары јанында, јетен тайга ол јанында — деп, Ат айтты.— Јол ыраак. Бачымдап турум. Сен меге, Төө, јал-куйругынды эки күнге берзен. Тойго туружарга.

— Төгүндебезинг бе? — Төө бербес күүндү.

— Аттар бу јүрүминде кемди де төгүндебеген.

Төө эмеш сананала, сурады:

— Канча күнге дейзин?

— Эки күнге, — Ат, чокумдады.

— Оркөштөр керек јок по? — Төө јымжай түшти.

— Жок, — Ат бачымдады. — Жалын ла куйругынды берген болзон, ол ло болор меге. Албаты-жоннын ортозына кижн канайып жаман көрүнөр.

Төө жалын ла куйругын Атка тагып берди. Жараш, узун жалды чала койрык мойнына такты. Төбозиненг ала житкезине жетире. Куйругын дезе жайаазына.

Эмди Атты көрөргө дө жараш. Жал-куйрукту боло берерде.

— Ме, Төө, бу эки күнге менин куйругымды эдинип жүр — дейле, Ат Төөнинг жайаазына чычак куйругын такты.

— Жакшы тойлоп кел — деп, Төө күүнзеди.

— Сагы. Эки күннинг бажында мен једип келерим — деп, Ат айдала, ары болды.

Аттын турган изи бар болды, барган изи јок болды.

Төө Атты эки күн, үч күн, беш күн, он күн сагыды. Је Ат ол ло бойынча јок.

Төө, сакый-сакый, сүрекеј суузаган. Сууны да токыналу ичип болбос. Эмштег ичип, кайа ла көрөт: Ат келеет пе деп. Ат ол ло бойынча келбеди.

Эмди Төө, отоп жүрзе, бажын көдүрип, ары-бери-ајыктайт. Онызы Сыгынды сагып жүргени эмтир.

Соок суу ичкенде, Төө кайа көрөр: Ат алган жалын ла куйругын экелет пе деп. Ол эмдигече јок.

Төө эки өркөштү, шыйдам куйрукту артып калды.

ЖАРГАНАТ ЛА ЧЫЧКАН

Ак-жарыкта Чычкан јаткан. Ан-куштарды да билетен. Је Јарганатты баштап ла көргөни бу болды.

— Сен, Чычкан, бүткен бүдүмингле меге түнгей эмтиринг. Сени ак-жарыкка кем жайаган?

— Ар-бүткен эмей база — деп, Чычкан сыйк этти.

Јарганат оозын јаан ачып, кайкады:

— Канайып?.. Јастыра айдып јадын. Улген кудај жайаган. Сен оны канайып ундыдын? Ујалбас мандайлу, узун куйрукту сен! Јайаачызын да билбес турбай бу күлүк! Кайткан сен?

— Мен јакшы билерим — деп, Чычкан айтты.— Мени ар-бүткен жайаган. Ујалбас мандайлу болуп, уј

да уурдабадым. Узун куйрукту болуп, макка да кирбедим.

— Неле азыранып жадын? — Жарганат соныркады.

— Өлөн-чөптин тазылыла. Колдорымнын катулаганын, берчетке бастырганын көрзөн — Чычкан алаканын жайып, Жарганатка көргүсти.

Жарганат неме айтпай, соок көстөри карарып, эки канадыла талбынып ийди. Алакандарын көрди. Олордо берч те жок. Тырмактары курч. Ару. Кулактары жаан. Чычкандыйына көрө, көрүмжилү ле солун. Ого коштой бойы канаттарлу.

— Мени, Чычкан, ак-жарыкка кудай жайаган,— Жарганат эрмегин баштады.— Жүрүмде менин комыдалым жок. Учсам да табым, мантазам да күүним. Менин салымыма көп андар күйүнип жат. Ол жаан керек.

Чычкан айылдап келген Жарганатка өлөн-чөптин тазылын артыгынча салып, оны күндүлөп ле турды. Кайтса да, экү чычкан укту. Андар-куштар алдына жаман аттары чыкпас учурлу. Карузыжып жүргени неден де артык.

Жарганат отурып-отурып, айтты:

— Бу ар-бүткеннен бүдеринде, коомой жүрүмдү эмтирин. Жер алдына жадар. Тырмагын сынганча жер казып жадын. Жүзүн-жүүр өлөн-чөплө, тазылдарла азыранып, неге жетпей турган?.. Мени көр. Жер алдына кирбей жадым. Ару кейге жүрүп, агаш-таштын ортозында конуп жадым. Онызы неден де артык. Курсагым да ару-чек... А сен... Түүк!

Чычкан тарына берди. Жаңыс катап туштажала, тижи кажандап, кулагы талбайып, не өткүрө мактанып турган бу.

— Сени, Жарганат, кудай жайабаган,— Чычкан чыт салды.

— Канайып жайабаган? — Жарганат кайкады. Бу жүрүмде оны кем де мындый аланзуга түжүрбеген.

— Кудай сени, жайаардан болгой, карын каргап салган эмес пе?

— Мени каргайтан онын аргазы да жок,— Жарганат жаман сөс алынбаска сананды.

— Сен, Жарганат, база ар-бүткеннен бүткен. Жаңыс ла кам укту карындаш болгон. Сагыжына кирет пе? — Чычкан Жарганатты туйуктап баштады.

— Жок, — Ат бачымдады. — Жалын ла куйругынды берген болзон, ол ло болор меге. Албаты-жоннын ортозына кижн канайып жаман көрүнер.

Төө жалын ла куйругын Атка тагып берди. Жараш, узун жалды чала койрык мойнына такты. Төбөзинен ала житкезине жетире. Куйругын дезе жайаазына.

Эмди Атты көрөргө дө жараш. Жал-куйрукту боло берерде.

— Ме, Төө, бу эки күнге менин куйругымды эдинип жүр — дейле, Ат Төөнинг жайаазына чычак куйругын такты.

— Жакшы тойлоп кел — деп, Төө күүнзеди.

— Сагы. Эки күннинг бажында мен једип келерим — деп, Ат айдала, ары болды.

Аттын турган изи бар болды, барган изи јок болды.

Төө Атты эки күн, үч күн, беш күн, он күн сагыды. Је Ат ол ло бойынча јок.

Төө, сакый-сакый, сүрекеј суузаган. Сууны да токыналу ичип болбос. Эмештен ичип, кайа ла көрөт: Ат келеет пе деп. Ат ол ло бойынча келбеди.

Эмди Төө, отоп жүрзе, бажын көдүрип, ары-бери-ајыктайт. Онызы Сыгынды сакып жүргени эмтир.

Соок суу ичкенде, Төө кайа көрөр: Ат алган жалын ла куйругын экелет пе деп. Ол эмдигече јок.

Төө эки өркөштү, шыйдам куйрукту артып калды.

ЖАРГАНАТ ЛА ЧЫЧКАН

Ак-жарыкта Чычкан јаткан. Ан-куштарды да билетен. Је Јарганатты баштап ла көргөни бу болды.

— Сен, Чычкан, бүткен бүдүмингле меге түнгей эмтиринг. Сени ак-жарыкка кем јайаган?

— Ар-бүткен эмей база — деп, Чычкан сыйк этти.

Јарганат оозын јаан ачып, кайкады:

— Канайып?.. Јастыра айдып јадын. Улген кудай јайаган. Сен оны канайып ундыдын? Ујалбас мандайлу, узун куйрукту сен! Јайаачызын да билбес турбай бу күлүк! Кайткан сен?

— Мен јакшы билерим — деп, Чычкан айтты. — Мени ар-бүткен јайаган. Ујалбас мандайлу болуп, уј

да уурдабадым. Узун куйрукту болуп, макка да кирбедим.

— Неле азыранып жадын? — Жарганат соныркады.

— Өлөн-чөптин тазылыла. Колдорымнын катулаганын, берчетке бастырганын көрзөн — Чычкан алаканын жайып, Жарганатка көргүсти.

Жарганат неме айтпай, соок көстөри карарып, эки канадыла талбынып ийди. Алакандарын көрди. Олордо берч те жок. Тырмактары курч. Ару. Кулактары жаан. Чычкандыйына көрө, көрүмжилү ле солун. Ого коштой бойы канаттарлу.

— Мени, Чычкан, ак-жарыкка кудай жайаган,— Жарганат эрмегин баштады.— Жүрүмде менин комыдалым жок. Учсам да табым, мантазам да күүним. Менин салымыма көп аңдар күйүнип жат. Ол жаан керек.

Чычкан айылдап келген Жарганатка өлөн-чөптин тазылын артыгынча салып, оны күндүлөп ле турды. Кайтса да, экү чычкан укту. Аңдар-куштар алдына жаман аттары чыкпас учурлу. Карузыжып жүргени неден де артык.

Жарганат отурып-отурып, айтты:

— Бу ар-бүткеннен бүдеринде, коомой жүрүмдү эмтиринг. Жер алдына жадар. Тырмагын сынганча жер казып жадын. Жүзүн-жүүр өлөн-чөплө, тазылдарла азыранып, неге жетпей турган?.. Мени көр. Жер алдына кирбей жадым. Ару кейге жүрүп, агаш-таштын ортозында конуп жадым. Онызы неден де артык. Курсагым да ару-чек... А сен... Түүк!

Чычкан тарына берди. Жаңыс катап туштажала, тижи кажандап, кулагы талбайып, не өткүрө мактанып турган бу.

— Сени, Жарганат, кудай жайабаган,— Чычкан чыт салды.

— Канайып жайабаган? — Жарганат кайкады. Бу жүрүмде оны кем де мындый алаңзуга түжүрбеген.

— Кудай сени, жайаардан болгой, карын кармап салган эмес пе?

— Мени кармайтан онын аргазы да жок,— Жарганат жаман сөс алынбаска сананды.

— Сен, Жарганат, база ар-бүткеннен бүткен. Жаңыс ла кам укту карындаш болгон. Сагыжына кирет пе? — Чычкан Жарганатты туйуктап баштады.

— Жок, — Ат бачымдады. — Жалын ла куйругынды берген болзон, ол ло болор меге. Албаты-жоннын ортозына кижн канайып жаман көрүнөр.

Төө жалын ла куйругын Атка тагып берди. Жараш, узун жалды чала койрык мойнына такты. Төбөзинен ала житкезине жетире. Куйругын десе жайаазына.

Эмди Атты көрөргө дө жараш. Жал-куйрукту боло берерде.

— Ме, Төө, бу эки күнге менин куйругымды эдинип жүр — дейле, Ат Төөнүн жайаазына чычак куйругын такты.

— Жакшы тойлоп кел — деп, Төө күүнзеди.

— Сагы. Эки күннин бажында мен једип келе-рим — деп, Ат айдала, ары болды.

Аттын турган изи бар болды, барган изи жок болды.

Төө Атты эки күн, үч күн, беш күн, он күн сагыды. Је Ат ол ло бойынча жок.

Төө, сакий-сакий, сүрекей суузаган. Сууны да токыналу ичип болбос. Эмештен ичип, кайа ла көрөт: Ат келеет пе деп. Ат ол ло бойынча келбеди.

Эмди Төө, отоп жүрзе, бажын көдүрип, ары-бери-ајыктайт. Онызы Сыгынды сагып жүргени эмир.

Соок суу ичкенде, Төө кайа көрөр: Ат алган жалын ла куйругын экет пе деп. Ол эмдигече жок.

Төө эки өркөштү, шыйдам куйрукту артып калды.

ЖАРГАНАТ ЛА ЧЫЧКАН

Ак-жарыкта Чычкан јаткан. Ан-куштарды да биле-тен. Је Јарганатты баштап ла көргөни бу болды.

— Сен, Чычкан, бүткен бүдүмингле меге түнгей эмирин. Сени ак-жарыкка кем јайаган?

— Ар-бүткен эмей база — деп, Чычкан сыйк этти.

Јарганат оозын јаан ачып, кайкады:

— Канайып?.. Јастыра айдып јадын. Улген кудај јайаган. Сен оны канайып ундыдын? Ујалбас ман-дайлу, узун куйрукту сен! Јайаачызын да билбес турбай бу күлүк! Кайткан сен?

— Мен јакшы билерим — деп, Чычкан айтты.— Мени ар-бүткен јайаган. Ујалбас мандайлу болуп, уј

да уурдабадым. Узун куйрукту болуп, макка да кирбедим.

— Неле азыранып жадын? — Жарганат соныркады.

— Өлөн-чөптин тазылыла. Колдорымнын катулаганын, берчетке бастырганын көрзөн — Чычкан алаканын жайып, Жарганатка көргүсти.

Жарганат неме айтпай, соок көстөри карарып, эки канадыла талбынып ийди. Алакандарын көрди. Олордо берч те жок. Тырмактары курч. Ару. Кулактары жаан. Чычкандыйына көрө, көрүмжилү ле солун. Ого коштой бойы канаттарлу.

— Мени, Чычкан, ак-жарыкка кудай жайаган, — Жарганат эрмегин баштады. — Жүрүмде менин комыдалым жок. Учсам да табым, мантазам да күүним. Менин салымыма көп андар күйүнип жат. Ол жаан керек.

Чычкан айылдап келген Жарганатка өлөн-чөптин тазылын артыгынча салып, оны күндүлөп ле турды. Кайтса да, экү чычкан укту. Андар-куштар алдына жаман аттары чыкпас учурлу. Карузыжып жүргени неден де артык.

Жарганат отурып-отурып, айтты:

— Бу ар-бүткеннен бүдеринде, коомой жүрүмдү эмтирин. Жер алдына жадар. Тырмагын сынганча жер казып жадын. Жүзүн-жүүр өлөн-чөплө, тазылдарла азыранып, неге жетпей турган?.. Мени көр. Жер алдына кирбей жадым. Ару кейге жүрүп, агаш-таштын ортозында конуп жадым. Онызы неден де артык. Курсагым да ару-чек... А сен... Түүк!

Чычкан тарына берди. Жаңыс катап туштажала, тижи кажандап, кулагы талбайып, не өткүрө мактанып турган бу.

— Сени, Жарганат, кудай жайабаган, — Чычкан чыт салды.

— Канайып жайабаган? — Жарганат кайкады. Бу жүрүмде оны кем де мындый аланзуга түжүрбеген.

— Кудай сени, жайаардан болгой, карын кармап салган эмес пе?

— Мени кармайтан онын аргазы да жок, — Жарганат жаман сөс алынбаска сананды.

— Сен, Жарганат, база ар-бүткеннен бүткен. Жаңыс ла кам укту карындаш болгон. Сагыжына кирет пе? — Чычкан Жарганатты туйуктап баштады.

— Жок, — Ат бачымдады. — Жалын ла куйругынды берген болзон, ол ло болор меге. Албаты-жоннын ортозына кижн канайып жаман көрүнөр.

Төө жалын ла куйругын Атка тагып берди. Жараш, узун жалды чала койрык мойнына такты. Төбөзинен ала житкезине жетире. Куйругын десе жайаазына.

Эмди Атты көрөргө дө жараш. Жал-куйрукту боло берерде.

— Ме, Төө, бу эки күнге менин куйругымды эдинип жүр — дейле, Ат Төөнин жайаазына чычак куйругын такты.

— Жакшы тойлоп кел — деп, Төө күүнзеди.

— Сақы. Эки күннин бажында мен једип келерим — деп, Ат айдала, ары болды.

Аттын турган изи бар болды, барган изи жок болды.

Төө Атты эки күн, үч күн, беш күн, он күн сақыды. Је Ат ол ло бойынча жок.

Төө, сакий-сакий, сүрекей суузаган. Сууны да токыналу ичип болбос. Эмештен ичип, кайа ла көрөт: Ат келеет пе деп. Ат ол ло бойынча келбеди.

Эмди Төө, отоп жүрзе, бажын көдүрип, ары-бери-ајыктайт. Онызы Сыгынды сақып жүргени эмир.

Соок суу ичкенде, Төө кайа көрөт: Ат алган жалын ла куйругын экелет пе деп. Ол эмдигече жок.

Төө эки өркөштү, шыйдам куйрукту артып калды.

ЖАРГАНАТ ЛА ЧЫЧКАН

Ак-жарыкта Чычкан јаткан. Ан-куштарды да билетен. Је Јарганатты баштап ла көргөни бу болды.

— Сен, Чычкан, бүткен бүдүмингле меге түней эмиринг. Сени ак-жарыкка кем жайаган?

— Ар-бүткен эмей база — деп, Чычкан сыйк этти.

Јарганат оозын јаан ачып, кайкады:

— Канайып?.. Јастыра айдып јадын. Ұлген кудај жайаган. Сен оны канайып ундыдын? Ујалбас мандайлу, узун куйрукту сен! Јайаачызын да билбес турбай бу күлүк! Кайткан сен?

— Мен жакшы билерим — деп, Чычкан айтты. — Мени ар-бүткен жайаган. Ујалбас мандайлу болуп, уј

да уурдабадым. Узун куйрукту болуп, макка да кирбедим.

— Неле азыранып жадың? — Жарганат соныркады.

— Өлөң-чөптин тазылыла. Колдорымнын катулаганын, берчетке бастырганын көрзөң — Чычкан алаканын жайып, Жарганатка көргүсти.

Жарганат неме айтпай, соок көстөри карарып, эки канадыла талбынып ийди. Алакадарын көрди. Олордо берч те жок. Тырмактары курч. Ару. Кулактары жаан. Чычкандыйына көрө, көрүмжилү ле солун. Ого коштой бойы канаттарлу.

— Мени, Чычкан, ак-жарыкка кудай жайаган, — Жарганат эрмегин баштады. — Жүрүмде менин комыдалым жок. Учсам да табым, мантазам да күүним. Менин салымыма көп аңдар күйүнип жат. Ол жаан керек.

Чычкан айылдап келген Жарганатка өлөң-чөптин тазылын артыгынча салып, оны күндүлөп ле турды. Кайтса да, экү чычкан укту. Аңдар-куштар алдына жаман аттары чыкпас учурлу. Карузыжып жүргени неден де артык.

Жарганат отурып-отурып, айтты:

— Бу ар-бүткеннен бүдеринге, коомой жүрүмдү эмтирин. Жер алдына жадар. Тырмагын сынганча жер казып жадың. Жүзүн-жүүр өлөң-чөплө, тазылдарла азыранып, неге жетпей турган?.. Мени көр. Жер алдына кирбей жадым. Ару кейге жүрүп, агаш-таштын ортозында конуп жадым. Онызы неден де артык. Курсагым да ару-чек... А сен... Түүк!

Чычкан тарына берди. Жангыс катап туштажала, тижи кажандап, кулагы талбайып, не өткүрө мактанып турган бу.

— Сени, Жарганат, кудай жайабаган, — Чычкан чыт салды.

— Канайып жайабаган? — Жарганат кайкады. Бу жүрүмде оны кем де мындый алаңзуга түжүрбеген.

— Кудай сени, жайаардан болгой, карын кармап салган эмес пе?

— Мени кармайтан онын аргазы да жок, — Жарганат жаман сөс алынбаска сананды.

— Сен, Жарганат, база ар-бүткеннен бүткен. Жангыс ла кам укту карындаш болгон. Сагыжына кирет пе? — Чычкан Жарганатты туйуктап баштады.

— Јок, — Ат бачымдады. — Јалын ла куйругынды берген болзон, ол ло болор меге. Албаты-јоннын ортозына кижн канайып јаман көрүнер.

Төө јалын ла куйругын Атка тагып берди. Јараш, узун јалды чала койрык мойнына такты. Төбөзинен ала јиткезине јетире. Куйругын дезе јайаазына.

Эмди Атты көрөргө дө јараш. Јал-куйрукту боло берерде.

— Ме, Төө, бу эки күнге менин куйругымды эдинип јүр — дейле, Ат Төөнин јайаазына чычак куйругын такты.

— Јакшы тойлоп кел — деп, Төө күүнзеди.

— Сакы. Эки күннинг бажында мен једип келерим — деп, Ат айдала, ары болды.

Аттын турган изи бар болды, барган изи јок болды.

Төө Атты эки күн, үч күн, беш күн, он күн сакыды. Је Ат ол ло бойынча јок.

Төө, сакый-сакый, сүрекеј суузаган. Сууны да тоқыналу ичип болбос. Эмештен ичип, кайа ла көрөт: Ат келеет пе деп. Ат ол ло бойынча келбеди.

Эмди Төө, отоп јүрзе, бажын көдүрип, ары-бери-ајыктайт. Онызы Сыгынды сакып јүргени эмтир.

Соок суу ичкенде, Төө кайа көрөр: Ат алган јалын ла куйругын экелет пе деп. Ол эмдигече јок.

Төө эки өркөштү, шыйдам куйрукту артып калды.

ЈАРГАНАТ ЛА ЧЫЧКАН

Ак-јарыкта Чычкан јаткан. Ан-куштарды да билетен. Је Јарганатты баштап ла көргөни бу болды.

— Сен, Чычкан, бүткен бүдүминле меге түнгей эмтирин. Сени ак-јарыкка кем јайаган?

— Ар-бүткен эмей база — деп, Чычкан сыйк этти.

Јарганат оозын јаан ачып, кайкады:

— Канайып?.. Јастыра айдып јадын. Үлген кудай јайаган. Сен оны канайып ундыдын? Уйалбас мандайлу, узун куйрукту сен! Јайаачызын да билбес турбай бу күлүк! Кайткан сен?

— Мен јакшы билерим — деп, Чычкан айтты.— Мени ар-бүткен јайаган. Уйалбас мандайлу болуп, уй

да уурдабадым. Узун куйрукту болуп, макка да кирбедим.

— Неле азыранып жадын? — Жарганат соныркады.

— Өлөн-чөптин тазылыла. Колдорымнын катулаганын, берчетке бастырганын көрзөн — Чычкан алаканын жайып, Жарганатка көргүсти.

Жарганат неме айтпай, соок көстөри карарып, эки канадыла талбынып ийди. Алакандарын көрди. Олордо берч те жок. Тырмактары курч. Ару. Кулактары жаан. Чычкандыйына көрө, көрүмжилү ле солун. Ого коштой бойы канаттарлу.

— Мени, Чычкан, ак-жарыкка кудай жайаган, — Жарганат эремегин баштады. — Жүрүмде менин комыдалым жок. Учсам да табым, мантазам да күүним. Менин салымыма көп андар күйүнип жат. Ол жаан керек.

Чычкан айылдап келген Жарганатка өлөн-чөптин тазылын артыгында салып, оны күндүлөп ле турды. Кайтса да, экү чычкан укту. Андар-куштар алдына жаман аттары чыкпас учурлу. Карузыжып жүргени неден де артык.

Жарганат отуруп-отуруп, айтты:

— Бу ар-бүткеннен бүдеринде, коомой жүрүмдү эмтиринг. Жер алдына жадар. Тырмагын сынганча жер казып жадын. Жүзүн-жүүр өлөн-чөплө, тазылдарла азыранып, неге жетпей турган?.. Мени көр. Жер алдына кирбей жадым. Ару кейге жүрүп, агаш-таштын ортозында конуп жадым. Онызы неден де артык. Курсагым да ару-чек... А сен... Түүк!

Чычкан тарына берди. Жаңгыс катап туштажала, тижн кажагдап, кулагы талбайып, не өткүрө мактанып турган бу.

— Сени, Жарганат, кудай жайабаган, — Чычкан чыт салды.

— Канайып жайабаган? — Жарганат кайкады. Бу жүрүмде оны кем де мындый аланзуга түжүрбеген.

— Кудай сени, жайаардан болгой, карын кармап салган эмес пе?

— Мени кармаган онын аргазы да жок, — Жарганат жаман сөс алынбаска сананды.

— Сен, Жарганат, база ар-бүткеннен бүткен. Жаңгыс ла кам укту карындаш болгон. Сагыжыга кирет пе? — Чычкан Жарганатты туйуктап баштады.

— Ненин учун каргаган?.. Айт! — деп, кулак-
тын талбайтып, Жарганат Чычканнан тургуза ла
каруу некеди.

— Э-э, шаалта! Мени билбес деп пе? Сен билбеечи
болуп турун ба? Жок, мен үезин билерим.

— Айт, айт! Ненин учун каргаган, — не болорын
сананбай, Жарганат атыйланып чыкты. — Айт! Билге-
нинди көрөйин.

Кичинек кулактарын сертейтип, торсойгон ала-
кандарын уужанып, Чычкан айтты:

— Сен бистий ле болгон, нажы. Жангыс кам бололо,
тайылга эделе, кудайга үлү этпеген жокпон. Онын
учун сени кудай ары куш эмес, бери ан эмес эдип
каргап салган жок по.

Жарганат отурган таш тактазынан тура жүгүрүп,
он колынын ус сабарын кейге кадай көдүрүп, багыра
салды:

— Түүк! Чычкан, сенин ады-чуун кайда? Бир де
магын жок! Түлкү сени көрбөс. Тейлеген, шонкор,
мечиртке деген куштар сени андагылайт. Укү де
түнде ончоорды каруулдап, андап жат. Билдин бе?
Бот! Мени анайып кем де андабай жат. Түште амырап
жадым. Бозом энгирде, санаам жеткенче, учуп, азыра-
нып, түниле учадым. Укүлер мени керекке де алгыла-
бай жат. Мен түргөн учушту. Көргүр.

Чычкан «сыйык!» деп үнденеле, айтты:

— Онызы чын. Же сен сүмеленип, неге де једип
албазын. Кудайга каргадала, андардын да тоозында
эмес, куштардын да адын алынбаган. Кыйгазына
чыдабай, Кара-Кулага калан төлбөгөн. «Мен ан
эмезим, куш» — деп аданган. Куштардын кааны,
Кан-Кереде, калан јуурда, мен куш эмес, ан дейле,
мантаган. Же бу не? Каланнан качып жүргөн бүдү-
жинди! Бис ак-чек. Кааныска калан да төлөгөнис,
макка да жүргенис.

— Кандый сен макка кирген? — Жарганат энчик-
педи.

— Ол сеге не керек? — деп, Чычкан кемзинип,
кандый макка киргенин айтпады.

— Слердин кааныгар да жок! — Жарганат айда
салды.

— Эмди бисте де, слерде де каан жок. Јайым жадып

жадыс. Же сен ол ло бойың. Мекеленип, сүмеленип жүрүп жадың.

— Э-э, Чычкан, мен албатынын сөзине де кирдим. Мен эмес болзом, ол ал-камык жар жерлер жемирилип, бузулып та калар эди. Жок, бис күчтү. Бот ол — мак! А сен кандый макка кирген?.. Бойың да билбей жадың. А мен десе алтай албатынын сөзине киргем.

Бу өйдө, Чычкан унчукпай отуарда, олордын блааш-тартышту куучынын угуп отурган Боро куш-каш айтты:

— Сен, Жарганат, Чычканды жамандаба. Онын ады-жолы жүзүи ук албатынын жадын-жүрүминде, кеп сөзінде жарлу.

— Же, сен нени билетен! — деп, Жарганат ого калаптанды. — Кандый онын магы бар? Сен оны айт.

— Чычкан орус албатынын чөрчөгине кирген. Билерин бе?

Жарганат бажын жайкады. Билбес эмтир.

— Карган өбөгөн чалканаш отургыскан. Күскиде оны жерден озо баштап карганак, оноң жаанакла экүлеп тарткан. Жок, кодоро тартып болбогондор. Балазынын балазы олорго тартышкан. Чалканаш ол ло жерде. Ийди, оноң кискези келип тартышкан. Чалканаш кыймыктабаган да. Олор ончозы биригип, кодорып болбой жадарда, Чычкан келип, эн ле учында туруп алып тарткан туру. Оноң ло чалканаш кодорыла тартылган эмей. Ол качан да ундылбас.

— Ол ло бо? Мен бодогом, тен коркышту ла керек эткен болор деп, — Жарганат оны керекке албай, унчукты.

Боро кушкаш бир эмеш отурала, эрмегин улалтты:

— Чычкан алтай да улустын кеп-куучынына кирген. Оны сен, байла, база билерин, Жарганат?

Жарганат база ла бажын жайкады.

— Бу турган жаан туудый төблө маргыжып, эртен тура чыгып келеткен күнди озо көрөлө, маргаан алган.

— Же оноң не болгон? — Жарганат энчикпейт.

— Оноң? — Боро кушкаш эмеш сананала, оноң ары айтты. — Күн озо чыгып келеткенин чын айткан учун албаты кереестеп, оны жылдын тоозына кийдирген. Эмди он эки жылдын баштапкы жылы — Чычкан жыл.

Жарганаттын ичи-бууры, жаман санаазынан, арай ла үзүлө бербей турды. Онын санаазыла болзо, Чычкан кичинек. Күчи ас. Күчи неге жедер? Кандый анда санаа бар?

Жарганат бойын коркышту ла кижидеп сананган.

Чычканнын болужы улуска жеткен. Онын адыла бир жыл адалган. А Жарганат? Ол калан төлөбөй, жангыс ла мекеленип, төгүндөп жүргөн. Кудайга каргатканы улуска арткан.

— Эзен болзын, Чычкан! — дейле, Жарганат ойто ло түндө учар болуп, карануй бедреп уча берди.

Чычкан түште де, түндө де ак-жарыкта жемзенип жүрөп жүрүмдү болуп артып калды. Ол бойынын алдынан жүрөт. Кемди де жамандабайт, жаман көрбөйт. Мактанбайт.

Жарганат десе коркып, жангыс ла түн кирзе, учат. Коркынчак.

1983 j.

КИЖИ ЛЕ АЙУ

Кичинек көстөри суркурап, жыш агаштан Айу чыкты. Чыгала, кижинин ары-бери өдүп турган жолына келди. Ишти көрзө, ол атту да, жойу да жүрүп турган эмтир.

Айу мөштинг төзине отуруп, сананды: «Бу эки бутту танманын күчи незинде? Оны шиндеп көрөр керек».

Анайда айдала, жолго жууктай басты. Жолдын кырында турган кыскалым чоборалу карагайга келди. Бийиги төжи кирези болорго жетире кемжийле, тырмагыла темдек эдип чийе тартты.

— Кижидеп санаалу болзо, мыны көрүп, база темдектеер учурлу. Ол тушта жолыгала, күчти ченежер — деп, Айу агаш аразы жаар түнзүндөп барды.

Кижидеп барды, карагайды жастыра көрбөдү. Карагайда Айунын темдегин көрүп ийди. Оны не керек анайда эткенин тургуза ла сезип ийди. Күч ченежерге турган эмтир. Кижини бийлеерге сананган турбай.

Кижидеп малтазын алала, Айунын темдегинин үстинен темдек чаап ийди.

Јуук па, узак па ой өткөн. Айу база ла темдек эдип салган. Онын үстине — Кижн. Онон база ла Айу. Бежинчи катап Кижн темдек тургузарга келди.

— А-у! О-у! — деп огырып, Айу јажынып калган јеринен чыга конды. Кылга түги мызылдап турды. Көстөри кандалып калтыр.

Айунын анайда кылынарын Кижн озолодо сезип салган болгон. Ол кынду бычак ла малта, мылтык алганча келген. Ого коштой эки колынын балтыр эттерине кендир кылла јык этире орогон. Не дезе Айунын тырмактары курч. Чон этке тырмактар кадалбазын деп орогон болтыр.

Айу огырганча Кижнин үстине келген. Кижн оны чечен мылтыгыла адарга сананган. Айу мылтыкты ушта соголо, төгөшкө сый чаап ийген.

— Э-э, сен база сүмелү ле эмтирин! — деп, Кижн айдала, малтазын каптан кодоргон.

— О-у! — деп, Айу огырала, малтаны да колдон чупча соккон. Јанында јаткан көк ташка ылбырада чаап, туура чачкан. Чурап келип, Кижнин јардынан ала койгон. Экү күрешкен ле күрешкен. Кижн кында бычакты ала койойын дезе, Айу колго баш бербес. Ала ла койгон турар. Анайда-анайда кынду бычак, табынча, јалмаштан Кижнин белине јылып јеткен. Кандый да болзо, Айу Кижни тиштебей турганы јакшы. Эки колдын күчиле ле тудужар јанду болды.

Учында Кижн канайып та айуны кейге көдүрип чыккан. Сүрекеј уур. Семис те. Кылгазы үстү неме ошкош. Колго чек токтобос. Кижн Айуны бар-јок күчиле јерге экелип чачарда, онын санаазы арай ла чыкпады. Күчи чыгып турган Кижн капшай ла бычагын ала койды. Је Айу түней ле ого јай бербеди.

Калганчыда Кижн Айунын эки кулагынан ала койды. Айуга Кижиле тудужар арга келишпей барды. Кижн онын эки кулагынан тудала, тумчугын экелип јерге сүстүрип баштаган. Айунын аргазы чыгат. Канча-канча анайда сүстүрерде, күлүктин күчи чыккан, кара тери төгүлген. Ол ло өйдө Айу, куды чыгып, Кижиден јүк ле арайдан айрылып, туура калыды.

Айу сананган: «Кижнин күчи астаган. Эмди ойто тудушса, јенү болор» деп. Мантап барала, кайа көрзө, Кижн кийнинен көрүп турган эмтир. Кижн јаар тап

этсе, ол удур болор. Кижичи качпай турды. Арка жаар мантайын десе, сүрүшкедий. Анайда-анайда Айу жүк арайдан тынын алып качкан.

— Эки бутту неме менен күчтү турбай — деп, айу андарга куучындаар жан тапкан.

— Айу, ан да болзо, күчтү — деп, Кижичи ончо улуска куучындап жүрер болды.

— Сен Айудан күчтү! — деп, Кижиче ончозы айды жар болды.

Кижичи омок то болзо, же төгүндөер күүни жок.

— Чын, мен күчтү. Же менен артпас күчтү тындулар база бар. Айуда күч жок эмес. Бар.

Ол өйдөн бери ак-жарыкта Кижиче де, Айу да күчтү деп куучын тегиндү эмес болуп арткан. Же Кижичинин күчи Айудыйынан артык. Не десе, Айу онон коркып качкан. Кижиче жалтанбас болуп жеринде арткан.

1983 j.

КАРГАА ЛА ҮКҮ

Бир катап жыш агаштын ортозында баштап ла Каргаа ла Үкү тушташкан болтыр. Олор таныжып, эмеш амырап отурала, бойлорынын керектерине эки башка учатан учурлу болгон. Анча-мынча куучындажып отурала, учы-учында олор экүнинг кемизи сагышту болгоны керегинде тартыш башталды.

— Мен сенен сагышту — деп, Үкү Каргаага айтты.— Мен кижичи, онын жаш балазын, түлкүни жакшы өткөнүп билерим. Же угуп көрзөн дө.

Үкү кижиче чилеп табыштанып, бала чылап ыйлап, түлкү чилеп үрүп ийди. Аркадагы ан-куштар ончозы качкылай берди.

— Эмди оныла сен мактанып турун ба? — деп, Каргаа айтты.— Мен эмди ле сени уятка түжүрерим.

Каргаа тоорчык деп кушты кычырып экелди.

Үкү көрүп отурза, кайдан да жаан эмес кушкыш учуп келген эмтир. Каргаага жууктап, коштой отурала, сурайт:

— Сеге не керек болды, Каргаа?

— Бу отурган Үкүге бойыннын билеринди көргү-

зип бер — деп, ого Каргаа айтты. Бойы күлүк болуп, табылана отуруп алды.

— Андый болзо, жарабай а — деп, тоорчык деген куш ары-бери учуп, кезикте сыгырып эдет, баарчык чылап чыркылдап ийет, чычкан чылап сыйыктап турат, үкү чилеп кыйгырып билет.

Каргаанын бажынан да жаан эмес куш бастыра ан-куштардын үнин өткөнүп билер турбай деп, Үкү бойында сананды. Онон ол куш ары-бери ыраада учуп, ончо тындулардын үнин угуп, кожондоор ло күүндү болуп, агаш аразы жаар уча берди. Мыны көрүп, Үкү оозын ачты, көстөри мандайына чыга берди.

— Же, Үкү, кандый эмтир?.. Бу менин тудамыма келбес тоорчык сенен ле сагышту. Онын учун сен тегин жерге мениле маргыжарга не мууканадын?

Үкү көзүн багырайта көрүп, айтты:

— Слер, каргаалар, жаңыс ла өлгөн неменин эдиле азыранып жадыгар. Бу жаанын слерле кем де маргышпас. Бу ак-жарык слерди канайда алып жүрет не? Мен оны кайкап жадым.

Каргаа калаптанып чыкты:

— Слер, үкүлөр, жер үстинде энг ле каныркак куштар! Алдында слердин угы-төзигерден бир үкү элик тебеле, коркышту мууканганын мен уккан эмейим. Билбес деп пе? Жо-ок. Ол үкү эликти токтодорго болуп, жолой бир будыла агаштан ала койгон эмей. Салкын кептү мантап бараткан эликке кайдан чыдазын. Ол үкүнинг бир буды эликтин сыртына үзүлип арткан, экинчи буды агашка кадалала, эмдигенче анда салактап, үлберектенип туру не.

Үкү Каргаадан артпады:

— Мен де сен керегинде көпти уккам. Жердин кийик мыйы (кискези) сенин өбөкөңди канайда төгүндегенин ундып салдын ба? Мый саста өлөөчи болуп жадарда, сенин өбөкөң келеле, чокийын ла деерде, ол оны бек тырмактарыла жык-мык ла туткан эмей. Канаттары буркурап, жаман үни чыгып, жүк ле арайдан буттарын сүүртеп алып, тынын алып качкан жокпо.

Үкүнинг айтканы Каргааны өртөп ийди. Ол аайы-бажы жок ачынала, кыйгырды:

— Же, Үкү, сенин сананып тапкан тенексимек

сөстөрүндү угарга чөкөнө бердим. Сендий жүүлгек немеле куучындашпазым да. Эмди сен меге база катап түште учуразаң, тостойгон көстөрүндү ойочокчуп саларым. Оны качан да ундыбай жүр!

Укү төжин болчойто тудуп, кыйгырды:

— Сен де ундыба: түнде меге учуразаң, ончо бойыңды ылбырада чокыырым. Оны качан да санаып жүр, Каргаа!

Анайда кезедижеле, Каргаа ла Укү эки башка уча бердилер. Ол ло өйдөн бери Каргаа түнде уйуктаар, түште өлгөн сек бедреп жүрер боло берген. Укү десе Каргаала катап жолыкпаска, түште уйуктап, түнде жем бедреп, таң атканча ан-куштарла кетежер жаңду боло берген.

1980 j.

ЭКИ ТОНДУ КОЙОН

Эки көзи тостойгон койон озо, озо өйлөрдө жаңыс ла ак тонду жүретен. Кыш божозо, яс келер. Арка-тууны бүркеген ак кар кайылып баштаар. Жүзүн-жүүр чечектер жайылар, көк-жажыл өлгөн чыгар. Эбире изүү-изү, жаңыс ла койон ол ло кышкы ак тонду.

Кыш божоп, яс башталарга ла турза, койон түни-түжи тотылдаар жаң тапкан. Анчада ла тулаан ай жаңарза, мынайда тотылдаар:

— Ак карлу кыш, калак-кокый, жүре берерге мендебе!

— Не боло берди? — деп, ак сагалын калганчы катап сыймай тудуп, койонноң кыш сураган.

— Ак карлу кыш, слер жүре берзегер, меге жайыла агаш аразына жүрерге күч. Эбире жап-жажыл, мен десе ол ло ак бойым. Мени ончо ло өштүлерим көрүп салар. Истежер. Ого коштой кышкыда кийген түги калың тонымды изүде канайда алып жүрерим?.. Изүү ине. Барбазаар, соок тынышту ак карлу кыш — деп, койон кош кулагын олий-солый тудуп, ыйлагадый жайнайт.

— Сеге килеп, мениң мында отурар аргам жок, койон, — деп, кыш эрмектенди. — Эмди бу жерге мениң сыйным — яс келип жат. Же, кышкы тоныңды, яс-жай изүү болуп турган болзо, меге суурып бер. Орой

күскиде келзем, ойто экелип берерим. Сен десе бойыңа
жайгы жука кийим көктөп ал.

Анайып кыш койонның жылу түктү калың ак
тонын суурала, калганчы карын кайылтып, жүре
берди.

Койон жалкузына бойына кийим көктөбөди. Күлүк
ол ло күн тотылдады:

— Кайран көөркий жас! Меге күске жетире кийер
кийим керек. Жаңыс жылу ак тонымды кыш алганча
жүре берген. Жыланаш арткан мени жүзүн-жүүр чы-
мылдар, томоноктор, көгөөндөр тиштеер. Жука кийим
берзегер.

Жалакай жас койонның жайнузын угуп, кызыл эт
артып калганын көрүп, ого жука кийим алып берди.

Жаан көстү, жүгүрүк койон көрзө, жастың берген
кийими ого сүрекей жарады. Ол бүрүңкүй боро тонду.
Түнде теңеринин көгине жүзүндөш, агаш-таштын ор-
тозына жүрзе, олордың өнгине ле көлөткөзине түңей.
Түн болзо, көргүр үкү де көрбөс, түште болзо, курч
тырмакту мүркүт те сеспегедий.

Анайып койон жайды, күсти өткүргөн. Кырлар
бажына кар жаап, кыш келерде, соокко курбуйып,
агаштар ортозына кышты жүк ле арайдан сакып
алган.

— Ме, койон,— деп, ого онын жылу түктү калың
кышкы ак тонын берди.— Кий, сен эмди кышкыда ак
та жалаңда, агаш та аразында жүрзөн, өштүлеринг
ылтамча ак кардаң ылгаштырып болбос. Коркыба.

Оноң ло бери койон кышкыда ак түктү, жайгыда
боро өңдү жүрер боло бергени ол.

1980 j.

ЭЭЛҮ КОЛ

Агару Алтай. Онын бийик башту сүмерлеринде ап-
апагаш кар, жажына кайылбас мөңкүлөр. Ол карлу
мөңкүлөр көк теңериге түртүлип калгандый. Олордон
кутук суулар бойларының бажын алгылайт. Ол суу-
лар ап-ару. Чакпындары ак-сур. Чек ле ак сүт
ошкош.

Кайыр кырлардың бүктери төмөн аккан суулар тү-

ни-түжи шуулаган кожонду. Ол кожондордон кандый ла үн, табыш угарын: бийик кырларда салкынга соктырган агаштардын шуулажы, салкын-куйуннын сыгырты ла огырыжы. Куштардын, аңдардын үни база да угулып тургандый.

Алтай — кудайдын агару жери. Бу жерде көп, көлдөрдүн ортозында, бир кирге, баларга бастырбаган көл бар. Онын суузы ап-ару, жарыктан жарык. Айландыра турган бийик кырлар чек ле баатырлар.

Бу ак башту, мөңкүлү туулар уккур кулакту, көргүр көстү. Унчугар үндү. Ол туулар, шуулап аккан суулар кижиге жакшыны да, жаманды да жетирер. Же кижинен жаман жетпезе, олордон до жаман жетпес. Жаңыс ла жакшы эдер керек.

Качан да, качан жер үстинде улус ас тушта, туулардын ортозында бир көлгө кудайдын үч балазы эжинген эмтир. Ол кудай жакшы жан-кылыкту. Кудайдын ады Улген.

Улген, тегеринин жетинчи кадында да жадып турган болзо, бойынын башкарган элбек жерине кыстарын божодорын сүүбейтен.

Же Алтай, жети кат көк тегеринин алдында турган жер, онын сүүген жери болгон. Ол оны бастыра күүнинен сүүген. Жер-Алтайдын улузы оны, Улгенди, жаантайын тоойтон. Ого алкыштар айдатан, мургүлөр эдетен, мактайтан.

Бир катап кыстар кырлардын ортозында көлдөргө эжинерге Улген адазынан сурангандар. Ол ок ойдө олор кемге де көрүнбес деп сананган. Кандый бир кижиге эмезе тынду олордын агару ак-чегин, магын буспазын, жаманга салбазын деп күүнзегендер.

Улген олорды божодып ийген. Уч кыс тегеринин жети кадынан сан төмөн жайы-кыжы билдирбес Алтай жаар шунуп ийгендер. Жараш, жиит кыстар ол ло тарыйын бойларынын канадыла талбып, көпөгөш көлдөргө учуп түшкендер. Же олор бир ле соок, ару суулу көлди талдап алгандар. Көлдүн суузы жаңыс та ару, соок эмес, же анайда ок аржан болгон. Суу өткүрө көлдүн түбинде ончо сай кумактар, таштар көрүнүп жадар. Мындый ок аржан суулар ла көлдөр кыстардын Улген адазынын жеринде де бар. Же Алтайда чакпынду суулар ла комду көлдөр анан артык.

Уч кыс санаазы жеткенче эжинген ле эжинген.

Олорды көрзө, чек ле коп-коо сындулар, эди-каны ап-апагаш. Чачтары узун, жайылып турар. Чачтын узуну киндик тужын чик жок өдө берген.

Олор узак эжингендер. Бир ле көрзө, күн кырдан ажып баратты. Кыстар бачымдап, үлбүрөп турар жеңил кийимдерин кийдилер. Онон өрө көдүрилип чыккандар. Кенетийин кыстардын бирүзи, бачымдаштан улам, канайып та таназын үзүй калган. Таназы үзүлө, чанкыр көлдин тымык суузына түжө берген.

Жанарга бачымдап турган кыстар түжө берген тананы бедребедилер, кийнинде келзе, бедреп, таап алар деп ижендилер. Ол ло тушта кыстар көлди эбиреде турган туулардын ээзин ол түшкөн тананы олор ойто катап келгенче каруулдап турзын деп сурагандар. Ойто учуп келгенче, катап жерге түшпегенче. Же олор ойто катап көлгө келбедилер. Келишпеген. Анайып, сууга түшкөн тана анайда ла артып калган.

Ол ло жебрен, жебрен өйдөн бери Улген кудайдын кыстарынын таназы көлдин түбинде жадып жат. Изү күн болгондо, жайгыда, ол танадан кандый да чок чыгып турар. Ол ло чок кезик аразында көлдин үстинде солончыланып турар. Сан башка солончулу буу, кубулгазынду көрүнүп, билер-билдирбес толкунун үстинде бирде көрүнүп, бирде көрүнбөй турары сан башка деп бодолот.

Кышкыда көлдин суузы, ол ло кыстар эжингенинен ала, тонбос болуп калган. Канатту бир де куш чанкыр ол көлгө отурбас. Төрт бутту аңдар бу тымык агынду көлдөн бир уурт суу ичип, суузын кандырбас. Кижинанан чек суу ичпес болуп калган.

Жебрен өйдөн бери көлди эбиреде турган туулардын жакшынак ээлери ол көлди чеберлеп тургулайт. Кырлардын баштарын олор өрө бийиктеде көдүрүп салган. Казуларын каскак эткен. Кырлардын баштары ап-апагаш карлу, көк тошторлу. Ол ло туулардын ээлери көлди көлөткилеп салган. Онын учун көлдин суузы кара деп көрүнөт.

Улгеннинг ол үч тенгерилик кызы келип, жылыткан таназын кодорып албаганча, бу көлдин суузынан кем де, не де ичпес.

Эмди тургуза көл шибее ошкош эбире кырлардан

карануй, бүрүнкүй деп билдирет. Каа-жаада көлдин суузы жарый түжет. Түбинде таштары иле көрүнип жаткандый билдирет.

Суу жарып ла келгенде, кырлардын ээлери те-нерилик кыстардын келерин сакыгылап турар. Же Улген кудай эмдигече ле кыстарын божотпой жат.

Ээлү көл лө эбире ээлү туулар улуркак, көдүри-нгилү турат.

1991 j.

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

Жакшы ба, Улу Күн!	3
Энезининг сый кожоңы	4
Менин баштапкы чечек сыйым	8
Ыраак, ыраак городтон.	12
Уулчак ла тийигеш.	22
Жажыту бугул	25
Кудай куш	29
Таайлардын журтында	31
Жаркынду күндөр	40
Жаңы кычырыш	44
Кату шылу	45
Уроктогы куучын	48
Табышту урок	49
Туман	51
Туманнын кудайы	52
Суу жана берген	53

ЧӨРЧӨКТӨР

Сартакпай (Легендалык повесть)	57
Узун-Талдын ырызы	81
Алтайдын айылчызы	94
Койон ло Түлкү.	102
Кудурган Түлкүчөк.	109
Аңдардын үредүчизи	112
Ийттин сыйлаган акказы	122
Төө, Сыгын, Ат	125
Жарганат ла Чычкан	128
Кижиле Айу	132
Каргаа ла үкү	134
Эки тонду койон	136
Ээлү көл.	137

Иван (Таныстай) Баксуроич Шинжин

СТРАНА ОХОТНИКОВ

Рассказы и сказки

На алтайском языке

Художник И. И. Ортогулов

Редактор Б. Ч. Тёлёсов

Художественный редактор Е. К. Манышева

Корректор Л. А. Патагашева

Сдано в набор 09.03.93. Подписано в печать 12.06.93. Формат 84×108^{1/16}. Бумага офс. кн.-журн. Гарнитура школьная. Офсетная печать. Усл. п. л. 7,56. Уч.-изд. л. 7,11. Тираж 1000 экз. Заказ 1244.

Книжное издательство «Юч-Сюмер» Республики Алтай, 659700 г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография, 659700 г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

302

